

8716

Queen Tirumaiāmbā: S N.....

Varadambikaparinayacampū

[*Romance of the Wedding of Princess Varadāmbikā*]

EDITED WITH AN INTRODUCTION

BY

LAKSHMAN SARUP M. A; D. Phil. (Oxon.)

Officier d' Academie (France),

Head of the Sanskrit Department, Vice-Principal of
the Oriental College, Professor of Sanskrit
Literature at the University of the
Panjab, Lahore.

With a commentary in Sanskrit by Mahamahopa-
dhyaya Giridhar Sharma Chaturveda, Principal
Sanskrit College, Jaipur.

AND

Haridatta Sharma, Panchatirtha, Principal
Sanskrit College, Agra.

SaBC
TIR

MOTI LAL BANARSI DASS

PUBLISHERS & BOOKSELLERS

Said Mitha Bazar, Lahore.

Printed by Shanti Lal Jain Manager at the Bombay Sanskrit Press,
Said Nitha Bazar, Lahore.

8716.

वरदाश्विकापरिणयचम्पूः

विजयनगराख्यप्रख्यातचरमहिन्दुस्वतन्त्रराज्याधिपति-
महाराजाधिराजाऽच्युतरायमहाराज्या
श्रीतिरुमलाम्बया
प्रणीता

पञ्चनदीये विश्वविद्यालये संस्कृताचार्यैः संस्कृतविभागा-
ध्यक्षैश्च लक्ष्मणस्वरूप एम्. ए. (पंजाब); डी. फिल्.
(ऑक्सफोर्ड); आफिसर एकेडिमी (फ्रांस)
इत्येवैः सम्पादिता

जयपुरीये संस्कृतमहाविद्यालये प्रधानाध्यापकैर्महामहोपा-
ध्यायगिरिधरशर्मचतुर्वेदैः, आगरास्यसंस्कृतमहा-
विद्यालये प्रधानाध्यापकैः पञ्चवीर्यहरिदत्तशर्मभिश्च
विरचितथा संस्कृतटीकयोपेता

सा च

लखपुरीयपञ्चाधिसंस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षैः

मोतीलाल बनारसीदास

इत्येवैः स्वीये "मुम्बई संस्कृत" इत्याख्ये मुद्रणालये
सन्मुद्रय प्रकाशिता

Sas8C
TIR

प्रकाशक—
सुन्दरलाल जैन
पंजाब संस्थित पुस्तकालय,
लैरमिहा, लाहौर ।

(अस्य ग्रन्थस्य सर्वेधिष्णयस्वावतीष्टताः)
गुरुयं हृष्यकदम्बम् ।

मुद्रक—
शान्तिशाल जैन
मुम्बई संस्थित प्रेस,
लैरमिहा, लाहौर, लाहौर ।

Table of Contents

1.	Dedication.	
2.	Introduction.	I-34
	<i>a.</i> Discovery of Romance.	1-2
	<i>b.</i> Women poets and playwrights.	2-4
	<i>c.</i> A Royal Romance.	4
	<i>d.</i> Synopsis of the story.	4-9
	<i>e.</i> Date of the Campā.	9-10
	<i>f.</i> The Authoress.	10-14
	<i>g.</i> Style and Language.	14-17
	<i>h.</i> Rhetorical Embellishments.	17-30
	<i>i.</i> Metres.	30-34
	<i>j.</i> Acknowledgment of obligation.	34
3.	Text of the Romance.	1-182
	Lunar race	1-7
	Birth of Budha	5
	" " Purāravas	5
	" " Yayāti	6
	Turvasu	6
	King Timma	7
	Birth of Īsvara	7
	King Nṛsiṃha	8-19
	Kingdom of King Nṛsiṃha	19-23
	Arrival of King Nṛsiṃha at Vidyāpuri	24
	March towards Vijaya	24
	Description of Tuṇḍira country	25-34

Description of Cola country	34
" " the Kaveri	35-42
" " the King of Cola country	43
Cola King's preparation for battle	44
Cola King's march for battle	45
Description of warriors	46-50
" " the sound of Kettle-drum	52-54
" " the dust raised by the armies	55-56
" " the battle-field	60-61
" " the arms of warriors.	63
" " the battle	64-66
Nṛsiṃha's attack	67
Capture of the Cola King	68
Entrance into Cola Kingdom	69-70
Description of ocean	71-77
" " the bridge at Rameśvara	77
Siege of Raṅgapattana	80
Capture of forts	81-82
Capture and release of Suratrana	83
Description of Vidyāpuri	83-84
" " the Kingdom of Nṛsiṃhadeva	85
Marriage with Ombamūmba	86
Birth of Achyutarāya	88
Education of the prince	91
Death of Nṛsiṃha	92
Description of the youth of Acyutarāya	93
" " his body	94-101
" " his horse	105-110
Sports of the horse	113-116
Praise of the King	117-120

Description of the garden	121-126
Temple of Gauri	127
Description of the Princess	128
In the garden	132-134
The Princess in meditation	134-139
Report of the Vidūṣaka	140-141
Condition of the King	42
Love-sick state of the Princess	143-145
Wedding of the Princess	147
Description of the spring season	152-153
Gardener's report	154-155
In the Park	156-157
Chat of women	159
Plucking of flowers	160-164
Lake	165
Water-sports	166-169
Evening	170-173
Rising of the moon	174
Birth of heir-apparent	175-176
Childhood	177
Auto-biography of the authoress	179-180
Praise of Acyutaraya	181-182

to
The Hon'ble Mr. Justice Bakshi
Tek Chand M. A; LL. B., Judge
of the Lahore High Court
of Judicature, as a
humble mark of
respect and
admiration

INTRODUCTION

Discovery of the Romance.

I was on a tour in Southern India in 1924. I visited Tanjore and happened to see a manuscript of the *Varadambikapariṇayacampū* in the Royal Collection of old manuscripts. As a loan of the ms. could not be secured, a Devanāgarī transcript was prepared for my use. The *Campū* was hitherto unpublished. It was the work of a learned lady. Its fortunate discovery was announced at the Fourth¹ Oriental Conference, held at Allahabad in 1926. I read a paper, entitled *Tirumalamba's Ambikapariṇaya* at the Fifth² Indian Oriental Conference, held at Lahore in 1928. It contained a brief description of its contents and discussed among other things its style, its language and its historical importance. It was my desire to prepare its editio princeps. I, therefore, made a wide search for more mss. But eight year's constant efforts failed to bring forth any other ms; or even give the slightest information about the existence of any other ms. I was anxious that the work may not be lost for ever, so I edited it, and published it for the first time in the Oriental College³ magazine, Lahore. At my

1. A Newly Discovered Prose Romance. See Proceedings, Vol. pp. 181-183.
2. Proceedings of the Fifth Indian Oriental Conference, Vol. i, pp. 590-602.
3. May, 1932.

suggestion, its first Hindi translation was prepared by M. M. Pt. Giridhara Śarma, Principal Sanskrit College, Jaipur and Pt. Puruṣottama Sarmā of the Mayo-Chief's College Ajmer, and was included in the Samsāra Sahitya Ratnamālā Series¹, Lahore. Its original Sanskrit text is rather difficult and is not easily intelligible without the aid of a commentary. Much use therefore could not be made of my edition of the text of 1932. An edition of the text with a Sanskrit commentary was therefore felt to be a desideratum. The present edition is intended to supply this long-felt need.

Women poets and playwrights

From time immemorial, women have taken an active part in the literary activity of India. The status of woman in ancient India was very high. There was, therefore, not the slightest objection to her participation in the domain of literature. Poetry and drama did not constitute a close preserve of man. She was thought to be good enough to receive and was actually allowed to receive even a part of the revelation, preserved in sacred scriptures.² The seers i. e. authors of more than twenty hymns in the R̥gve-

1. No. 2.

2. The true significance of this fact can be realised by a comparative study of the sacred scriptures of Islam and Christianity. In both these religions, the worthy recipient of revelation could be a male only. Both in the Bible and the Qoran, not a single hymn is attributed to any woman

'da—the earliest literary monument of the Aryan race and the most sacred scripture of the Hindus—are women. The names of women-authors of these sacred hymns could have been easily effaced by men-priests, the custodians of the sacred heritage but were preserved by them and handed down from generation to generation, by means of an oral tradition, lasting through a millennium or even a longer period. Not only in the sacred but even in the secular classical Sanskrit Literature, women figure prominently as poets and playwrights. Unstinted praise has been bestowed on them by eminent Sanskrit men-writers. Popular anthologies of Sanskrit poetry include stanzas, attributed to women. The following poetesses among others attained eminence :—

Sita, Vijaya, Subhadra, Prabhudevi, Vikaṣanitamba, Jaghanacapala, Indulekha, Murala, Murika, Bhavadevi, Abhiramakamakṣi, Madhuravāpi, Rāma-bhadrāmbā. Their poetry was an object of admiration even by the critics. Some of the lyrics composed by these poetesses are an impassioned expression of the inmost desires, sentiments and emotions of the human heart. Their poems are exquisite literary works of art. They are like statues chiselled by the cunning hands of master sculptors. It is, therefore, a matter of great regret that not a single complete poem or play by any of these poetesses¹ has survived. I was, therefore, gratified to find that the present Campū

1. The poem of Rāma-bhadrāmbā has been recently discovered and published.

the Emperor Moon. Moon had a son called Budha, whose son was Pururavas. Pururavas married Urvaśi. Their son was Āyu. Āyu obtained as his son Nahuṣa, the performer of a hundred sacrifices. Yayāti was the son of Nahuṣa, and Yayāti's son was Turvasu. In course of time, king Timma was born in this dynasty. He married a queen named Devakī. Their son was Īvara, who was married to Bukkamambā. In course of time, their son was born and named Nṛsiṃha.

Nṛsiṃha set out on a tour of world conquest. First of all, he proceeded in the eastern direction. Then he turned to the south, and reached the country of Colas. Having crossed the river Kaveri, the king encamped on its right bank. As soon as he was in the enemy country, he issued an order prohibiting his soldiers from molesting the inhabitants of the land. The Cola king advanced with his fourfold army and attacked with great vehemence. The dreadful battle was fought for a long time when the army of Nṛsiṃha began to fall back. Seeing his troops losing heart, the king mounted a huge elephant, and rushed at the enemy with an irresistible force. He recognised the Cola king in the midst of the battle-field and engaged him in a single combat. In the fearful duel which ensued, Nṛsiṃha hurled his flaming spear with such tremendous force that his adversary fell down from his elephant. He jumped down himself and captured the Cola king alive. The Cola army was prostrate with consternation. Panic-stricken, it fled in confusion with

dismay. Nṛsiṃha was crowned with victory. In a triumphant procession, he entered the capital of the enemy.

He then proceeded towards Rāmeśvara and saw the ocean. On the sea-shore, he heard the mythological stories of gods and demons and exploits of heroes of bygone ages, like Sagara, Rama etc. He worshipped God Rāmeśvara.

Having vanquished all the kings of that country, he came to Śrīraṅgapaṭṭana, built a bridge over the river and besieged the town. The king Mahāvīra submitted, fell at his feet with all his queens, and placed his kingdom at his disposal. He was reinstated. The king of Maruva fled as soon as Nṛsiṃha approached his territory. Then he captured the famous fort Mahādurga and adored the God Gokarna, and made rich gifts to the Brāhmaṇas. He was weighed in gold, the gold being distributed among the priests.

Followed by innumerable chiefs, he marched towards the north and defeated the Kambojas, Valhikas, Tukṣhas, and Suratrāṇa.¹ He captured Suratrāṇa, but took pity on him and set him free. He then returned to his capital Vijayanagara with untold wealth and ruled over the whole of India, from Rāmeśvara to the Himālayas.

He married Ombamāmbā, daughter of Rāmāmbā of the solar dynasty. A son was born in course of time. The prince was named Acyutarāya, after the God Acyuta. Nṛsiṃha died when Acyutarāya was quite

1. It probably stands for Sultan.

grown up.

Acyutarāya ascended the throne after his father's death. Once he saw a beautiful girl in a temple and fell in love with her. It was love at first sight. He was surprised to behold this paragon of beauty. The sight held him spellbound. He was fixed as it were on the ground. He became rooted to the spot. He stood as if he had lost all consciousness, as if paralysed by a sudden attack of irresistible love, and absolutely lost as if in a trance of contemplation. His mind suspended its function. All his senses ceased to operate as it were. The girl was a princess, named Varadāmbikā of the solar dynasty. She had gone to the temple to worship Gauri. She was equally wonder-struck at the sight of the king. The Princess was in deep meditation. When she opened her eyes, she saw the king, all of a sudden like the god of love incarnate. The adoration of the deity was left unfinished. Her slender frame trembled like a wind-tossed creeper. She took a step or two backwards and stood gazing at the king. She fully opened her large eyes and saw before her the king, the prince-charming of her dreams, an incarnation of vernal splendour, the very embodiment of love. To support herself, she put her hand on the jewelled pillar of the temple, as if she wanted to hold up her failing heart. Her eyes forgot to wink in their joy. Her hair stood on their end. Drops of perspiration made their appearance. Her glances were eloquent with love. She was thrilled to the bone and deeply wounded with

the shafts of Cupid.

Both were in an identical state. Their love was reciprocal. They stood motionless like statues. Their eyes were fixed on each other. They forgot everything else. Consciousness seemed to have deserted them. Life itself seemed to have departed from them.

The Prime Minister now arrived and demanded an audience with the king, on some urgent affairs of the state. The king was annoyed but could not refuse the request of his minister. The king reluctantly departed, delaying his departure as long as he could.

Meanwhile the Princess went home. In her love-sickness, she refused to speak to her female friends. She would not even look on her attendant maids. She did not wait on her elders. She failed to worship the family deity. Her lute lay unstrung. The fawn failed to hear her sweet voice. The gazelle was not fed. The peacock lost his dance. The dolls remained locked. The pair of swans was ignored. The parrot missed his daily lesson. The bath-room maid waited for her in vain. The hair-dresser was disappointed. Toilette was neglected. All duties were forgotten. She sat absorbed in contemplation of the king. She felt an unbearable torture in her heart. She rolled on a flower bed but her love-enflamed limbs found no relief. All the servants were alarmed. All her friends were distressed.

One day she was pressed hard by her friends and

had to confess her love. She implored them to do something for her. They began to deliberate and devise plans when a lady-in-waiting appeared and announced that an embassy had arrived from king Acyutarāya, to seek her hand, and that her brothers had agreed to the proposal. Princess must be ready at once as the auspicious ceremony was to be performed that very day. On hearing these sweet words, her friends eagerly precipitated themselves. Acyutarāya arrived with great pomp and show and was married to the princess. Varadāmbikā became the chief queen.

In course of time, a son was born to them. He was named Veṅkaṭāḍri as he was obtained through the favour of God Veṅkaṭāḍriśvara. He was a promising prince and was made heir-apparent by the king, although he was quite young. With this, the romance comes to an end.

Date of the Campū.

It is clear that the Campū must have been written during the reign of Emperor Acyutarāya. Acyutarāya was crowned emperor in 1529, vide Kalahasti inscription No. 157 of Epigraphic Reports 1924. The Campū therefore, must have been written after 1529. The story of the Campū comes to an end with the installation of Cīn Veṅkaṭāḍri, the son of Emperor Acyutarāya as heir-apparent. We do not know as to when that event took place. The poet Rājanātha states, in his poem entitled *Acyutarāyibhyudayam* (stanza 332), that when Acyutarāya was crowned

emperor, his son Cin Veṅkaṭādrī was old enough to be made heir-apparent. He, however, does not say whether the son was actually made heir-apparent at the time of, or soon after, the coronation of Acyutarāya. Rajanātha's statement that Cin Veṅkaṭādrī was old enough to be made heir-apparent at the installation of Emperor Acyutarāya does not agree with the story of the present Campū. According to Tirumalambā, Acyutarāya was already emperor when he married Varadāmbikā. The fruit of this marriage was Cin Veṅkaṭādrī who therefore could not be old enough, as stated by Rajanātha, to be made heir-apparent at or soon after the coronation of Acyutarāya. The installation of Cin Veṅkaṭādrī as heir-apparent must have taken place at least ten or twelve years after the coronation of Acyutarāya and as Acyutarāya was crowned in 1529, the Campū could not have been written, say, before 1540. As Acyutarāya reigned up to the year 1542 and the Campū was written when Acyutarāya was actually on the throne, the date of the Campū must be before the last regnal year of Acyutarāya. Its composition should, therefore, be assigned to a period from 1540 to 1542.

The Authoress.

Tirumalambā, the authoress of the Campū, was a queen of Emperor Achyutarāya. There are several records of Emperor Achyutarāya at the Viṭṭhal temple at Hampi. One of them has preserved an account of a gift of 'Suvanāmeru'—'a mountain of gold' by the Emperor. It is commemorated in a verse,

composed by Voduva Tirumalāmbā. In my opinion, the authoress of the commemorative verse is identical with the authoress of the Campū. This identification is supported by a critical study of the colophon of the present Campū.

The Phrase that Tirumalāmbā was.....राजाविश्व-
च्युतरायसर्वमौमप्रेमसर्वस्वविरवासमुदा 'the confidante and the
be-all and the end-all of the deepest love of Emperor
Achyutarāya' shows that she was a queen of the
Emperor. This is further proved by independent
external evidence. A Telugu poem *Vijayavitāsamu* or
Subhadrāpariāyam mentions Tirumalāmbā as a queen
of Achyutarāya. There can therefore be no doubt that
the authoress of the present Campū was a queen of
Emperor Achyutarāya.

It is fortunate that unlike other Sanskrit poets and playwrights, the authoress does not disdain to give some information about herself. The concluding part of the present campū has preserved some interesting particulars of the various achievements of the authoress. As the epilogue is not only interesting but also important, it is here translated in full.

"The beauty of Tirumalāmbā's natural genius was embellished by her constant and critical appreciation and profound study of wonderful poems, plays, poetics, Purānas and Vedas. She had a remarkable memory and could fully retain and repeat things after hearing them but once only. Her beautiful literary compositions were bright with striking flashes of genius. She could write on all subjects and in all

languages. Her works were like nectar to the ears of poets, eminent scholars and masters of the highest art. They were veritable cows (sources) of plenty for milking coveted, numerous and desirable fruits for those who needed them. She was the confidante and the be-all and the end-all of the deepest love of Emperor Acutarāya, well-versed in all the sciences. Her heart was chastened and subdued by the performance of righteous deeds. Her favours were great and unfeigned. Her lotus-like hands were skilful in making constant gifts and in writing all scripts. Her voice, melodious like the notes of a cuckoo, swelled with the sweetness of the Pañcama note of the lute, when played by the tips of the nails of the tremulous-eyed wife of Viṣṇu. She produced the conviction of being an incarnation of the beautiful wife of the lotus-seated god, descended on earth, for the pastime of sport. Her good fortune and prosperity were augmented by benedictions of eminent Brāhmanas at the great Vajapeya, Paundarika, and Sarvatomukha sacrifices, performed by numerous priests, held in high esteem in different countries. And she always patronised poets and their families.

May this Campū-Kāvya, entitled *Varadāmbikā-pariṇayam*, "wedding of Varadāmbikā", composed by her, endure as long as the moon and stars."

This colophon shows that Tirumalāmbā was a genius. Her accomplishments were manifold. She was an excellent musician. She was well versed in grammar, rhetoric, metres and diction. She had

studied epics, poetry, drama and philosophy. She was a polyglot. She knew several languages. She could write many scripts. She was a generous patron of scholars, and poets. She was deeply religious. She patronised learned priests. She performed numerous sacrifices. She was liberal in her gifts and made rich endowments to temples and other religious institutions. She cultivated the society of scholars. Her taste was refined. She was delighted in the company of the cultured.

She must have been very beautiful to produce the conviction of being an incarnation of the Goddess of Beauty. She had in any case fascinated Emperor Achyutargya. She was a repository of his most intimate confidence. She was the most beloved object of his affection.

The present *Romance* shows that she had a high-soaring fancy. Her imagination was vivid and richly endowed. Some of her descriptions are exquisite. There is a delicate humour in her pen-pictures. Notwithstanding the rolling compounds and resonant series of epithets, a subtle feminine charm pervades her whole work like the fragrance of sweet-peas. Her literary performance is a work of art. Her point of view is original and fresh. The intellectual quality of her romance is high. She was a highly educated and cultured lady of letters and she wrote for the highly cultured and educated circles. Her romance cannot be appreciated by the ignorant and the barbarian. No other queen of that epoch or of any other

epoch could have composed a work in a classical language. Both in Asia and Europe, Tirumalamba was the most scholarly queen of her age.

Style and language.

The present work belongs to the *genre* of literature called Campū. It is defined "mixed" i. e. written both in prose and verse by Agni-purāna¹, Daṇḍi², and Viśvanātha.³ This definition is slightly modified by Hemacandra.⁴ According to him, it consists of prose and verse and the text is divided into acts or chapters. Hemacandra's modification has not been universally followed as there are several well-recognised Campūs which do not divide the text in acts or chapters and which do not contain any division at all. This kind of literature is well-known in India from ancient times. The Jātakas in Pali and Jātakamaḥ, Pañcatantra, Hitopadeśa etc. in Sanskrit are written both in prose and verse. The definition of a Campū will, therefore, be applicable to works like Pañcatantra etc. but they are technically not called Campūs. We must, therefore, distinguish a Campū from other works, also written both in prose and verse. If we take into consideration works like Pañcatantra etc. we find that verse has a predominating character. The most important thought or idea is express-

-
1. मिश्रं चम्पूरिति क्वात् प्रकीर्णमिति च द्विधा ।
अभ्यं चैवाभिनेयं च प्रकीर्णं सकल्लोकैभिः ॥ *Agalparśpa-*
 2. गद्यपद्यमयी काचिच्चम्पूरित्वाभिधीयते । *Daṇḍin.*
 3. गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्वाभिधीयते । *Viśvanātha*
 4. गद्यपद्यमयी साक्षा सोऽष्टास्ता चम्पुः । *Hemacandra.*

ed in verse and the prose portion often serves the purpose of explanation or illustration. In a Campū, on the other hand, verse has not the predominating character. The story is partly in prose and partly in verse; neither prose nor verse being of any special importance. Both are equally important. In a Campū, the verse is not a peg on which the prose portion is hung but serves the purpose of a woof in which the prose is a warp. Further, prose in works like Pañcatantra etc., is simple and easy. It is written in the style which is technically called Vaidarbhi, whereas the prose of a Campū follows the Gauḍī Riti. It is full of long and rolling compounds. Its style is artificial and elaborate. The story in a Campū is relatively short. The slender stream of the narrative is often lost, like the Sarasvatī, in the sands of descriptions. The thin thread of the story in a Campū is often broken by long descriptions which are of irrelevant character but which afford an opportunity to make a display of the poet's ingenuity, scholarship, fancy, equivocation and hyperbole. Sense is sacrificed to the sound. The prose of the Campū is modelled on the prose of Subandhu, Baṇa and Daṇḍin.

In the present Campū, the authoress has shown a remarkable mastery of Sanskrit language. She must have committed several lexica to memory. From her descriptions, we can piece together an exhaustive list of all the synonyms of a word which exist in Sanskrit language. For examples, synonyms of a lotus, sword etc. are found in the present Campū.

Her style is vigorous and bears the character technically called *oja*, i. e. her phrases abound in compounds, express strength and not sweetness and softness. The present work contains the longest compound which is to be found in Sanskrit literature—

निरन्तरान्धकारितदिगन्तरकन्दलदमन्दसुधारसबिन्दुसान्द्रतरघनाघन-
 श्वन्दसन्देहकरस्यन्दमानमकरन्दबिन्दुवन्धुरतरमाकन्दतरुकुलतल्पकल्पमृदुल-
 सिकताजालजटिलमूलतलमहारकमिलदलधुलधुलयकलितरमणीयपानीय-
 शालिक्रवालिक्वाकरारविन्दगलन्तिकगलक्षलावद्गण्टक्षघनसारकरत्तूरिकाति-
 शौरभमेदुरक्षपुत्ररमधुरशीतलतरसलिलधारानिराकरिष्णुनदीयविमलविलोचन-
 मयूखरेखापसारितपिपासायासपथिकलोकान् P. 32.

Had the entire work been written in prose, full of such long and rolling compounds, the patience of a reader would have been soon exhausted. In *Kādambarī* and *Harṣacarita*, for instance, a reader has to face a series of sonorous compounds of awe-inspiring majesty. The result is that it requires an extraordinary patience on the part of the reader to wade through even a few pages. Alliterations often degenerate into mere gingles. Tautology of words overloaded with epithets, heaped on epithets, often becomes repugnant. The prose in these works has been compared to "Indian wood where all progress is rendered impossible by the undergrowth until the traveller cuts out a path for himself, where even then he has to reckon with malicious wild beasts in the shape of unknown words that affright him." In the case of the present work, however, the intermingling of prose with poetry serves to lighten the burden of a reader. The monotony of of prose sentences, full of resonant arrangement of

words and phrases, is broken and dullness is to some extent relieved. Prose leads to verse and verse to prose. The quick succession of prose to verse and vice versa is like a round of travel among the hills. In a moment one must climb up, in the next climb down. This upward and downward motion affords variety. It provides, so to say, landing places and makes a journey across the jungle of a Campū convenient and comfortable.

Rhetorical embellishments.

The present work, however, is embellished with various ornaments of Poetry.

Some of them are illustrated below :—

(1) Anuprāsa or 'alliteration' is defined—

सरूपवर्णविन्यासमनुप्रासं प्रचक्षते—भामहः

वर्णसाम्यमनुप्रासः —मम्मटः

अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैदम्येपि स्वरस्य यद्—विश्वनाथः

Examples—

तवैव योस्या धरणीन्द्रचन्द्र ।

गुणान्ववायानुगुणा पुरन्मौ ।

अनुप्रासेण प्रणयेन वास्या

यद्वाण पाणि किमदो विलम्बः ॥ P. 141 No. 120.

“O moon among the lords of the world ! The maiden, of equal qualities and descent is worthy of you only. Accept her hand through love or favour. Why alas ! this delay ?”

Here is an alliteration of ए in this verse.

वेतपटेनो वाहमेकं करामाद्

विचिप्याभाहपोत्रि दन्तेन भिन्दन् ।

विष्यन्मूर्ध्वं विघ्नमेतैव वीरो

वेगोत्क्षिप्तं नालिकेरं कुठार्या ॥ P. 65. No. 39.

“With the tip of its trunk, a lordly elephant hurled a horse up and ripped it open with its tusk, whilst it was still in the air. Thus it shone like a hero, who sportively tears open, with an axe, a cocoanut, which he had beforehand thrown up with force and which was still in the air.”

Here is an alliteration of व in the verse. It is a similarity of a consonant notwithstanding a dissimilarity of a vowel.

(2) अर्थान्तरन्यास or ‘corroboration’ is defined—

ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासः वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन ।

तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः— दण्डी
उपन्यसनमन्यस्य यदर्थस्योदितोदते ।

ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासः पूर्वार्थानुगतो यथा— भामहः
सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थते ।

यत्तु सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणैतरेण वा— मम्मटः
सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि
कार्यं च कारणेनेदं कार्येण च समर्थते ।

साधर्म्येणैतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः— विश्वनाथः

Examples—

शुद्धीतमात्रे युधि चोलभूपे कृपानिधिः श्रीनरसिंहदेवः ।

स तां न्येषधत् समरात्स्वसेनां सतां प्रसादः सहजो न रोषः ॥

P. 69. No. 47.

“No sooner the Cola-king was made captive in the battle, than the kind-hearted and noble lord Narasimha stopped his own army from continuing the fight. Graciousness indeed and not wrath is innate to the good.”

Here the statement, namely the King Narasimha-
deva stopped unnecessary slaughter, after he had seized
the Cola King in the battle, is corroborated by a gener-
al proposition viz. that graciousness and not wrath
is innate to the noble.

कयाचिदाकुञ्चितमुकशास्त्रस्तः प्रसूनान्यवित्तीयं पूर्वम् ।

ववर्ष पश्चादिष साजुतापस्तीभिःनुपगं द्वि तनोत्युपेक्षा ॥ P. 162.

No. 143.

"A tree, having withheld its flowers from a certain
lady, when she pulled its branch, showered them forth
subsequently, as if in remorse, when she let it go.
Verily, indifference intensifies love."

Here a statement, viz that when a lady pulled
down a bough, the tree withheld its flower but when
she let it go, the tree being remorseful, as it
were, showered blossoms, is supported by a general
proposition that indifference intensifies love.

Utpreksā or 'Poetical fancy' is defined as—

अन्यर्थेव स्थिता वृत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा ।

अन्ययोस्त्रेक्ष्यते यत्र तानुप्रेक्षां विदुर्यया—दण्डो

अविवक्षितसामान्या किञ्चिच्चोपमया सह ।

अतद्गुणक्रियायोगादुप्रेक्षातिशयान्विता—भामहः

भवेत्सम्भावनोप्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्—मम्मदः

भवेत्सम्भावनोप्रेक्षा—विश्वनाथः

Examples—

मधुप्रतापादितमन्युप्रेक्षा-

स्वन्दा मधुश्रीरघुना विमाति ।

स्वदापमानन्दविशेषशंसि-

भुजापरिस्त्रन्दमिवोद्गृहन्ती ॥ P. 156. No. 135.

“The bees, having produced a tremor in the Manyurekhā trees, the radiant beauty of the spring season is feeling the throbbing of arms, which is a sure indication that the joy of your arrival is near at hand.”

Here an object is imagined under the character of something else.

Upamā or ‘Simile’ is defined as—

यथाकर्तृ चित्सादृश्यं यत्रोद्भूतं प्रतीयते ।

उपमा नाम सा—

दण्डी

विरुद्धानोपमानेन देशकालक्रियादिभिः ।

उपमेयस्य यत्साम्यं शुण्णलेशेन सोपमा—

भामहः

साधर्म्यसुपमा भेदे—

मम्मटः

साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं धाक्वैक्ये उपमा द्वयोः—विरचनायः

Examples—

दुग्धाम्बुसशिलदरीव तुषारभानु-

सर्थं नवीनमनघा सुखैरिवोक्तिः ।

प्रत्यद्सुखस्य यमिनः प्रतिभेव वीधम्

प्रासूत भारयमहितं सुतमोम्बमाम्बा ॥ P. 87. No. 61

“As the moon rose out of the waves of the milk-ocean, as the faultless poetry of a noble poet brings forth new meaning, as the genius of a self-controlled man, absorbed in meditation, produces enlightenment, so did Ombamāmbā give birth to a son, great in good fortune.”

Ombamāmbā is compared to the waves of a milk-ocean, to the faultless poetry of a good poet, to the genius of a self-controlled pious man, while the newborn baby is compared to the moon, the original sense and the inborn intuition.

सुदुः सरोवारिषु केलिलोत्ता-
निमज्जनोन्मज्जनमाचरन्ती ।

पलाहकान्तःपरिदश्यमाना

सौदामिनीवाजनि चमलाक्षी ॥ P. 168. No. 152.

"Enjoying the graceful sport of again and again plunging in and emerging out of the waters of the lake, the lady of the unsteady eyes was half revealed and half concealed like a streak of lightning in a cloud."

Her similes are apt, striking and original. On a hackneyed theme like a sunset, she can produce a new comparison.

अपरगिरितरक्षोरातपच्छाद्यलेशै-

र्हरितमलिनवर्णैरधितस्यांशुमाली ।

कवलितदिनधेनोः कण्ठरक्तेन रङ्गं

विद्युमरनिजगदैः रमधुलं प्रोषमासीत् ॥ P. 171. No. 156

"The setting sun was the snout of a hyena in the form of the western mountain, marked with (the stripes of) green (yellow) and black spots in the form of patches of sunshine and shade. This snout was red with the blood of the throat of the cow in the form of the day which it (i.e. the hyena) had devoured and the spreading rays of the sun were the long hair of its moustache."

Her description of the battle is realistic and very vividly painted. It appears that she must have been herself a witness of battles. The king was accompanied by his queens and other women when he went to war. This is also mentioned

by Julius¹. Her description of Varadāmbikā's slender waist is refreshingly original.

“परचक्रमखिलमाकम्भ्य नियतमन्धोऽयाभिलषितान्यूनाभोगसमुपल्लो-
रारोहवक्षोरुहयोरन्तरा किमिति न शून्यता मध्वमुवि वियोतताम्” P.137-38

Her description of Cupid as a gardener planting a two-bladed amour-seed in the form of a bee in the watery basin of a lotus shows a romantic imagination.

उर्ध्वरुक्षमिताममरुपविततं पद्मद्वयं बन्धुरं

बिभ्राणो रसिकोऽविशन्मधुकरो यद्गर्ममम्भोरुहः ।

निलयं पालयता द्विपत्रितमहो ऽप्यारबोजं निजं

तन्प्रायः सरसालवालवलये पुष्पेपुष्पा रोपितम् ॥

P. 151. No. 131.

Her comparison of bees to messengers of love of pairs in the form of trees and creepers is an example of her high-soaring fancy.

“In palaces in the form of young gardens, swarms of bees, proficient in instrumental music, (vāda) in the form of their continuous and sweet humming-sounds, appeared to be the messengers, passing to and fro, and mutually commissioned to carry messages of couples, in the form of creepers and trees, fully reciprocating each other's affection, as evinced by clusters of sprouting and tender leaves.”

P. 151-152.

Her description of the morning and evening shade of a tree shows her keen observation.

स्थितां पुरस्तादतिदूर एव

कमेण च स्वस्य वशं प्रवृत्ताम् ।

1. A Forgotten Empire by Secwell P. 392.

बेदा नदोदानिव सानुराग-

रुद्धायां तरुः क्रोडगदामतानीत् ॥ P.163-4. No. 146

"just as a bride-groom embraces a new bride, who stands at a distance from him at first and approaches him gradually, even so did the tree press to its bosom the shadow that stood away from it at first and approached by and by."

Parisamkhyā or 'special mention' is defined as—

प्रभादप्रभ्रतो नापि रुधितद्विस्तुनो मवेत्
तादृगन्यव्यपोद्भवेच्छब्द आर्योऽथवा तदा
परिसंख्या—

विरवनाथः

It is an affirmative statement with an expressed or implied exclusion of a thing similar to but other than the object mentioned.

Examples—

मङ्गस्तरङ्गनासिनि, परार्थान्मितायः पुच्छदिव्यरासिनि, सन्नागलङ्घनं चन्द्रमणि, दिव्यशतकमरद्वन्द्वि, पत्रपातः पत्रोद्गु etc. P. 19-22.

"There were waves (*bhaṅgaḥ*) in the ocean but there were no humiliations (*bhaṅgaḥ*) (for the people); there was a yearning for the highest meaning (*parārtha*) in the highest poetry, but there was no yearning for another's wealth (*parārtha*); the moon only passed by (*lanṅhanam*) by the constellation Orion (*saṁmārga*), but there was no transgression (*lanṅhanam*) of righteousness; there was a series of irregular metres (*Viṣama-Ṛīta*) but there was no occasion of bad conduct (*Viṣama-Ṛīta*); birds only shed their feathers (*pakṣapataḥ*) but there was no partiality (*pakṣapataḥ*)" etc.

Yamaka or 'Repetition' is defined as—

अव्यपेतव्यपेतात्मा या वृत्तिर्वर्णसंहतेः ।
 यमकं तच्च पादानामादिमध्यान्तगोचरम्—दशदी
 तुल्यश्रुतीनां भिन्नानामभिधेयैः परस्परम् ।
 प्रसादि स्वाभिधानं च यमकं कृतिनां मतम् ॥
 प्रतीतशब्दमोजस्वि छुरिलष्टपदसंधि च ।
 प्रसादि स्वाभिधानं च यमकं कृतिनां मतम्—भागदः
 अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनः श्रुतिः ।
 यमकम्— मम्मटः
 सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः ।
 क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकम्— विश्वनाथः
 आश्रुति वर्णसंपातगोचरां यमकं विदुः । (कुवलयानन्दकारिका 4.6.)

Examples—

तेने तुलापूरपदानपूर्वं तेनेह नानाविधदानजातम् ।

संख्ये भवन् यद्यपि सूक्ष्मलक्षः स स्थूललक्षोपि विहापितेषु ॥

P. 82. No. 52.

“Here he bestowed manifold numerous gifts. He also gave away gold, equal in weight to a man, in a balance (i. e. his own weight). Although in a battle, he could hit the most difficult target, he was munificent in making gifts.”

Here the repetition of तेने and लक्ष—words of similar sound but of divergent meaning—constitutes the figure of speech. This figure is a repetition of words or part of words of similar sound but of divergent meaning.

Rūpaka or 'metaphor' is defined as—

उपमेव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यते— दशदी
 उपमानेन यत्तत्त्वमुपमेयस्य रूप्यते— सामदः
 गुणानां समता दृष्ट्वा रूपकं नाम तद्विदुः ।
 तद्रूपकभेदे य उपमानोपमेययोः— मम्मटः

सूर्यं सपितायैपाद्विपद्ये निरपहन्ने —

विरचनायः

Example—

अरविन्दवन्धुमुहविन्दपिपाने

चपलेन बालशशिना व्यपनीते ।

धुसूर्यं विसन्मधवर्नालकरण्डा-

द्रलितं यथा घनमदृश्यत सन्ध्या ॥ P. 173 No. 15S.

“Twilight looked like a heap of saffron, fallen from the sapphire box of the sky, when the ill-mannered boy of the moon had taken away the ruby-case, in the form of the sun.”

The sun is described as a ruby-case, the moon as an ill-mannered boy, the sky as a sapphire-box and the twilight as a heap of saffron.

Virodha or ‘antithesis’ is defined as—

विरुद्धानां पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनम् ।

विशेषदर्शनायैव स विरोधः स्मृतो यथा— दण्डी

गुणस्य वा क्रियाया वा विरुद्धान्यक्रियाभिधा ।

या विशेषाभिधानाय विरोधं तं विदुर्बुधाः— मामहः

विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः— मम्मटः

जातिशुर्भिर्जास्त्वाद्युयो गुणादिभिस्त्रिभिः

क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद् द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः

विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽयौ दशाकृतिः— विश्वनाथः

EXAMPLES—

वित्तवृत्तरनारिषारोषि विजृम्भितप्रतापः, वितरणोज्ज्वलवृत्तिरप्यवित-
रणोज्ज्वलवृत्तिः, भजनार्दनेऽप्यनन्तमोगाधयः etc. P. 18-19.

Here is an apparent union of antithetical objects. How could one having streams of water be described as hot, or how could one who is not Viṣṇu be described as resting on Śeṣanāga etc. The antithesis

is however apparent only and not real. The object of the poet is to show the distinction between them. The apparent contradiction can be reconciled by translating the passage in another way, e.g. 'he had a shining sword and proved his valour. His character was glorious on account of the gifts that he made and his record was glorious on the battle field. He did not harass people and he was the source of pleasures without end.'

Sleṣa or 'paronomasia' is defined as

श्लिष्टमिष्टमनेकार्थमेव ह्युक्तमित्यतः क्वच—	दण्डी
उपमानेन यत्तत्त्वमुपमेयस्य साध्यते ।	
गुणकियाभ्यां नाम्ना च श्लिष्टं तदभिधीयते—	भामहः
वाच्यभेदेन भिन्ना यद् युगयुगापणस्तृशः ।	
श्लिष्यन्ति शब्दाः श्लेषोऽसावक्षरादिभिरष्टभा—	गम्मटः
श्लिष्टैः पदैरेनेकार्थाभिधाने श्लेष उच्यते—	विश्वनाथः
श्लेषः सर्वास्तु पुष्पाति प्रायो वक्रोक्तिषु श्रियम् ।	
भिन्नं द्विधा स्वभावोक्तिर्वक्रोक्तिर्येति वाङ्मयम् ॥	

कुवलयानन्दकारिका 1, 62.

EXAMPLES—

प्रह्लादमानसहितो नखरात्युदम-

विकान्तिरधमकृतोद्दिरण्यदानः ।

यस्मिन्सहस्रहननतानुसरज्यधी-

निष्कण्टकां वसुमती निखिलामतानीत् ॥

P. 8-9. No. 12.

Here epithets have double significance. They apply to the king Nṛsiṃha, and to Nṛsiṃha, the man-lion incarnation of Viṣṇu as well. "The king was the recipient of the cheerful allegiance of his subjects. He was kind to his friends and cruel to his foes. He bestowed incessant gifts of gold (on the Brahmanas).

He won the goddess of victory, which followed his extremely handsome person. He freed the entire earth from the thorns of enemies."

The same epithets when applied to the man-lion should be translated as follows :—"Nṛsimha, the man-lion incarnation of Viṣṇu, was the greatest desire of the heart of Prahlāda. He proved his valour with his dreadful claws, killed Hiranyakaśipu without an effort and thus made the entire earth free from oppression."

सम्प्रलदं पुष्पवतीति वात—

व्याधूतपल्लवच्छाशितचेष्टितेन ।

मा मां स्पृशेति सहैव निवारयन्ती

वासन्तिक्वामलिभियोपगता न क्वचिद् ॥

P. 163. No. 144.

"Another, being afraid of the bees, did not approach the jasmine creeper, whose tender sprouts were shaken by the breeze and who thus prohibited her with the graceful movement of her hand, as it were, saying, 'do not touch me. I am in my menses [laden with flowers]".

Here the word 'पुष्पवती' means 'flowery' and also 'a menstruating female'. This figure of speech enhances the beauty in all equivocations. The word or phrase has a natural meaning as well as the equivocal meaning.

Sahokti or 'connected description' is defined as—

सहोक्तिः सहभावस्य कथनं गुणकर्मणाम्—दृष्टी

तुल्यकाले द्विये यत्र वस्तुद्वयसमाश्रये ।

पदेनैकेन कथ्येते सहोक्तिः सा मतां यथा— भामहः
 सा सहोक्तिः सद्धार्यस्य बलादेकं दिवाचकम्—मम्मटः
 सद्धार्यस्य बलादेकं यत्र स्याद्वाचकं द्वयोः ।
 सा सहोक्तिर्मूलभूतातिशयोक्तिर्यदा भवेत् ॥—विरवनाथः

Examples—

उक्तायैः सममधुस्तवाः प्रसिद्धि

प्राधीदन् सह महता मनोभिराराः ।

आशीमिस्त्रममुद्गुर्मृदन्ननादाः

काराभिस्त्रममगलन् कलिप्रकाराः ॥ P. 88 No. 63.

“Festivals were celebrated with merriment. Quar-
 ters rejoiced together with the hearts of the great.
 Instrumental music of tabors resounded together with
 benedictions Manifestations of the Iron-age dis-
 appeared together with prison-houses.”

Here the use of conjunctive words सह and सम bring
 about a connection in the description.

Svabhavokti or “natural description” is defined as—

नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विद्यमानम् ।

स्वभावोक्तिश्च जतिध्वन्याया सात्त्विकीतिर्यथा — दण्डी

स्वभावोक्तिरलङ्कार इति केचित्प्रचक्षते ।

अर्थस्य तदवस्थार्थं स्वभावोऽभिहितो यथा— भामहः

स्वभावोक्तिस्तु विम्भादेः स्वकियारूपवर्णनम् । विरवनाथः

स्वभावोक्तिः स्वभावस्य आत्यादिरस्य वर्णनम्

(कुल्लयानन्दपरिभाषा १६०)

Examples—

हस्तेन हस्तमवष्टुष्य रदौ रदःश्वी

धुपत्य निष्ठुरदतिपुनितस्फुलितम् ।

पण्डानिनादमुषती करिण्यः तदीयो

अण्डाहवकमचमस्तरणं श्यपताम् ॥ P. 68, No 44

"With its trunk, each pulled at the trunk of the other. With its tusk, each struck at the tusk of the other, so that on account of hard strokes, sparks flew forth. Thus the elephants of the two kings, jingling with the tinkle of tiny bells, proclaimed, in a wonderful manner, the progress of the fierce combat."

The description of the battle between the two elephants is inherent in the actions of the fighters. It is a faithful and not a hyperbolic description of the inherent nature and characteristic features etc. of the object described.

Sanskrit poetry is full of descriptions of the charm of a woman but descriptions of the man's physical beauty are rare. There are three poems (stotras) only, named (i) Viṣṇupādadikeśānta-varṇana (ii) Śivapādadikeśāntavarṇana and (iii) Śivakeśādipāda-ntavarṇana by Saṅkaraśārya, which in the guise of panegyrics, addressed to deities, really describe a man's feet, thighs, waist, navel, chest, shoulders, neck, mouth, eyes, forehead and hair. The stotras contain, however description of a man by a man but the present work contains, what nowhere exists in the vast Sanskrit literature, a description of a man by a woman. Queen Tirumalāmbā has painted in words for us a portrait of her husband Emperor Acyutarāya. I have translated the whole of this description in English in my paper entitled "The queen poetess of Vijayanagara."* The description is full of original similes, remarkable

1. Festschrift für M. Winternitz zum Siemzigsten Geburtstag.

fancies and constitutes an important contribution to Sanskrit literature.

Metres

The authoress has used a large number of metres. The following is their short description :—

आर्या— is not a metre of syllables. It is defined as
 यस्याः प्रथमे पादे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।
 अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥

It belongs to the class of metres wherein each foot is regulated by the number of मात्राs or prosodial instants. The four quarters contain respectively 12, 18, 12 and 15 moras.

Examples—No. 151

अनुष्टुप् (also called श्लोक) is defined as श्लोके षष्ठं
 गुरु त्रयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् । द्विचतुःपादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥
 •••• •—•—

Examples :—Nos. 7, 27, 55, 73, 74, 84, 90, 92, 108, 114.

इन्द्रवज्रा—contains eleven syllables in each quarter and is defined as ह्यादिन्द्रवज्रा यदि लो जगौ गः ।

Scheme— —, — —, — —, — — ।

Examples :—Nos. 2, 6, 41, 49, 52, 139, 148.

उपेन्द्रवज्रा is very similar to Indravajra and is defined as उपेन्द्रवज्रा जनजास्ततो गो । Its scheme is the following:

— —, — —, — —, — — ।

Examples—Nos. 15, 37, 47, 58, 72, 97, 102, 120, 122, 145.

उपजाति— is defined as ह्यादिन्द्रवज्रा यदि लो जगौ गः । उपेन्द्रवज्रा जनजास्ततो गो । अनन्तपेरीरितलक्ष्मभात्रो पादो यदीयायु-

पजातयस्ताः । इत्थं किलान्यास्वपि मिथितासु स्मरन्ति जातिष्विदमेव नाम ।

It is a mixture of one or more Padas of इन्द्रवज्रा with one or more foot of उपेन्द्रवज्रा (It contains 11 syllables in each quarter) For scheme, see Indra-varjā and Upendravajra.

Examples—Nos.1,4,8,11, 12, 20, 21,34, 43, 46,50,53, 57, 67, 68, 78, 96, 98, 107, 110, 111, 116, 117, 125, 126, 127, 134, 136, 138, 140, 142, 143, 146, 147, 149, 150, 152, 153, 154, 162, 166, 168, 170.

रयोद्धता—also contains eleven syllables. Def. एकरा-विह रयोद्धता लगी । Scheme,— \checkmark —, $\checkmark \checkmark \checkmark$, — \checkmark —, \checkmark —

Example—No. 65.

शालिनी—Def. मासौ गौ च्छालिनी वेदलोकेः—11 syllables. Scheme, — — —, — \checkmark , — \checkmark , — —

Examples—Nos. 32, 36, 39.

स्वगता—Def. स्वागतेति रनमाद् युहुयुग्मम् It has also eleven syllables. Scheme. — \checkmark —, $\checkmark \checkmark \checkmark$, — $\checkmark \checkmark$, — —

Examples—Nos.5, 48, 59, 82, 99, 157, 159, 167.

द्रुतविलम्बित—has 12 syllables in each quarter and is defined as द्रुतविलम्बितमाद् नमौ मरौ । Its scheme is :

$\checkmark \checkmark \checkmark$, — $\checkmark \checkmark$, — $\checkmark \checkmark$, — \checkmark —

Examples—Nos. 35, 174.

औपच्छन्दसिक—It is also called पुष्पितामा

बदन्त्यपरवधत्राख्यं वैतालीयं विपश्चितः ।

पुष्पिताम्रानिधे केचिदौपच्छन्दसिकं तथा ॥

For scheme, examples etc. see पुष्पिताम्रा ।

पुष्पिताम्रा It is also called औपच्छन्दसिक । Def. अयुजि नयुगोफलेो मकारो युजि च नजी जरवाश्च पुष्पिताम्रा ।

Odd padas contain 12 syllables each. Scheme ˘ ˘ ˘,
˘ ˘ ˘, — ˘ —, ˘ — —

Even padas contain 13 syllables each. Scheme ˘ ˘ ˘,
˘ — ˘, ˘ — ˘, — ˘ —, —

This is अर्धसमवृत्त. Examples—Nos. 10, 62, 66, 86,
100, 141, 160, 164, 161.

वशस्य—Def. जतौ तु पंशस्यमुदीरितं जरी । 12 syllables.
Scheme. ˘ —, — ˘, ˘ —, ˘ —

Examples—Nos. 3, 9, 16, 54.

कलहंस is defined as सजसा सगौ च कथितः कलहंसः It is
a metro of 13 syllables. Its scheme is the following:

˘ —, ˘ —, ˘ —, ˘ —, —

Example—No. 158.

मञ्जुभाषिणी—Def. सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी —13
syllables. Scheme ˘ —, ˘ —, ˘ —, ˘ —, —

Examples—83, 105.

प्रह्विणी—Def. श्याशाभिर्भनजस्ताः प्रह्विणीयम् । 13 syllables.
Scheme — —, ˘ ˘ ˘, ˘ —, — —, —

Examples—Nos. 42, 63.

वसन्ततिलका—Def. उहा वसन्ततिलका तमजा जगौ गः । 14
syllables. Scheme. — ˘, — ˘ ˘, ˘ —, ˘ —, — —

Examples—Nos 13, 18, 19, 22, 33, 44, 51, 61, 64,
71, 81, 87, 109, 112, 115, 119, 128, 129, 130, 132, 133,
137, 141, 163, 165, 169

मालिनी—Def ननमययुनेयं मालिनी भोगिलोकेः । 15 syllables.
Scheme ˘ ˘ ˘, ˘ ˘ ˘, — —, — —, ˘ — —

Examples—Nos. 38, 85, 91, 93, 103, 106, 156.

पृष्ठी— is defined जगौ जगयला वयुषद्वयतिव पृष्ठी गुरुः । 16
syllables. Scheme: ˘ —, ˘ —, ˘ —, ˘ —, ˘ —, —

Example—No. 80.

मन्द्रकान्ता—Def. मन्द्रकान्ता ब्रह्मविषयैर्भौ नतौ ताद् गुरु
चेत् । 17 syllables. Scheme ---, - ˘ ˘, ˘ ˘ ˘, ---, - ˘ ˘, ---

Example—No. 17.

नकुंडक—Def. हृयदराभिर्नजौ भजजला गुरुनकुंडकम् । 17 syllables.
Scheme ˘ ˘ ˘, ˘ ˘ ˘, - ˘ ˘, ˘ ˘ ˘, ˘ ˘ ˘, ˘ ˘.

Examples—Nos. 26, 45.

शिशिरिणी—Def. रसै रदिरिङ्गना यमनसमला गः शिशिरिणी—
17 Syllables. Scheme, ˘ - -, ---, ˘ ˘ ˘, ˘ ˘ ˘, - ˘ ˘, ˘ ˘

Examples—Nos. 23, 40, 113.

शार्ङ्गलिकीकृत—Def. स्याश्चैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्ङ्गलि-
कीकृतम् । 19 syllables. Scheme, - ---, ˘ ˘ ˘, ˘ ˘ ˘, ˘ ˘ ˘, - ˘ ˘, - ˘ ˘, ---

Examples—Nos. 14, 24, 29, 30, 31, 69, 77, 88, 89,
94, 95, 101, 104, 121, 123, 124, 131, 171, 172, 173.

सम्भरा—Def. सन्धैर्यानां त्रयेण त्रिसुन्दरितियुता सम्भरा कीर्तितयम्
21 syllables. Scheme. - ---, - ˘ ˘, - ˘ ˘, ˘ ˘ ˘, ˘ ˘ ˘, ˘ ˘ ˘, ˘ ˘ ˘, ˘ ˘ ˘

Example—No. 56.

विषोमिनी—Def. विषमे ससजा गुरुः समे सभरा लोऽय गुरुविषो-
मिनी ।

Odd pādas—10 syllables. Scheme ˘ ˘ ˘, ˘ ˘ ˘,
˘ ˘ ˘, ---

Even pādas—11 syllables. Scheme ˘ ˘ ˘, --- ˘ ˘,
--- ˘ ˘, ˘ ˘

This is also called सुन्दरी । This is an भर्षसमवृत्त ।

Example—No. 79.

हरिणीप्लुता—Def. सयुगात्सलधूषिषमे गुरुयुञ्जि नभौ च मरो
 हरिणीप्लुता Scheme—Odd Pādas √ √-, √ √-, √ √-, √-
 Even Pādas √ √ √, -√ √, -√ √, -√-
 Example—No. 75.

Acknowledgment of obligation.

It is my pleasant duty to put on record my sincere thanks to the Hon'ble Mr. Justice Bakshi Tek Chand M. A; L.L. B., of the Lahore High Court of judicature, for the interest he has taken in the present publication. I am indebted to all my predecessors who have worked in the field, particularly to L. H. Gray's *Vāsavadat-fā*. I have to thank my old pupil, Jagdish Shastri, M. A, M.O. L., for correcting proofs and for translating my English Introduction into Sanskrit.¹

¹ My old pupil Shrish Chandra Datta has prepared an English translation of the Campū. This was submitted as a thesis for a part of the M A. Ex. in Skt. of the P. U.

CONTENTS

<p>(१) समर्पणम्</p> <p>(२) भूमिका</p> <p style="padding-left: 2em;">(क) चम्पूसमुगलविधः</p> <p style="padding-left: 2em;">(ख) स्त्रीणां काव्यनाटकप्रणेतृत्वम्</p> <p style="padding-left: 2em;">(ग) राजकीया चम्पूः</p> <p style="padding-left: 2em;">(घ) कथासारः</p> <p style="padding-left: 2em;">(ङ) चम्पूनिर्माणकालः</p> <p style="padding-left: 2em;">(च) कविपरिचयः</p> <p style="padding-left: 2em;">(छ) रीतिः</p> <p style="padding-left: 2em;">(ज) काव्यालङ्कृतयः</p> <p style="padding-left: 2em;">(झ) छन्दांसि</p> <p style="padding-left: 2em;">(ञ) धर्म्यवादः</p> <p>(३) चम्पूकाव्यम्</p> <p>चन्द्रवंशवर्णनम्</p> <p>सुषोद्धवः</p> <p>सुहृत्सोजनिः</p> <p>अयातेरूपतिः</p> <p>दुर्वल्लुः</p> <p>तिम्मभूपः</p> <p>ईश्वरोद्धवः</p> <p>चरुसिंहराजवर्णनम्</p> <p>चरुसिंहराज्यवर्णनम्</p> <p>चरुसिंहराजस्य विद्यापुरीप्राप्तिः</p> <p>विजयप्रस्थानम्</p> <p>सुराडीरदेशवर्णनम्</p> <p>चोलदेशवर्णनम्</p>	<p>कावेरीवर्णनम्</p> <p>चोलदेशभूपवर्णनम्</p> <p>चोलभूरस्य युद्धोद्योगः</p> <p>चोलभूरस्य युद्धाय प्रस्थानम्</p> <p>योद्धृवर्णनम्</p> <p>युद्धारम्भवर्णनम्</p> <p>निष्ठाणशब्दवर्णनम्</p> <p>रैन्योत्पद्युत्तवर्णनम्</p> <p>सुमुल्लयुद्धवर्णनम्</p> <p>रेणुवर्णनम्</p> <p>अतिघोरसमरवर्णनम्</p> <p>समराह्वणवर्णनम्</p> <p>समरवर्णनम्</p> <p>अनेकपायोधनवर्णनम्</p> <p>समरवर्णनम्</p> <p>नरसिंहस्याकमणम्</p> <p>चोलराजप्रद्वयम्</p> <p>चोलराजधानीप्रवेशः</p> <p>समुद्रवर्णनम्</p> <p>श्रीरामेश्वरसेतुवर्णनम्</p> <p>श्रीरामेश्वरपूजनम्</p> <p>श्रीरङ्गवृष्णसमावरणम्</p> <p>दुर्गजालप्रद्वयम्</p> <p>सुराणामोचनम्</p> <p>विद्यापुरीवर्णनम्</p> <p>नृसिंहदेवस्य परित्रावर्णनम्</p>
	<p>३५-४२</p> <p>४३</p> <p>४४</p> <p>४५</p> <p>४६-५०</p> <p>५१</p> <p>५२-५४</p> <p>५५-५६</p> <p>५७</p> <p>५७</p> <p>५८-५९</p> <p>६०-६१</p> <p>६२</p> <p>६३</p> <p>६४-६६</p> <p>६७</p> <p>६८</p> <p>६९-७०</p> <p>७१-७३</p> <p>७७</p> <p>७९</p> <p>८०</p> <p>८१-८२</p> <p>८३</p> <p>८३-८४</p> <p>८५</p>

श्रीम्बनाम्बापरिणयः	८६	विदूषकवचनानि	१४०-१४१
सुतोत्पत्तिः	८७	राजदशावर्णनम्	१४२
पुत्रजन्मवर्णनम्	८८	राजकन्यादशावर्णनम्	१४३-१४५
कुमारदर्शनम्	८९	राजकन्यामरुदनम्	१४६
कुमारवर्णनम्	९०	राजकन्यापरिणयः	१४७
कुमारस्य विशाध्ययनम्	९१	मधुमासवर्णनम्	१५२-१५३
नरसिंहस्य स्वर्गारोहणम्	९२	उद्यानपालिकानिवेदनम्	१५४-१५५
अच्युतदेवनवयौवनवर्णनम्	९३	उपवनविहारः	१५६-१५७
अहवर्णनम्	९४-१०४	पुष्पावचनवर्णनम्	१५८
हमवर्णनम्	१०५-११०	युवतिजनास्त्रापाः	१५९
शुश्रूषारोहवर्णनम्	११२	पुष्पावचयः	१६०-६४
अश्वकीडावर्णनम्	११३-११६	कासारवर्णनम्	१६५
राजरत्नतिः	११७-१२०	जलकैलिवर्णनम्	१६६-१६९
उद्यानवर्णनम्	१२१-१२६	सन्ध्यावर्णनम्	१७०-१७३
भवानीभवनवर्णनम्	१२७	चन्द्रोदयः	१७४
राजकन्यावर्णनम्	१२८	वरदाम्बिकागर्भः	१७५-१७६
राजकन्यादर्शनम्	१२९-१३०	शैशववर्णनम्	१७७
राजकन्यादशा	१३१	धौवराज्यवर्णनम्	१७८
राजकन्याकटाक्षवर्णनम्	१३२	कविपरिचयः	१७९-१८०
पद्मप्राप्तिः	१३३	अच्युतपद्मप्राप्तिः	१८१-१८२
राजकन्याशान्तिनम्	१३४-१३५		

श्रीमति लवपुरशोभिनि पाञ्चनदन्यायमन्दिरे महितम् ।
न्यायाधिपपदमसुलभमभिमूषयतामुदारचरितानाम् ॥
'पस्. प. पल् पल्. घा.' इति विरुदजुषां विमलशेमुपीभाजाम् ।
सकलहितार्थपराणां भ्रावख्शीटेकचन्दनृवराणाम् ॥
करकमलयोश्चमत्कृतिसाराभिनवार्थसार्थसंकलिता ।
सादरमेपा चम्पूः साह्यादमुपायनीक्रियते ॥

भूमिका

चम्पूसमुपलब्धिः ।

चतुर्विंशत्यधिकैकोनविंशतिसहस्रतमे ख्रिष्टीयसंवत्सरे गतोऽहं दक्षिणदेशान् । तत्र तक्षीरपुरे जीर्णमेकं बरदाभिकापरिणयधाम करलिखितं ग्रन्थं राजकीये पुराणद्वस्तलिखितपुस्तकानां सङ्ग्रहेऽध्यगच्छम् । अस्य च ग्रन्थस्यानुसन्धानायाधिगमो दुष्कर इति देवनागर्ष्या लिप्यामस्य प्रतिलेखो मत्कृते कारितोऽभूत् । ग्रन्थोऽयमद्यावत्प्रकाशित एवासीत् । प्रणेत्री चास्य विदुषी । अथ च पञ्चविंशत्यधिकैकोनविंशतिसहस्रतमे ख्रिष्टीयसंवत्सरे प्रयागे समायोजिताया भारतीयप्राच्यसमित्याहयनुर्घेऽधिवेशनेऽस्योपलब्धिर्मयोदर्शय्यत, अष्टाविंशत्यधिकैकोनविंशतिसहस्रतमे ख्रिष्टीयसंवत्सरे भारतीयप्राच्यसमित्या लखनपुरीये पञ्चमेऽधिवेशने मया 'तिरुनलाम्बाया अम्बिकापरिणयचम्पूः' इति नामक्ये लेखोऽप्यपठ्यत । तत्र च संक्षेपतो बस्तुनिर्देशभाषाविवेचनेतिहायिकघटनसमाप्तोचनानि निरदिश्यन्त । अथाहं सम्पूर्णमिमं ग्रन्थं सम्पिपादयिषु-रन्यानपि बरदाभिकापरिणयस्य द्वस्तलिखितग्रन्थानन्वेषयितुं शक्यतिषि । इत्येव्यटवर्षावधि महति प्रयागे वैफल्यनुभगतवति, सन्तुलनपत्न्यास्य ग्रन्थ-रत्नस्य भास्विने लोपमपाधिकोर्षुर्ज्वरुरोमप्राच्यमहाविद्यालयस्य पत्रिकायां ग्रन्थमेतन् प्राकाशयम् । मदतुरोपमूरीकृत्य चास्य हिन्दीभाषानुवादस्तत्रभारत-संहामहोपाध्यायविरुदभास्विर्जवपुरीये संस्कृतमहाविद्यालये प्रधानाध्यापकैः श्रीगिरिधरधर्मननुर्वेदेः, अर्जुनरीये 'म्योचीफ्' इत्याख्ये राजकीये महाविद्या-लयेऽध्यापकैः परित्यक्तपुरीयेतनशर्मभिरव लखपुरात् प्रचरन्त्यां संसार-साहित्यरत्नमात्तयां प्रकाशितोऽभूत् । मूलग्रन्थस्य भाषा दुस्त-टीकानृते दुरधिगमा । अतः सटीकस्य मूलग्रन्थस्य प्रकाशो बहुभ्यो दिव-सेभ्योऽपेक्षित आसीत् । बहुकालोत्पन्नाभ्येनामपेक्षां मनसिऽन्यायं सटीके ग्रन्थो मया प्रकाश्यं नीतः ।

स्त्रीणां काव्यनाटकप्रवेशतत्त्वम् ।

आरम्भादेव भारतीयसाहित्यपरम्परायां स्त्रियो दर्शितादरा अधिगत-
महितपदा अप्रतिविद्गतयश्च दृश्यन्ते । काव्ये नाटके च न केवलं पुरुषाणामेव
स्त्रीणामप्यधिकृतिरभूत् । वेदेष्वपि लब्धप्रवेशाः स्त्रियो विभाव्यन्ते । आर्याणां प्रा-
थमिके साहित्यग्रन्थे हिन्दूनाञ्च विशेषादरणीये धर्मग्रन्थे ऋग्वेदे विंशत्यधिकानां
सूक्तानामृषयः स्त्रियस्सन्ति । अस्य समाधायस्य गोप्तार ऋषय आसां रक्तप्रणे-
त्रीणां नामान्यपाकरिष्यन्, परमेतैर्निगदेन संशाद्दंशान्तरमासा नामान्य-
परिमेयकालात् सुरक्षितानि । न केवलं श्रुतिस्मृतिग्रन्थेष्वेव स्त्रीणां प्रवेशो-
ऽभूत्, दृश्येषु धव्येषु चाप्येतासां गतिर्निरावाधैव । संस्कृतसुभा-
यितावलीप्येतासा भूयांसि पद्यरत्नान्युद्धृतानि वर्तन्ते । तत्रेमा मुख्यतया
निर्दिरयन्ते—

सीता, विजया, सुभद्रा, प्रभुदेवी, विकटनितम्बा, जघनचपला, इन्दु-
लेखा, मुरला, मुरिका, भवदेवी, अभिरामकामाक्षी, मधुरवाणी, रामभद्राम्बा ।
क्षेत्रेश्वासां कविता स्थायिता । सा च प्रायो मानवद्वयस्य भावान्
साधु स्फुटयति । साहित्यकलाप्रदर्शिनी चैयं कविता पाषाणकलाकोविदैः
शिल्पिभी रचिता मूर्तिरिव । परं खेदास्पदमिदं यस्त्रीप्रणीतमेकमपि काव्यं
नाटकं वा सम्पूर्णं नोपलभ्यते । महांशायं हर्षावसरो यदियं चम्पूः स्त्रीनि-
मिता सम्पूर्णा चाधिगता । स्त्रीनिमिता चैयमेव केवला चम्पूः ।

राजकीया चम्पूः ।

चम्पूरियं राजकीयेतीदमप्यस्या महत्त्वम् । ' राजकीया '
इत्युक्तेऽर्थद्वयमवगम्यते । (१) अस्या निर्मात्री विजयनगरस्य राज्ञो महिषी
(२) कथा चैयं विजयनगराधिपतेरच्युतरायस्य तन्महिष्या परदाम्बिका-
याश्च परिणयविषयिणी । नैयं केवलं कल्पनात्मिका निराधारा च । कियौश्चिदं-

१ इन्द्रजामकिविजयनधर्मयोस्सम्यगाज्ञोचनादस्य सखस्य वैशिष्ट्यं
प्रतीयते । उभयोर्धर्मयोस्ताञ्चात्कर्तार ऋषयः पुरुषा एवासन् ।
साइवद्यजुराणयोर्नैद्योपि मन्त्रः स्त्रीप्रणीतो विद्यते ।

२ रामभद्राम्बायाः काव्यं नातिथिरादेवाधिगतं सम्पादितम् ।

शौऽस्या ऐतिहासिको विजयनगरराजकुलस्य भूपद्व्या इतिश्रुतं नः प्रदर्शयति । चोलदेशस्य कावेरी युद्धादीनाञ्च वर्णनं शास्त्रलिङ्गस्थानविशेषपरिस्थिति-
ज्ञानायाम् ।

वरदाम्बिका, यस्याः परिणयोऽच्युतरायेण सदात्र वर्णितः, सलग-
क्षितीशितुरात्मजासीदिति राजनायकेकलितेऽच्युतरायाभ्युदय उक्तम् ।
अत्र प्रकृतौ च उद्धृतम्—

महत्तरे मानवलोकशासितुर्मनोऽनुकूला महिषीपदे तदा ।

कुताभिषेका सलगक्षितीशितुर्वरात्मजासीद्वरदाम्बिका वधूः ।

कथासारः

आधीशेषधीपतिर्नाम वृषतिः । तस्य बुध इति सुतो बभूव ।
तदीयः पुत्रः सुहरवाः, सुहरवस वर्षस्यां जात आयुः । आयुषः शताश्रमेष-
कर्ता नहुषः । तस्य ययातिः । ययातेस्तुर्वसुः । तुर्वसुर्वंशे लिम्मभूपोऽभूत् ।
स देवकीमुद्ग्रेष्वरे सुतं लेभे । ईश्वरो बुद्धमात्रामुपवन्व वृषिहनामानं
कुमारं सुपुत्रे ।

वृषिहो विजयाय प्रतस्थे । प्राचीमाशां विजित्य दक्षिणदिशि चोलदेशान-
नयाधीव । कावेरी तीर्त्वा तस्या दक्षिणकूलभागे बहथिनीं निवेशयामास ।
शत्रुदेशं प्राप्य तद्देशीयजनप्रमथनात्स्वयेनां निवर्तयामास । चतुरङ्गबलसज्ज-
श्वोलभूपालो युद्धाय यद्वादी बभूव । प्रवृत्ते च महति सम्पराये भीतं
स्वसैन्यं विलोक्य वृषिहो महान्तं हस्तिनमारुधारातिमभ्यगात् । समराजणे
चोलिन्द्रं विलोक्याज्जहाव । तत्रोभयोर्युद्धे प्रवृत्ते वृषिहदेवः कुन्तप्रहारेण
हस्तिपृष्ठाच्च्युतं चोलिन्द्रं स्वमभि गजपृष्ठादपतीर्य जीवप्राहं
जप्राह । शत्रुचमूकनूदस्तदानीं तत्रास । राजा च विजयोदयविजृम्भित-
हर्षसम्भ्रमया वरुषिण्या प्रकथयमानः शत्रुराजधानीं प्रविशेश ।

रानेश्वराभिमुखं गत्वा समुद्रं ददर्श । समुद्रतटे रामसगरादीनां वीराणां
देवदानवादीनामाद्भुताद्भुतानि कर्माणि गृह्यन् रामेश्वरं वन्दे ।

अथ पराजित्यानेकान् तत्रत्यान् नृपान् समुद्रस्य स्थिरे जले यत्नं
निर्माय शीरङ्गपट्टणामिषां पुरीमावरिष्ट । तदधीश्वरो महावीरस्त्वपत्य-

कलादिभिस्समागत्य पादयोर्निपत्यात्मनो गत्यन्तराभावमुद्योतयन् राज्यं नृसिंहसादकरोत् । कृपाविष्टमनास्तु नृसिंहस्तं तत्र पुरि स्थापयित्वा दुर्मन्त्रादि-
महादुर्गजालं मतरद्भयभिर्धं च दुर्गमप्रहीत् । ततश्च गोकर्णनाथं नत्वा तुला-
पुरुषदानपूर्वं नानाविधदानजातं तेने ।

अनेकमहीनायानुगम्यमान उत्तरां दिशं प्रवृत्त्ये । तत्र काम्बोजवाहलीक
तुरुखारादिभिः सह पराजित्य सुरत्राणमनुपहृषियाऽमुञ्चत् । ततश्च
विविधविभवव्यापृतो निजराजधानीं विशापुरीं प्रतिनिवृत्त्यासितौराहिमादे-
रविहृतसुमहाशासनो धरित्रिं पालयामास ।

ततश्च दिवसकरकुलोत्तंसां रामाम्बायुतामोम्बमाम्बां परिणीय तस्यामच्यु-
तप्रसादादच्युतनामानं पुत्रमेकं लेभे । यौवनमारूढवति चाच्युतराये
नृसिंहदेव- सुरसख्यमभजत् । स्वर्गते पितर्यच्युतरायः सिद्धासनमाहरोह ।

एकदोषनगतो भवान्यायतने कामपि रमणीयां बालां ददर्श । निर्वर्ण्य
युचिरं च राजन्यो विसम्यविधेयतया नियन्त्रित इव, नियमित इव, निरभित्त
इव, निरर्गलरागाभियोगनिम्न इव निष्कलध्यानशील इव, निरवधिकानन्दम-
नुसन्धान इव निरुद्धमनोवृत्तिः, निस्वप्नीभवदिन्द्रियैवचक्षो निर्निमेष-
वीक्षणः क्षणमतिष्ठत् ।

सापि रविकुलललामभूता नात्रा वरदाम्बिका गौरीपूजायै तत्र समागता
ध्यातावसाने च समुन्मीलितलोचना विप्रह्वन्तमिवाननं तमभिर्बीक्ष्यासमाप्त-
क्रियैव पवनान्दोलितललेव कम्पमानगात्रलतिका किञ्चिदपसृत्य निर्निमेषं
बसन्तावतारमिव सं पुनः पुनश्चक्षुभ्यां पिबन्ती स्वात्मनोऽप्यप्रभवन्ती
चित्तमिव भण्डित्तम्भमवलम्बितवती । हर्षरसधन्दोद्देहेन चिरननिमेषतया
स्थितैरभिव्यज्यमानानुरागरससान्द्रैरेकरससंविधानैरवलोकनैरितस्ततः श्रेति-
मानं विकिरन्ती कुसुमशरशरव्यतामयासीत् ।

परस्परविलोकितसमनन्तरमेव व्यत्यस्तचित्ताविव विस्मृतनिमेषौ
विवर्जितनिखिलव्यापारौ, व्यलाससंप्लुकाविव, परिहृतनैतन्याविव तालुभा-
वभूताम् ।

ततश्च प्रधानमन्त्री तत्रागत्य राज्यकार्याय विद्वेषकमुखेन राजानं विज्ञापयामास । विद्वेषकनिवेदितामनात्यस्य विज्ञापनामाकर्ष्यानिच्छन्नपि भूपतिश्चलितुं कथमपि समर्त्तानहत् ।

राजकन्यापि निजायारमगात् । आगत्य भवनम् अनाभायमाणा सखीजनम्, अनवेक्षमाणा परिचारिकावर्गम्, अशुभ्रमाणा गुरून्, अवन्दमाना कलशोदयकुलदैवतम्, अगणयन्ती वीणां, अनालापयन्ती सारङ्गान्, अनुलापयन्ती हरिणीम्, अनर्त्तयन्ती बहिण्णम्, अनुदाहयन्ती कृत्रिमपुत्रिकाम्, असंयोजयन्ती हंसमिश्रणम्, अनप्यापयन्ती राजकीरम्, विसर्जितमञ्जना, शैरन्ध्रकानुरोघादविरतकैश्यसमीकरणविचारा, विकल-सकलपञ्चकारिका, विमुखीकृताखिलसखीजना, विस्मृतानुरूपाभ्यापारा, तमेव निष्यायन्ती, आवेदितहृदयतापातिशया चेतसि महतीं चिन्तामतानीत् ।

अथ सखीभिस्सानुरोधमनुबन्धमाना शास्त्रीनतया गोपीवने तस्य विश्वम्भरापतेर्दर्शनात्प्रमृति कर्म किमपि किञ्चिदुदञ्चति स्म, चान्चलयमिदं धारयितुमहं न पारयामि, समुचितमितः परं भवतीभिरेव निवारणीय-मिति निधयमुदीरयन्ती शैरन्ध्रीभिः समं सत्वरमभिवर्तमानं सौविदल्लं कमप्यद्राक्षीत् । आश्रुष्टथ स प्रहृष्टमना विस्पष्टमाचष्ट—“यदत्रभवती प्रार्थयमानायाच्युतमहाराजाय दत्ता, भवती प्रसाधयितुमेताः सपुरन्ध्र्यः शैरन्ध्र्यः प्रेषिताः, तदत्रभवती सत्वरमुत्तुङ्क्षां प्रसाधनाय” इति ।

तदनु मेदिनीपतिः मङ्गलाचरणसमुधितविविधालङ्कारशृङ्गारितः सम्बन्धिष्टहं समासाद्य राजकन्यां विधिनोपयम्यामुष्यै पद्मभिषेचनहिपी-पदमदात् ।

अथ तयोः कालात् कुमारोऽजायत, चिन्वेद्वेष्टाद्विरिति संशितोऽभूत् । अनन्तरमच्युतमहीमहेन्द्रो काल्य एव समुल्लसदवाधारणानुभावमत्सुदारं कुमारमालोक्य शुभंयुनि दिने दिदेश शारवतं युवराजपदम् ।

चम्पूनिर्माणकालः ।

चम्पूरिषं नूनमच्युतराजराज्यसमञ्जलिष्येव । अच्युतराजस्य राज्या-

भिषेक एकोनत्रिंशदधिकपञ्चदशशततमे ख्रिष्टीयसंवत्सरेऽभूदिति कलदस्तिशिला-
लेखतो ज्ञायते । एतस्मात्कालादनन्तरमेव चम्पूनिर्माणकाल इति सिद्धम् ।
सार्वभौमाच्युतरायपुत्रस्य चिनवेड्डटाद्रियौवराज्याभिषेकपर्यवसाना कथेयम् ।
चिनवेड्डटाद्रियौवराज्याभिषेकसमयो न क्वचिदपि लभ्यते । अच्युतरायाभ्यु-
दये (३५२ श्लोके) राजनाथेनोक्तम्—अच्युतरायस्य राज्याभिषेके तत्सुत-
श्चिनवेड्डटाद्रियौवराज्याहं आसीदिति । परमच्युतरायस्य राज्याभिषेके
तदनन्तरं वा चिनवेड्डटाद्रियौवराज्यं लोभ इति तु राजनाथेन न क्वचिदप्युक्तम् ।
अच्युतरायराज्याभिषेकसमये चिनवेड्डटाद्रियौवराज्याहं आसीदिति राजनाथो-
क्तिरेतच्चम्बन्तर्गतवृत्तेन न सङ्गच्छते । तिरुमलाम्बाकथानकानुसारेण तु वरदा-
म्बिकापरिणयात्प्रागेवाच्युतरायस्य राज्याभिषेकः सिध्यति, परिणयानन्तरं
सुनोत्पत्तिरिति । एवञ्च पूर्वोक्ता राजनाथोक्तिर्न कथमपि संघटते । अच्युत-
रायस्य सिंहासनारोहणाद्दशवर्षानन्तरं द्वादशवर्षानन्तरम्वा चिनवेड्डटाद्रि-
यौवराज्यपदलाभस्सम्भविष्यति । अच्युतरायराज्याभिषेकश्चैकोनत्रिंशद-
धिकपञ्चदशशततमे ख्रिष्टीयसंवत्सरेऽभूदिति चम्पूनिर्माणकालश्चत्वारिंशदधि-
कपञ्चदशशततमाहर्षादनन्तरमेव न प्राक् । यतः ख्रिष्टीयसंवत्सरस्य द्विचत्वारिंश-
दुत्तरपञ्चदशशतावध्यच्युतरायस्य राज्यमभूत्, यतश्च भुवं शासत्येवा-
च्युतराये चम्पूरियं निरमीयत, अतश्चम्पूनिर्माणकालोऽच्युतरायराज्यान्त-
समयात्प्रागेव । तदित्यं ख्रिष्टीयसंवत्सरस्य चत्वारिंशदुत्तरपञ्चदशशततम-
द्विचत्वारिंशदधिकपञ्चदशशततमवर्षयोर्मध्य एव चम्पूनिर्माणमभूदिति दिक् ।

कविपरिचयः ।

चम्पूकर्त्री तिरुमलाम्बा चाच्युतरायस्य राज्ञो महिषी बभूव । हाम्पे-
नात्रि नगरे विट्टलमन्दिरेऽच्युतरायस्य भूयसां ताम्रपद्मानाम्मध्य एकतमे
पदेऽच्युतरायकृतं सुवर्णमेरुदानमुद्रितमस्ति । प्रशस्तिरन्वेयं बोद्धव्यमिति
लाम्बाया श्लोकैरुपनिषदा । इयं तिरुमलाम्बा चम्पूनिर्मात्री । अत्र चम्पू-
संहतिवाक्यानि प्रमाण्यानि ।

तत्र 'राजाधिराजाच्युतरायसार्वभौमप्रेमसर्वस्वविश्वासभुवा'इति पदं तिरु-
मलाम्बाया अच्युतरायमादिपीत्वे प्रमाणम् । चाद्यप्रमाणमपीममेवार्थं विशद-

यति । तैलगूणापायां रचिते विजयवितसमुनाम्नि सुभद्रापरिणयापरपर्याये
ग्रन्थेऽपि तिरुमलाम्बाऽच्युतरायमहिष्येवेत्युक्तम् ।

एतत्तु महामोदकरं यदनयेतरकविसमं स्वोदन्तो न निगूहितः । ग्रन्थ-
समाप्तिप्रकरणेऽनया स्वकलाविशेषस्फुटीकरणे नानादरोऽत्याहतः । अयञ्च
ग्रन्थावसानगतः कविपरिचयो न केवलं भूयः कौतुकमातनोति, अपि तु रचयिण्या
महान्तं महिमानमपि स्फुटमुद्धोषयति, स चान्नोद्गम्यते—

इत्येकवाराकर्णनमात्रदृढावधारितनव्यकाव्यनाटकालङ्कारपुराणागमरहस्य-
सारस्यानुबन्धसमिन्धानस्याभाविकप्रतिमानुभावया विद्याविशेषनिरवयविद्व-
द्धरसकलकविकुलश्रवणानन्दचिन्तितानन्ताभौष्टकलाभयणविश्रायणकामगवी-
भवदेशपनापापिपयसविशेषोन्मेषचतुरिमर्गमितसरसप्रबन्धसन्दर्भया, विवि-
धविद्याप्रगल्भराजाधिराजाच्युतरायसर्वभौमप्रेमसर्वस्वविश्वासभुवा, निरुपाधिक-
महोपकारनिर्माणधर्मनिर्मलहृदयया, निखिललिपिविलेखननियतवितरण-
कृतद्वस्तदस्तारविन्दया, विरिञ्चबञ्चलनयनानखाञ्चलसमुदञ्चितविपञ्ची-
प्रपञ्चितपञ्चममधुरिमोदयनविकस्वरकण्ठस्वरया, विपुलतलातलाविहार-
विनोदशाकारावतीर्णशतपर्णासनवरवर्णिनीमतिनिर्णायिकया, नानादेशप्रतिष्ठि-
तानेककविर्चितवाजपेयपौण्डरीकसर्वतोमुखमहाध्वरद्विजवरवितीयमाणाशीर्वि-
शेषपरिपोषितमायसौभाग्यया, नियतरचितकविकुटुम्बया, तिरुमलाम्बाया-
निर्मितं बरदाम्बिकापरिणयन्नाम चम्पूकान्यमाचन्द्रतारकमभिवर्द्धताम् ।

अयञ्च ग्रन्थान्तसन्दर्भस्तिरुमलाम्बाया वैदुष्यं काव्यनाटकालङ्कार-
पुराणागमादिरहस्याभिज्ञत्वमनेकभापानैपुण्यं नानालिपिविज्ञातं कवि-
कुटुम्बपालकत्वं धार्मिकत्वं द्विजवररक्षाप्रेम बहुयज्ञानुष्ठानशीलत्वं मन्दिरेष्व-
न्येषु धर्मस्थानेषु च द्रव्यदानस्नेहं विद्वज्जनसमितिर्गन्धर्वापनप्रियत्वं कलाचातुर्यं
परिष्ठितगोष्ठीसौभाग्यञ्च प्रकटयति । सौन्दर्यावतारतया चास्या अभिनय-
रूपबहुत्वमच्युतरायप्रेमसर्वस्वभूततया चास्या राजविश्वम्भपात्रत्वं सिध्यति ।

अस्माच्चम्पूग्रन्थादस्या उत्सर्पिणी उत्प्रेक्षारक्तिः, स्फारीभवन्ती धिपणा
वर्णनकलायां प्रौढी वर्णचित्रेषु चातुरी च स्फुटमवसीयते । प्रचलत्स्वपि

अत्रोक्तं समासतरङ्गेषु विशेषणस्रोतस्तु च द्राक्षारणामोद इव कश्चन भारी-
जनमुल्लसो मोक्षोऽस्याः कृतिमभिग्राप्नोति । कलैवेर्यं साहित्यविषयिणी
रचनाऽस्याः । अपूर्वं नववचनात्र वस्तु । कृतिवैर्यं प्रीडा । सकलकलाभिज्ञाया
विदुष्यास्सन्दर्भोऽयं कलावतां विदुषां कृत एव । न च मूढैरकलैरस्य गुणा
ज्ञातुं पार्यन्ते । न कयापि तत्कालभषयाऽन्यकालभषया वा एतदेवं-
विधायी भाषायां प्रन्धो निर्मातुं पार्येत । समस्ते महीमण्डले तिष्ठन्त्याम्बा
स्वसमयेऽद्वितीयैवाभूत् ।

रीतिः ।

कृतिरियं चम्पूरित्यभिधीयते । अग्निपुराणेऽद्यादेशसाहित्यदर्पणेऽपि
मिश्रं चम्पूरित्युक्तम् । मिश्रशब्देन च गद्यपद्यमयी चम्पूरित्यर्थो गृह्यते ।
हेमचन्द्रेण च चम्पूलक्षणं कश्चिद्विशेषो दर्शितः । तदनुसारं तु
चम्पूर्यगद्यपद्यमयी साङ्गा सोच्छ्वासा च । हेमचन्द्रोक्तो विशेषस्तु चम्पूरुमि-
र्नातुस्तो यतः प्रसिद्धेषु नेकेषु चम्पूर्येषु साङ्गन्वष्टोच्छ्वासत्वनियमो नोप-
लभ्यते । चम्पूसाहित्यं भारते वर्षे प्राचीनसमयाद्विख्यातमस्ति । पालीभाषायां
जातकप्रन्या गीर्वाणवाण्यां च जातकमालापञ्चतन्त्रहितोपदेशादयो
प्रन्या गद्यपद्यमयाः । चम्पूलक्षणं केष्वपि प्रबन्धेषु पठते परं नैते चम्पूसंज्ञां
भजन्ते । तदेवं चम्पूलक्षणेऽतिव्याप्तिवारणाय पञ्चतन्त्रादिप्रन्यानां
लक्षणप्राप्तं चम्पूवं निराकर्तुं विवेकः समुचितः । तथाहि पञ्चतन्त्रादि-
प्रन्येषु पद्यभागस्य विशेषपदत्वं हरयते । विशेषोऽर्थः पद्येषु समावेशितः,
गद्ये च स एव विशदीकृतः, कथाभिरसिद्धिदर्शितः । चम्पूकाव्येषु च पद्य
भागस्य न विशेषस्थानत्वम् । कथायाः किर्योश्वाशोत्र फ्ये कियाव गये इति

१ मिश्रं चम्पूरिति ख्यातं प्रकीर्णमिति च द्विधा ।

अथं चैवाभिनेयं च प्रकीर्णं सकलोकृतिभिः—अग्निपुराणे

२ गद्यपद्यमयी काश्चिच्चम्पूरित्यभिधीयते—

काव्यादर्शे

३ गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते—

साहित्यदर्पणे

४ गद्यपद्यमयी साङ्गा सोच्छ्वासा चम्पूः—

हेमचन्द्रः—

पद्यगद्ययोरुभयोरपि समकोटिस्वमेव । नैकतरस्यैव प्राधान्यम्, अपि तूभ-
योरेव विशेषः । अन्मच्च नात्र गद्यस्य पद्याशयत्वम् । अपि तु गद्यपद्ययोस्व-
न्दुपटयोरिव परस्परं सम्बन्धः । किञ्च पञ्चतन्त्रादिषु ग्रन्थेषु गद्यं सुगम-
मक्रिष्टञ्च । वैदनी च रीतिः । चम्पूग्रन्थेषु समासबहुला गौडी रीतिः ।
मार्गस्य दुरूहः प्रयत्नापेक्षी च । कथायाः स्रोतश्च सरस्वत्या इव वर्णनसिद्धतास्व-
हरयतामेति । सूक्ष्मतरं च कथातत्त्वं विप्रकृष्टसम्बन्धैर्वर्णनैर्व्यवधीयते । वर्णना-
नीमानि क्वेरुत्सर्पिणो विषयानुत्प्रेक्षातिशयोक्त्यायलङ्कारप्रयोगशक्तिञ्च
प्रकटयन्ति । शब्दवैचित्र्येणार्थवैचित्र्यं तिरोधीयते । अस्य चम्पूकाव्यस्य गद्यं
बाणमुबन्पुदयिठनां गद्यस्य तुलनां गच्छति ।

अस्यां चम्पूयां तिष्ठमलाम्बया संस्कृतमायायां महशैपुण्यमदर्शि ।
अस्याश्चम्पूया अध्ययनात्तिष्ठमलाम्बयाया विविधकोपस्मृतिः प्रतीयते । वर्णनेषु
च केषाम्बिचक्षुब्दानां सर्वे पर्यायास्तमुत्तमभ्यन्ते । तथाहि करकरवा-
लादीनां शब्दानां सर्वे पर्याया अत्र विद्यन्ते । मार्गशनात्र गम्भीर श्लो-
क इति नाम्ना साहित्ये व्यपदिष्टः । वाक्यानि समासबहुलानि भावगम्भीराणि
च, परं न तु माधुर्यव्यञ्जकानि । अत्र संस्कृतसाहित्यप्रसिद्धेभ्यो दीर्घेभ्यः
समासेभ्योऽपि दीर्घतरः समासो दरीहरयते—

निरन्तरान्धकारितदिगन्तरकन्दलदमन्दगुधारसभिन्दुसान्द्रतरघनाघन-
शृन्दसन्देहकरसन्दमानमकरन्दपिन्दुमग्नुरतरमाकन्दतरकुलतरकल्पमृदुल-
पिच्छताञ्जलजटिलगूलतलमरुचकमिलदलपुलपुलयकलितरमणीयपानीयशा-
लिध्रकालिकाकरारविन्दुगलन्तिष्ठागलदेलालवज्ञाटतथनसारकस्नुरैका-
तिशौरममेदुरसपुतरमधुरशीतलतरसलिलपाराभिराकर्षणुतदीपविमल-
विलोपनमयूखरेद्यापसारितपिपासायासपथिकल्लोकात् । पृ० ३१-३२

यदि चम्पूरियं केवलमेवंविधेन दीर्घसमासबहुलेनैव गद्येन प्रथिताऽ-
भविष्यत्तर्थात्तुरभ्ययनसधिसस्य एव शिथिल्यमविन्यत् । तथाहि कादम्परी-
हर्षचरितयोर्दीर्घदीर्घतरः क्रिष्टस्यनासा हरयन्ते, उत्तरवैतयोः कतिपया-
शाध्ययननाप्रेयोनाम्पेदुः श्रमो भवति । एतयोरनुप्राप्तो न कमप्यपूर्वं महि-
मानमायदति, नैकविरोपणमरुक्तान्तः शब्दतनुष्यरच ग्लानिं जनयति ।

दर्भादिबाहुल्यादार्यावतारस्येष्विव समासप्राप्तुर्धादत्र गतिरसुकरा । कथमपि लब्धायामपि गतौ पथिकस्य हिंस्रप्राणिभयमिवाभ्येतुः सर्वदैव दुरुहार्थपदक्रि-
ष्टताभयन्तु सततसन्निहितम् । परमस्मिन् चम्पूकाव्ये गद्यपद्ययोस्संमिश्रणमध्येतुः
श्रमापनोदाय विनोदाय च, युविन्यस्त्रपदगर्भिताना गद्यस्थवाक्यानामेक-
परतापरकानिर्जावितादोषापनयनाय चालम् । गद्यावसाने पद्यं पद्यावसाने च गद्य-
मित्युभयोर्गद्यपद्ययोरव्यवहितोत्तरमन्योन्यानुसरणं पर्वतयानमिव क्षणे
पुरुषमुन्नमयति क्षणेऽधोनयति । इम उन्नयनाधोनयने रसवैविध्यं प्रयच्छतो
विधामस्थाने च भवतः, चम्पूवनयात्रां च सुकरां सुखनिर्विशेषाश्च जनयतः ।

काव्यालङ्कृतयः ।

ग्रन्थोऽयं नैकेरलङ्कारैरलङ्कृतो विराजते । तत्र केननालङ्काराः प्रदर्श्यन्ते ।

अनुप्रासः—तल्लक्षणं यथा—

सरूपवर्णविन्यासमनुप्रासं प्रचक्षते—भामहः

वर्णशाम्यमनुप्रासः—मम्मटः

अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैपम्येपि स्वरस्य यत्—विश्वनाथः

उदाहरणानि—

तथैव योग्या धरणीन्द्रचन्द्र गुणान्ववायानुगुणा पुरन्ध्री ।

अनुप्रासेण प्रख्येन वास्या शशाण पाणि किमहो विलम्बः ॥

पृ० १४१ प० १२०

अत्र स्वरवैपम्येपि षकारस्य साम्यम् ।

अर्थान्तरन्यासः—तल्लक्षणं यथा—

शेषः सोऽर्थान्तरन्यासः वस्तु प्रस्तुत्य कियन ।

तरसाधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः—दण्डी

उपन्यसनमन्यस्य सदर्थस्योदिताहते ।

शेषः सोऽर्थान्तरन्यासः पूर्वार्थानुगतो यथा—भामहः

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।

यत्तु सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणैतरेण वा—मम्मटः

सामान्यं वा विशेषेण विशेषत्वेन वा यदि
कार्यं च कारणेनेदं कार्येषु च समर्प्यते ।

साधर्म्येच्छरेणार्थान्तरन्यासोऽपि ततः—विरचनायः

उदाहरणानि

गृहीतमात्रे युधि चोलभूपे कृपानिधिः श्रीनरसिंहदेवः ।

स तां न्यपेक्षसमस्तस्वसेनां सतां प्रसादः सहजो न रोपः ॥

पृ० ६६ प० ४७

अत्र 'युधि चोलभूपे गृहीतमात्रे श्रीनरसिंहदेवः समस्तस्वसेनां न्यपे-
षद्' इत्ययं विशेषः 'सतां प्रसादः सहजो न रोपः' इत्यनेन सामान्येन
समर्प्यते ।

कयाचिदाकुञ्चितमुक्ताश्वस्तः प्रसूनान्यवितीर्य पूर्वम् ।

ववर्ष पथादिव सातुनापस्तीमानुगमं हि तनोत्युपेक्षा ॥

पृ० १६२ प० १४३

अत्र 'कयाचिदाकुञ्चितमुक्ताश्वस्तः पूर्वं प्रसूनान्यवितीर्य पथात्
सातुनाप इव ववर्ष' इत्ययं विशेषः 'तीमानुगमं हि तनोत्युपेक्षा' इति सामा-
न्येन समर्प्यते ।

उत्प्रेक्षा—उल्लङ्घनं यथा—

अन्यथैव रिपता वृत्तिधेतनस्येतरस्य वा ।

अन्यथोत्प्रेक्षते यत्र तामुत्प्रेक्षां विदुर्यथा—दरवी

अविबद्धितसामान्या छिन्निधोपमया यह ।

अतद्गुणकिनायोगादुत्प्रेक्षातिरायान्विता—भानहः

भेदेसम्भावनीप्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यन्—मम्मटः

भेदेसम्भावनीप्रेक्षा—

विरचनायः

उदाहरणानि—

मधुप्रतापादितमन्पुरेणारण्य मधुर्धःस्थुना विभाति ।

स्वदागमानन्दविशेषशंभुशरिस्त्रन्दमिशेद्रहन्ती ॥

पृ० १२६ प० १३२

अत्र भ्रमरापादितमन्पुरेखास्पन्दा मधुलक्ष्मी राजागमानन्दविशेष-
शंसितं भुजापरिस्पन्दमुद्गहन्ती सम्भाष्यते ।

उपमा—तल्लक्ष्यं यथा—

यथा कर्षन्नितादृश्यं यत्रोद्भूतं प्रतीयते ।

उपमा नाम सा—

दण्डी

विहृदेनोपमानेन देशकालक्रियादिभिः ।

उपमेयस्य यत्साम्यं गुणलेशेन चोपमा—भामहः

साधर्म्यमुपमा भेदे—

मम्मटः

साम्यं वाच्यमवैभर्म्यं वाक्यैक्य उपमा द्वयोः—विश्वनाथः

उदाहरणानि—

दुग्धाम्बुराशिलहरीव तुषारभानुमर्धं नवीनमनघा सुकवेरिवोक्तिः ।

प्रत्यङ्मुखस्य यमिनः प्रतिभेव बोधं प्रासूत भाग्यमहितं सुतमोम्बमाम्बा ॥

पृ० ५७ प० ६१

अप्रोम्बमाम्बा दुग्धाम्बुराशिलहरीया, सुकवेरुक्त्या, प्रत्यङ्मुखस्य यमिनः
प्रतिभयोपमिता । तथा प्रसूतस्य सुतस्य तुषारभानुना, नवेनार्धेन, बोधेन
न साम्यमुपनिबद्धम् ।

मुहुः सरोवारिषु केलिलोला निमज्जनोन्मज्जनमाचरन्ती ।

बलाहकान्तःपरिदृश्यमाना सौदामिनीवाजनि चञ्चलाक्षी ॥

पृ० १६८ प० १४२

अत्र चञ्चलाक्षी सौदामिन्योपमोयते । सरोवारिषु तस्या निमज्जनो-
न्मज्जनस्य सौदामिन्या बलाहकान्तवर्त्तनेन समता समुद्राविता ।

अपि चासिन्धुव्ये साम्याभितमपूर्वमेवार्थवैचित्र्यं प्रदर्शितं तिरुम-
लाम्बया । तत्कृतं साम्यारोपणञ्च नवामर्धशक्तिमुल्लासयन्मत्कृतिविशेषं
यते । तथाहि—सरस्वपि कविकुलप्रतिपादितेषु बहुलेषु सन्ध्यावर्णनेषु कवि-
कुलशेखरीभूतायास्तिरुमलाम्बायाः सूर्योस्तमयवर्णनं कामप्यपूर्वां कथं तनोति ।

अपरगिरितरचोरातपच्छायलेशैर्हरितमलिनवर्णैरन्वितस्यांशुमाक्षी ।

कवतितदिनपेनोः कपटरक्तेन रक्तं विद्यमरनिजपादैः रमध्रुलं प्रीयमासीत्

पृ० १७१ प० १४६

अत्र पर्यंतस्य तरलरूपत्वं सूर्यकिरणानां व्याप्तमुखसमधुररूपत्वम्, अंशुमा-
लिनस्य मुखरूपत्वं दिवसस्य धेनुरूपत्वमंशुमालिनो मुखस्य रक्तत्वे धेनुमक्षण-
निदानत्वञ्च प्रोक्तम् ।

अत्र विस्तृतं युद्धवर्णनं युद्धावलोकनपुरस्सरमेव विहितमित्याभाति ।
रणभूमिं सान्ताःपुरो भूपतिर्पाति स्मेति तत्रभवता जूलियसमहोदयेन
प्रतिपादितम् ।

वरदाम्बिद्यया मध्यस्य वर्णनमसामान्यां नवतां पुष्पाति कविलताम-
भूतायास्तिरुमताम्बायाः प्रतिमाविशेषस्य—

परचक्रमखिलमाक्रम्य नियतमन्योन्याभिलषितान्यूनभोगसमुत्तलोरा-
रोहवक्षोरुहयोरन्तर्ग किमिति न शून्यता मध्यभुवि विद्योतताम् ।

पृ० १३७-३८

पुष्पेषुः केदारजीवीव द्विपत्रितं भ्रमररूपं शृङ्गारबीजं सरसे पद्मरूप
आलवालवलये रोपितवान् इत्यहो विचित्रैवात्र कविश्रीढोक्तिः—

उरुवैरुन्मिताममरुपविततं पद्मद्वयं वन्धुरं

विभ्राणो रसिकोऽविशन्मधुकरो यद्भर्ममम्भोरुहः ।

निर्वं पालयता द्विपत्रितमहो शृङ्गारबीजं निजं

तत्रायः सरसालवालवलये पुष्पेषुणा रोपितम् ॥

पृ० १२१ प० १३१

मधुरतास्तरुणोपवनभवनेषु चूर्णं लतासु चूर्णं तरुषु कथमाना लता-
तरुमिधुवानामन्योन्यसन्देशदृता इव समलदयन्त इत्ययमर्थो नैसर्गिणीमनुला-
म्बास्याः कल्पनाराक्तिमुदाहरति—

अमङ्गरमधुरम्भ्राररुवादादजातपाटवाः, तरुणोपवनभवनेषु समुल्ल-
सितपल्लववृत्तप्रकटितपरस्परानुपगमरितानां लतातरुमिधुवानां परस्परप्रेक्ष्य-
कलितपातायाता दृता इव समदरयन्त मधुरतत्राताः । पृ० १२१-१२२

वृक्षच्छायायाः पुरस्ताद् दूरं स्थितायाः क्रमेण वृक्षमूर्त्तं प्रपन्नायाः पूर्वं
दूरं स्थिताया क्रमेण च क्रीडं गतया वरां प्रपन्नया नवीज्या सान्ध्यप्रतिपादनं
करोस्तीक्ष्णां गुदि वनक्ति—

स्थितां पुरस्तादतिदूर एव क्रमेण च स्वस्य वशं प्रपन्नाम् ।
बोधा नवोढामिव सानुरागश्छायां तरुः क्रीडगतामतानीत् ॥

पृ० १६३-४ प० १४६

पारसङ्गत्या—तल्लक्षणं यथा

प्रश्नाद्प्रश्नतो वापि कथिताद्बस्तुनो भवेत् ।

तादृगन्यव्यपोद्देश्येच्छाब्द आर्थोऽथवा तदा ॥

परिसङ्गत्या—

विश्वनाथः

उदाहरणानि—

भङ्गस्तरङ्गमालिनि, परार्थाभिलाषः सुकवित्वशालिनि, सन्मार्गलङ्घनं
नन्दमसि, विषयवृत्तक्रमश्छन्दसि पञ्चपातः, पतङ्गेषु इत्यादि पृ० १६—२२

अत्र कथिताद्बस्तुनस्तरङ्गमालिनोऽन्यस्य लोकस्य व्यपोद्देश्ये इति परि-
सङ्ख्या । श्लेषगमिता चैयम् । भङ्गशब्दस्य कल्लोलजालं पराजयश्चैत्यर्थद्वयम् ।
एवमन्यत्राप्युक्तम् ।

यमकम्—तल्लक्षणं यथा—

अव्यपेतव्यपेतात्मा या वृत्तिर्वर्णसंहतेः ।

यमकं तत्र पादानामादिमध्यान्तगोचरम्— दण्डी

द्वुत्पन्नश्रुतीनां भिन्नानामभिधेयैः परस्परम् ।

प्रसादि स्वामिधानं च यमकं कृतिनां मतम् ॥

प्रतीतशब्दमोजस्वि सुरिलष्टपदसंधि च ।

प्रसादि स्वामिधानं च यमकं कृतिनां मतम्— भामहः

अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनः श्रुतिः

यमकम्—

मम्मटः

सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः ।

क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकम्—

विश्वनाथः

आवृत्ति वर्णसंघातगोचरां यमकं विदुः— कुवलयानन्दः

उदाहरणानि—

तेने गुलापूरुपदानपूर्वे तेनेह नामाविधदानजातम् ।

संख्ये भवन् यद्यपि सूक्ष्मलक्षः स स्थूललक्षोऽपि विदापितेषु ॥

पृ० ६२ प० ४२

अत्र भिन्नार्थयोः तेने तेने(ह) शब्दयोः पुनरावृत्तिर्यमकम् ।

रूपकम्—तल्लक्षणं यथा—

उपमैव तिरोमूतभेदा रूपकमुच्यते— दण्डी
 उपमानेन यत्तत्त्वमुपमेयस्य रूप्यते ।
 गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तद्विदुः— भामहः
 तद्रूपकभेदो य उपमानोपमेययोः— मम्मटः
 रूपकं रूपितापोपाद्विषये निरपह्वे— विश्वनाथः

उदाहरणम्—

अरविन्दबन्धुकरविन्दपिधाने चपलेन बालशशिना व्यपनीते ।

पुष्ट्यं वियन्नघवनीलकरएजाद्वलितं यथा घनमदरयत सन्ध्या ॥

पृ० १७३ श्लो० ११२

अत्र वियति करएडत्वम्, कमलिनीनाथे पिधानत्वम्, शशिनि बाल-
 त्वम्, सन्ध्यायां पुष्ट्यत्वं चारोपितम् ।

विरोधः—तल्लक्षणं यथा—

विद्वानां पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनम् ।

विरोधदर्शनाथैव स विरोधः स्मृतो यथा— दण्डी

गुणस्य वा क्रियाया वा विद्वान्व्यक्रियाभिषा ।

या विशेषाभिधानाय विरोधं तं विदुर्मुखाः— भामहः

विरोधः सौख्यविरोधेऽपि विद्वत्त्वेन यद्वचः— मम्मटः

जातिधनुभिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिर्भिभिः

क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद् द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः ।

विद्वदमिष भासेत विरोधोऽसौ दशाकृतिः— विश्वनाथः

उदाहरणानि—

विलसत्तरवारिधारोऽपि विजृम्भितप्रतापः, बितरणोज्ज्वलकृत्तिरप्य-
 बितरणोज्ज्वलकृत्तिः, अजनादनोऽप्यनन्तभोगाश्रयः इत्यादि पृ० १८-१९

अत्र विद्वानां पदार्थानां संसर्गदर्शनम् । अत्र वारिधाराधरस्य प्रकृष्ट-
 तापावलिमण्डितत्वम् अनन्तभोगाश्रयस्य चाजनादनत्वम् इति विरोधः ।
 विलसन्ती तरवारिधारा यस्येति विग्रहे विरोधपरिहारः । एवमुत्तरत्रापि

जनानामर्दनो न भवतीति यौगिकार्थमादाय परिहारः । विरुद्धानां पदार्यानां च संसर्गदर्शनं विशेषदर्शनायैवेति बोध्यम् ।

श्लेषः—तल्लक्षणं यथा—

श्लिष्टमिष्टमनेकार्थमेकरूपान्वितं वचः— दण्ठी

उपमानेन यत्तत्त्वमुपमेयस्य साध्यते ।

गुणकियाभ्यां नात्रा च श्लिष्टं तदभिधीयते— भामहः

वाच्यभेदेन भिन्ना यद् युगपद्भाषणस्पृशः ।

श्लिष्यन्ति शब्दाः श्लेषोऽसावज्जरादिभिरष्टधा— मम्मटः

श्लिष्टैः पदेरनेकार्थाभिधाने श्लेष उच्यते— विश्वनाथः

श्लेषः सर्वासु पुष्पाति प्रायो वक्रोक्तिषु ध्रियम् ।

भिन्नं द्विधा स्वभावोक्तिर्ध्वोक्तिरचेति याद्वयम् ॥ कुवलयानन्दः

उदाहरणानि—

प्रह्लादमानसहितो नखरात्युदप्रविकान्तिरश्रमकृतोरुहिरण्यदानः ।

धस्सिंहसंहननतानुसरज्जयध्रीनिष्कण्टकां वसुमतीं निखिलामतानीत् ॥

पृ० ८-६ प० १२

अथ प्रथमद्वितीयतृतीयपादेषु विशेषणानि नृपतिं नृसिंहं नृसिंहावतारं

विष्णुञ्च विशेषयन्ति । अर्थद्वयन्तु टीकायां स्पष्टीकृतम् ।

सम्प्रत्यहं पुष्पवतीति वातव्याधूतपल्लवकराञ्चितचेष्टितेन ।

मा मा स्पृशेति सहसैव निवारयन्तीं वासन्तिकामलिभियोपगता न काचित् ॥

पृ० १६३ प० १४४

अत्र पुष्पवतीति पदस्य 'कुसुमवती' 'रजस्वला' चैत्यर्थद्वयम् ।

सहोक्तिः—तल्लक्षणं यथा—

सहोक्तिः सहभावस्य कथनं गुणकर्मणाम्— दण्ठी

ब्रह्मकाले क्रिये यत्र वस्तुद्वयसमाश्रये ।

पदेभ्येन कथ्येते सहोक्तिः सा मता यथा— भामहः

सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम्— मम्मटः

सहार्थस्य बलादेकं यत्र स्याद्वाचकं द्वयोः ।

स सहोक्तिर्मूलभूतातिशयोक्तिर्यदा भवेत्— विश्वनाथः

उदाहरणम्—

उक्तासैः सममपुस्तवाः प्रसिद्धिं प्राप्सोदन् सह महतां मनोभिरायाः ।

आशीभिस्सममुदगुर्वृद्धनादाः काराभिस्सममगलन् कलिप्रकाराः ॥

पृ० ८८ प० ६३

अत्र सहायस्य बलाद् द्वयोरेकं वाचकम् ।

स्वभावोक्तिः—तल्लक्षणं यथा—

नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विद्वेषती ।

स्वभावोक्तिश्च जातिरचेत्याद्या घालङ्कृतिर्यथा— दण्डी

स्वभावोक्तिरलंकार इति केचित्प्रचक्षते ।

अर्थस्य तदवस्थत्वं स्वभावोभिहितो यथा— भामहः

स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम्— विश्वनाथः

स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जालादिस्थस्य वर्णनम्— कुवलयानन्दः

उदाहरणम्—

हस्तेन हस्तमवकृष्य रदौ रदाभ्यां संधय्य निष्ठुरहतिस्फुरितस्फुरिङ्गम् ।

पण्टानिनादमुखरो करिणौ तदीयौ चण्डाहवकमचमत्करणं व्यपत्ताम् ॥

पृ० ६८ प० ४४

अत्र हस्तिनोर्हस्तादस्ति दन्तादन्ति युद्धं हस्तिजातिस्थस्वभाववर्णनपरम् ।

संस्कृतसाहित्ये स्त्रीणां रूपवर्णनं प्रायिकम्, पुरुषाणां सौन्दर्यचित्रणन्तु

कावित्कम् । परमस्ति च शोभप्रथं शङ्कराचार्यनिर्मितम्—(१) विष्णुपादा-

दिकेशान्तवर्णनम् (२) शिवपादादिकेशान्तवर्णनम् (३) शिवकेशादिपादा-

न्तवर्णनम् । तत्र च विष्णुशिवस्तुतिष्यपदेशेन पुरुषस्य पादाद्यङ्गानां वर्णनम् ।

परमेतद् पुरुषवृत्तं पुरुषवर्णनमस्ति । अत्र चम्पूकाव्ये तु स्त्रीकृतं पुरुषवर्णनं

दृश्यते यद् विस्तृततमेपि संस्कृतसाहित्ये नोपलभ्यते । तिरुमलाम्बया

पत्सुरध्वुतरायस्याचरमदं चित्रं चित्रितम् । चित्रं चेदमपूर्वाभिरुपमाभी

दधिरभिदृष्टेद्वाभिरलद्दृष्टं संस्कृतसाहित्येऽनुलं पदं भवे ।

छन्दांसि ।

षट्पि नृत्तान्मत्र प्रयुक्तानि तिरुमलाम्बया । तेषां समासतोऽत्र छन्दसा-

दिष्टं निरूप्यते ।

आर्या—तल्लक्षणं यथा—

यस्याः प्रथमे पादे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थेके पञ्चदश सार्या ॥

नेदं वर्णच्छन्दः, परं मात्राच्छन्दः । प्रथमे पादे द्वादशमात्राः,
द्वितीयेऽष्टादश, तृतीये द्वादश, चतुर्थे पञ्चदश ।

उदाहरणम्—पद्यम् १५१

अनुष्टुप्—तल्लक्षणं यथा—

श्लोके षष्ठं गुरु श्रेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् ।

द्विचतुःशदयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥

विधिर्यथा ०००० ०-०-

उदाहरणानि—प० ७, २७, ५५, ७३, ७४, ८४, १०, १२, १०८,
(११४.

इन्द्रवज्रा—एघदशाक्षरमिदं छन्दः । प्रतिपादमेकादशवर्णा भवन्ति ।
तल्लक्षणं यथा ।

स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ।

विधिर्यथा— ०-०, -०-०, ०-०, -०-० ।

उदाहरणानि—पद्यानि ३, ६, ४१, ४३, ५२, १३३, १४८.

उपेन्द्रवज्रा—सामान्यत इन्द्रवज्रावत् । तल्लक्षणं यथा—

उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ।

विधिर्यथा— ०-०, -०-०, ०-०, -०-० ।

उपजातिः—तल्लक्षणं यथा—

स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः । उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ।

अनन्तरोदीरितलक्षममार्जा पादौ यदीयापुपजातयस्ताः ।

इत्वं किलान्यास्वपि निधितासु स्मरन्ति जातिधिरमेव नाम ।

इन्द्रवज्रापेन्द्रवज्राभिध्रणमुपजातिः । केषुचित्पादेषूपेन्द्रवज्रा केषुचि-
दिन्द्रवज्रा । प्रतिपादमेकादशवर्णाः । विधिर्यथेन्द्रवज्रापेन्द्रवज्रायोः ।

उदाहरणानि—प० १, ४, ८, ११, १२, २०, २१, ३४, ४६,
५०, ५३, ५७, ६७, ७८, ८६, ८८, १०७, ११०, १११,
११६, ११७, १२५, १२६, १२७, १३४, १३६, १३८, १४०,
१४२, १४३, १४६, १४७, १४९, १५०, १५२, १५३, १५४,
१६२, १६६, १६८, १७० ।

रयोद्धता—एकादशाक्षरं छन्दः । तल्लक्षणं यथा—
रान्तराविह रयोद्धता लगी ।

विधिर्यथा - - -, - - -, - - -, - - ,

उदाहरणम्—प० ६५,
शालिनी—तल्लक्षणं यथा—

भात्ती श्री वेच्छालिनी वेदलोकेः ।

प्रतिपादं द्वादशाक्षराणि । विधिर्यथा - - -, - - -, - - -, - -

उदाहरणानि—प० ३२, ३६, ३९,

स्वागता—तल्लक्षणं यथा—

स्वागतेति रनभाद् गुरुयुग्मम्

प्रतिपादमेकादशाक्षराः

विधिर्यथा - - -, - - -, - - -, - -

उदाहरणानि—प० ५, ४८, ५९, ६२, ६६, १५७, १५९, १६७

द्रुतविलम्बितम्—तल्लक्षणं यथा—

द्रुतविलम्बितमाह नमो मये

प्रतिपादं द्वादश अक्षराः । विधिर्यथा—

- - -, - - -, - - -, - -

उदाहरणानि—प० ३५, १७४

श्रीपञ्चदशसिक्कम् (पुष्पिताप्रापरपर्यायम्)—तल्लक्षणं यथा—

वदन्त्यपरवक्त्राख्यं वैतालीयं विपरिचतः ।

पुष्पिताप्रापिपं केविश्रीपञ्चदशसिक्कं तथा ॥

उदाहरणानि पुष्पिताप्रापञ्चदशसिक्केने निरूपितानि

पुष्पिताग्रा—(भौपच्छन्दसिकापरपर्यायवाच्या) तल्लक्षणं यथा

अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजी जरजाश्च पुष्पिताग्रा ।

रामपादयोस्त्रयोदश वर्णाः॥ विधिर्यथा ७ ७ ७, ७ ७, ७ ७, ७ ७, ७

विपमपादयोद्वादशाक्षराः । विधिर्यथा ७ ७ ७, ७ ७ ७, ७ ७, ७ ७ ७

इदमर्धरामवृत्तम् ।

उदाहरणानि— प० १०, ६२, ६६, ८६, १००, १४१, १६०,

(१६४, १६९.

वंशस्थम्—तल्लक्षणं यथा—जती तु वंशस्थसुदीरितं जरी ।

प्रतिपादं द्वादश वर्णाः । विधिर्यथा ७ ७, ७ ७, ७ ७, ७ ७

उदाहरणानि—प० ३, ६, १६, ५४.

कलहंसः—तल्लक्षणं यथा—सजसा सगौ च कथितः कलहंसः ।

प्रतिपादं त्रयोदश वर्णाः । विधिर्यथा ७ ७, ७ ७, ७ ७, ७ ७, ७

उदाहरणम्—प० १५४.

मञ्जुभाषिणी—तल्लक्षणं यथा—

सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी

प्रतिपादं त्रयोदश वर्णाः । विधिर्यथा ७ ७, ७ ७, ७ ७, ७ ७, ७

उदाहरणानि—प० ८३, १०५.

ग्रहपिणी—तल्लक्षणं यथा—

श्याशाभिर्मनजरगाः ग्रहपिणीयम् ।

प्रतिपादं त्रयोदश वर्णाः—विधिर्यथा—

७ ७, ७ ७, ७ ७, ७ ७, ७ ७, ७

उदाहरणानि—प० ४२, ६३

घसन्ततिलका—तल्लक्षणं यथा—

उत्रा घसन्ततिलका सभगा अगौ गः ।

पुत्रदशवर्णाःमहामिदं छन्दः । विधिर्यथा ७ ७, ७ ७, ७ ७, ७ ७, ७

उदाहरणानि—प० १३, १८, १९, २२, २३, ४४, ५१, ६१, ६४,

७१, ८१, ८७, १०६, ११२, ११५, ११६, १२८, १२९, १३०,

१३९, १३३, १३७, १४४, १६३, १६५, १६६

मालिनी—तल्लक्षणं यथा—

ननमययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ।

प्रतिपादं पञ्चदश वर्णाः । विधिर्यथा ७७७, ७७७, ---, ७---, ७---

उदाहरणानि— प० ३८, ८५, ६१, ६३, १०३, १०६, १५६.

पृथ्वी—तल्लक्षणं यथा—

जसौ जसयला वसुप्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः ।

प्रतिपादं सप्तदश वर्णाः । विधिर्यथा ७७७, ७७७, ७७७, ७७७, ७७७, ७७७, ७७७

उदाहरणम्— प० ८० ।

मन्दाक्रान्ता—तल्लक्षणं यथा—

मन्दाक्रान्ता जलधिपद्मैर्म्मौ नती ताद् गुरु चेत् ।

प्रतिपादं सप्तदश वर्णाः । विधिर्यथा ---, ७७७, ७७७, ---, ---, ---

उदाहरणम्—प० १७

नकुटकम्—तल्लक्षणं यथा—

द्वयदशभिर्नजी मजबला गुरु नकुटकम् ।

सप्तदश वर्णाः । विधिर्यथा ७७७, ७७७, ७७७, ७७७, ७७७, ७७७, ७७७

उदाहरणानि—प० २६, ४५ ।

शिखरिणी—तल्लक्षणं यथा

रथै रुद्रैरिद्धजा यमनसभला गः शिखरिणी । प्रतिपादं सप्तदश वर्णाः ।

विधिर्यथा ---, ---, ७७७, ७७७, ---, ---, ---

उदाहरणानि—प० २३, ४०, ११२ ।

शार्दूलविक्रीडितम्—तल्लक्षणं यथा—

सूर्याथैर्वदि मः सजौ सततगः शार्दूलविक्रीडितम् । एकोनविंशति वर्णाः ।

विधिर्यथा ---, ७७७, ७७७, ७७७, ---, ---, ---

उदाहरणानि प०—१४, २४, २६, ३०, ३१, ६६, ७७, ८८,

९६, १४, १५, १०१, १०४, १२१, १२३, १२४, १२१, १७१,

१७२, १७३ ।

सम्भरा—तल्लक्षणं यथा—

प्रभैर्यानां त्रयेण त्रिसुनियतिगुता सम्भरा कीर्तितवम् ।

प्रतिपादभेकविंशतिवर्णाः । विधिर्यथा — — —, — — —, — — —, — — —, — — —, — — — ।

उदाहरणम्—प० २६ ।

वियोगिनी—सुन्दरीत्यपरपर्यायात्मकं छन्दः। तल्लक्षणं यथा—
विषने ससजा गुरुः समे सभरा लोडय गुरुर्वियोगिनी ।

विषमपादयोर्दश वर्णाः । विधिर्यथा— — —, — — —, — — —, — ।

समपादयोरेकादश वर्णाः । विधिर्यथा— — —, — — —, — — —, — ।

इदमर्धसप्तमम् ।

उदाहरणम्—प० ७६ ।

हरिणीप्लुता—तल्लक्षणं यथा—

सयुगात्सलशूविषमे गुरुर्गुणि नमौ च भरी हरिणीप्लुता ।

विधिर्यथा—विषमपादयोः— — —, — — —, — — —, — ।

समपादयोः— — —, — — —, — — —, — ।

उदाहरणम्—प० ७५ ।

धन्यवादः

अस्य धन्यस्य प्रकारो समुत्सुकाः 'एम्० ए०, एल्० एल्० बी०' इति विरुदभाजो लवपुरप्रतिष्ठिते पद्मनदीयन्मायमन्दिरे समुपगतन्यायाधीश-पदात्प्रभयन्तो बर्ग्रांटेकचन्दमहाभागा मे धन्यवादाहार्हाः । अन्ये चा-गिन् चित्रे रपूहणीयं परिधमं कृतपूर्विणो मम सहायभूताः साहिलसुहृद्-सन्तुष्टास्तेषु च विशेषतो वासवदत्तामम्पादकः एल् एल् मे महोदयः । एत-द्धान्यप्रफलेशोधनेन इकलिसभापाया मया लिखितस्यैतच्चम्पूषोद्यातस्य देव-गिरानुवादेन च मम विरन्तमोडन्तवागी एम्० ए०, एम्० ओ० एल्० पद्-विभूषिणो जगदीशराष्टी प्रशंसामर्हति ।

१ मम विरन्तमवस्थायेण भीशचन्द्रदत्तेनेतच्चम्पूषोद्यायमिक्कलिसभापाया-मनूदितम्, तथा तेन पद्मनदीयविश्वविद्यालयस्य एम्. ए. परीक्षायां निबन्ध-रूपेण समर्पितमासीत् ।

अथ वरदाम्बिकापरिणयचम्पूः

अस्ति खलु समस्त-जगदानन्द-मूल-कन्दलम्, इन्दी-
चर-कुल-तपः-फलम्, इन्दिरारमण-हृदान्तर-सत्त्वपरिणतिः,

नत्वाहं शुक्वरपादपद्मयुग्मं

प्यात्वा तं हृदि जगतीपतिं महेशम् ।

मान्यधीशुक्वरलक्ष्मणस्वरूपै-

रादिष्टः किल कुतुकं तनोमि किञ्चित् ॥ १ ॥

अम्बिकापरिणयाख्यायां कुर्वे चम्पूयां मनोरमाम् ।

टीकां विद्वन्मनोमोदकारिणीं ज्ञेयाहारिणीम् ॥ २ ॥

अप्रसिद्धपदन्वासिर्भ्रष्टैर्मात्रापदाक्षरैः ।

दुनोति मानसं चम्पूर्दुःखं रसवेदिनाम् ॥ ३ ॥

तदर्थमर्थमाहृत्य पूर्तिर्न्याम्या विधेहिना ।

कौशेये शणयोगाभा विद्वद्धिः सा विदेहिमा ॥ ४ ॥

अथ “ काव्यं यज्ञोऽर्थकृते ध्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । यद्यः पर-
निर्वृतये कान्तासम्मिततथोपदेशयुजे ॥ ” इत्यलङ्कारलक्ष्मणाचार्योक्तिः
कविकुलपरम्परापरिप्राप्तं काव्यं निःश्रेयससाधनमित्यवधारयन्ती प्रकृत-
काव्यप्रचयपरिसमाप्तिकुशालम् “ आशीर्नमस्किमा वस्तुनिर्देशो नापि
तन्मुखम् ” इति त्रिविधमङ्गलमध्ये वस्तुसंकीर्तनरूपं मङ्गलं खमूलापूरण-
वर्णनमभिसंभेदयती मुधाकरकीर्तनमारभते नूर्तिमतीव सरस्वत्यम्बा कवि-
कुलशेखरीभूताऽऽप्यपितसाम्ना तिष्ठमलाम्बा । अस्तिपदं सांप्रतमपि

शङ्कर-किरीट-शृङ्गाटक-प्राङ्गणोपलाल्य-शैशवः, सलिलराशि-
लहरी-लासिका - नटन - विलासारम्भ - गुम्फित - कुसुमाञ्जलि-
समञ्जस-किरण-मञ्जरीकः, निखिल-दैवत-कुल-जीवन-कला-
सारणी-समुदय-सुधासार-कासारः, वैसारिण-केतु-जीवातुः,
ओषधीपतिर्नाम ।

तद्विद्यमानतास्फोरणार्थम् । खल्विति वाक्यालङ्कारे निश्चयार्थे वा । समस्तस्य
जगतो य आनन्दस्तस्य मूलभूतं कन्दलमिव नवाङ्कुरमिव, इन्दीवराणां
नीलोत्पलानां कुलस्य समूहस्य यत्तपः-नीरे नालरूपैकपादावष्टम्भेनावस्थान-
रूपम्-तस्य फलमिव, इन्दिरारमणस्य लक्ष्मीविलासिनो भगवतो विष्णो-
र्हृदो यदान्तरमन्तर्भागस्तत्स्थं यत्सत्त्वं तस्य परिणतिरिव, “चन्द्रमा मनसो
जात.” इति धृतेः । शङ्करस्य भगवतो महेश्वरस्य यत् किरीटं जटाजूटरूपं
गुबुटं तदेव शृङ्गाटकं वर्त्मचतुष्टयभेदानस्थानम्-अतिविस्तृतत्वात्, तस्य
प्राङ्गणे आभोग उपलाल्यम् उपलालयितुं योग्यं शैशवं बालभावो यस्य
सादृशः, भगवतो बालेन्दुशेखरत्वात् । सलिलराशिः जलधिरस्य या
लहरी योषियस्ता एव लासिका नर्तक्यस्तासां यो नटनविलासस्य नर्तनविभ्र-
मस्याऽऽरम्भस्तरिनन्तवतरे गुम्फितो प्रथितो यः कुसुमाञ्जलिः पुष्पाञ्जलि-
रञ्जतिमितानि पुष्पाणीति यावत्, मथितपुष्पाञ्जलिपेदन लौकिकः प्रसिद्धः
कंसादौ विच्छिन्निविशेषेणार्थेपितः कुसुमाञ्जलिरभिप्रेयते ‘गुलदस्ते’ति प्रसिद्धः,
तस्यमञ्जसा त लहरी किरणमञ्जरी यस्य स तथाभूतः, निखिलस्य दैवतकुलस्य
दैवतमुदयस्य जीवनं प्राणभूता याः कलास्तद्रूपा या सारण्यः कुल्याः, जल-
प्रवाहा या, सारयन्ति पाहयन्ति जलमिति ध्युपतेः, तासां समुदयस्य
सुधासारभूतर्षाभूतनिष्पन्दभूतः कासार इव सटाक इव । प्रतिशृण्वणपत्रं
चन्द्रोऽपवर्षते तत्र हेतुषु देवानां सःशसास्वादनमेवेति पुराणवार्ता सन्गु-
लिदेवैयमुपेक्षा । वैसारिणो मीनः । ‘मीनो वैसारिणोऽएवजः’ इत्यमरः ।
हेतुर्षात्रो यस्य स देशो मन्मथरस्य जीवातुः प्राणप्रदः ओषधीपतिरिन्दुः ।
नामेति प्रतिशार्थम् ।

अलम्भृतो नेत्यवधारयंस्तं मुहुः प्रवृद्धया मुखरीकरोति ।

मदन्वयोद्भूतमहीपतीनां दानाम्भसामेव तरङ्गमाली ॥१॥

भक्तानजस्रं भवतापतप्तान् सन्त्रातुकामः सरसैः कटाक्षैः ।

निष्यन्दमानामृतशीतलं यं नालीकनाभो नयनं चकार ॥२॥

यस्य खलु सोदर्यतया पशु-पापाण-पादपानामप्यश्रान्त-

अलमिति(चन्द्रः)एष तरङ्गमाली सरित्पतिः मदन्वयोद्भूतमहीपतीनां मत्कुलसंभूतभूततां दानाम्भसां विविधदानसंबन्धिसंबन्धजलानाम् अलम्भृतः पूर्णतुष्टो नेत्यवधारयन् विचारयंस्तं सागरं मुहुर्भूयो भूयः प्रवृद्धया चन्द्रोदयसमकालं स्वाभाविकेन प्रवर्धनेन मुखरीकरोति शब्दायमानं करोति । अयमाशयः—समुद्रे हि चन्द्रवंश्यभूपतीनां नानाविधदानसंबन्धिसंबन्धजलैः प्रयमत एव पूर्णं भरितोऽस्ति । अथापि चन्द्रेण विचार्यते नायमलम्भृत इति । ततश्च यथा पुत्रैः पर्याप्तपरिवेषणेन परितर्पितोऽपि विप्रः पित्रा नास्य तृप्तौ क्वचिन्म्यूनता स्यादिति विचारयता पुनः परिवेषणेन मुखरीक्रियते, तथा चन्द्रेण मुहुः सागरप्रवृद्धया 'त्वद्वंशभूपतिदानजलैरेव नितरां तृप्तोऽस्मि, नाहमितरदपेक्षे' इति प्रतिबन्धनप्राप्तय इव मुखरीक्रियते । प्रवृद्धिसामयिकसागरगर्जितमासक्षयेयमुप्रेक्षा । एतेन चन्द्रवंशानां राज्ञां दानशीलता ध्वन्यते । उपजातिच्छन्दः ॥ १ ॥

भक्तानिति । भवतापतप्तान् संसारसन्तापपीडितान् भक्तान् अजलमनवरतं सरसैः सागरागैः कटाक्षैरक्षिविक्षैः सन्त्रातुकामो रिरक्षिपुर्नालीकनाभो कमलनाभो नारायणः कमलं नामौ यस्येति बहुव्रीह्यावच्छेदययः समान्तः । निष्यन्दमानं चरसदमृतं तेन शीतलं सुपीमं यं चन्द्रं नयनं नेत्रं चकार निर्ममे । विष्णोः सूर्याचन्द्रमती द्वे नेत्रे इति पुराणप्रसिद्धिस्तामभिप्रेत्येयमुप्रेक्षा । इन्द्रवज्राच्छन्दः ॥ २ ॥

यस्येति । यस्य चन्द्रमसः सोदर्यतया सगर्भ्यतया ययाययं भ्रातृत्वेन भनि-

चन्द्रवंशचर्णनम्] (४)

विश्राणन-पारीणता, प्रकृतिचञ्चलाया अपि पञ्चशरजनन्या
मुञ्जकेश-भुजान्तर-निरन्तर-लालन-गौरवम् , अग्निमान्द्य-
हेतोरप्यमृतरसस्याजरामरत्व-समुन्मेष-कार्मता च निर्मायते ।
यः पुनरुदप्रतर-कराक्रान्त-पर-चक्रः, निसर्ग-विशङ्कटोदय-
समुद्गम-निराकृत-सकल-तेजस्वि-मण्डलः, कुण्ठिततर-कुवलय-
नन्द-कन्दलः, निखिल-भूशृङ्गल-शिरोभाग-समुल्लसित-पाद-

नीस्वेन चेति यावत् पशु-पापाण-पादणानां कामधेनु-चिन्तागणि-कल्पवृक्षा-
णाम्, अविश्रान्तमजस्रं यद्विश्राणनं दानं तत्र पारीणता दक्षता निर्मायते इत्य-
श्रेण सम्बन्धः । प्रकृतिचञ्चलायाः स्वभावचपलाया अपि पञ्चशरजनन्या मदन-
(प्रयुम्न-) मातुः श्रिय इत्यर्थः । मुञ्जकेशस्य विष्णोर्भुजानां बाहूनामा-
न्तरं मध्यभागस्तत्र निरन्तरमविच्छेदेन यल्लालनं तस्य गौरवं महत्त्वम् ।
अग्निमान्द्यहेतोरग्निमन्दताकारणस्याप्यमृतरसस्य सुधाऽऽत्मकसलिलस्या-
जरामरत्वयोरजरामरणराहित्यस्य समुन्मेषे जनने कार्मता कर्मशीलता च
निर्मायते संपाद्यते । रसावसेकस्याग्निनिर्वापकत्वाद्द्विरोधाभासोद्भावनायापेः
प्रयोगः । चन्द्रसंबन्धादेव तद्भगिन्योः कमलाकमधेन्वोस्तद्भ्रातृः सुधा-
रसस्य च कमरो दानालंकर्माणिता स्थिरताऽजरामरीकरणप्रतनदीप्णता
चेति भावः । 'स कर्मः कर्मशीलो यः' इत्यमरः । यः पुनरुदप्रतरैः स्फूर्तः
कौरमयूथैः । (राजपक्षे-तद्भ्रातृपक्षांशायात्मकभागेः) आक्रान्तं स्पृष्टमायत्ती-
कृतं च परस्य शिशुमारस्य (राजपक्षे-परेषां प्रत्ययिनां) चक्रं
मण्डलं येन सः । निसर्गतः स्वभावेन विशङ्कटो विशालो
य उदयात्समुद्गमः उदयान्तात्प्रादुर्भावः, पक्षे उदयस्यौलतेः समुद्गम
आरम्भस्तेन निराकृतं सकलं तेजस्विमण्डलं येन स तादृशः ।
कुण्ठिततरस्य निष्प्रतिपस्य कुवलयानां रात्रिनिष्कासिकमलानामानन्दस्य
कन्दलो नवाङ्कुर इव, राजपक्षे-उल्लसितस्य कोः पृथिव्या षलयस्य आनन्द-
कन्दलः शुभोत्पादकः । निखिलस्य भूशृङ्गलस्य शलघनूत्स्य शिरोभागेषु

पल्लवः, फुल्लेतर-कुशेशय-कोश काराभवन-निवेशित-मधुरस-
मलिम्लुच-वञ्चरीक-संचयो व्यञ्जयति राजभावम् ।

[युषोद्भवः]

नवमहालीनयहारनायको वभूव तस्माद्बुध इत्युदारयोः ।

अमान्तमन्तर्निजबोधमुज्ज्वलं व्यनाकि सर्वत्र विभानिमेन यः॥३॥

[पुत्ररवोजनिः]

पुत्रस्तदीयो भुवनैकवीरः पुह्रत्वा नाम सुवं शशास ।

येनोर्वशीदारिसुरारिजेन्ना प्राकाशि नाकेऽपि भुजप्रतापः ॥४॥

कान्तपु (राजपदे-भूमतां राज्ञां कुलस्य मूर्धेनु) समुल्लसिताः पादपल्लवाः
नृदुलमर्षवयो(राजपदे पादपल्लवश्चरणाकिसलयो)मस्य स तादृशः“पादो ब्रह्मे
दुर्षयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूसे च”ति मेदिनी । फुल्लेजरेऽनुद्भिभा
वे कुशेशयाः कमलानि तेषां कोशाः कुड्मलानि एव क्यरामवनानि तत्र
निवेशितो मधुरसमलिम्लुचः पुष्परसस्तोयञ्चरी चञ्चरीकसभयः अमर-
सनुदायो येन स तादृशः । अन्यो नृपोऽपि स्वविषये स्तेनान् दग्डयति ।
एतादृशाः सन् शशी स्वीयं राजमात्रं नृपत्वं व्यञ्जयति प्रकटयति । अत्र श्लेष-
महिम्ना कविना साधित्रा नृपवन्द्यावुपवर्णिता । राजशब्दश्च चन्द्रायोऽपि ।
यथाह विश्वः—‘ राजा प्रमौ नृपे चन्द्रे यच्चे क्षत्रियशक्यो ’रिति । गूर्त इव
देव्या भारत्वा हर्षप्रकर्षः कवितार्किकचक्रवर्ती श्रीहर्षोऽपि—

“ किं च प्रभावमिताखिलराजतेजा (१३ । १०) इत्यादिपद्ये ।

नवेति । तस्माच्चन्द्रमसः नव च ते प्रज्ञा इति नवप्रज्ञास्येशामाला श्रेणिः
सैव नवहारः प्रलम्भयिता सक् तस्य नायक्ये मध्यमणिः । ‘ नायक्ये नेतरि
श्रेष्ठ हारमध्यमणावपि—’ इति मेदिनी । नेता च ‘ बुध ’ इत्यभिधानः
उदारवीर्यमहाप्रज्ञः वभूव जन्म लेभे । यः स्वविभानिमेन कान्तिव्याजेन
अन्तः स्ववपुष्यमान्तमसमाविशन्तमुज्ज्वलं बोधं ज्ञानं व्यनाकि प्रकटयति ।
पंचस्यदृष्टम् ॥ ३ ॥

पुत्र इति । तदीयो बुधस्य पुत्रः सज्जः । बुधापत्यमिति चापत् । भुवनै-

चन्द्रवंशघर्णनम्] (६)

जायते स्म जगतीपतिरस्मादायुरायुरसहो विमतानाम् ।
अश्वमेधशतवरयसुरश्ररिस्य वंशमपुपन्नहुपोऽपि ॥ ५ ॥

[ययातिरुत्पत्तिः]

ययातिरस्यात्मभवो बलारिं श्रिया तिरस्कृत्य चिरं विरेजे ।
भयातिरेकञ्जुमितः स्म यस्मात् प्रयाति दिञ्जु प्रतिपत्तवर्गः ॥ ६ ॥

[तुर्वंसुः]

तुर्वंसुर्नाम तत्सूनुर्निर्वंसूकृतशात्रवः ।

उर्वरां मणिकेयूरनिर्विशेषमधारयत् ॥ ७ ॥

ध्वेकवीरोऽद्वितीयशूरः पुरुरवा नाम भुवं धरणीं शशास पालयामास ।
उर्वशी हरति तच्छील उर्वशीहारी, सुरारीणां जेता जयनशीलः सुरारि-
जेता, उर्वशीहारी चासौ सुरारिजेता चेति तेन तादृशेन येन पुरुरवसा भुज-
प्रतापः सबाहुवीर्यं नाकेऽपि स्वर्गेऽपि प्राकाशि प्रकाशितः । स्वप्रतापवशीकृत-
दिगन्तरोऽयमभूदित्यर्थः । उपजातिच्छन्दः ॥ ४ ॥

जायत इति विमताना द्विषतामायुपानसहोऽपहर्ताऽऽयुर्नामको जगतीपति-
रस्माद् जज्ञे । तथैवास्य वंशमन्ववायमश्वमेधशतैर्वरयासुरश्रोद्धैवलक्ष्मीर्यस्य स
नहुपोऽप्यपुपत् पुपोप वर्धयामासेत्यर्थः । आयुपो नहुपोऽभूदिति यावत् ।
स्वागता वृताम् ॥ ५ ॥

ययातिरिति । अस्य नहुपस्यात्मभवस्तनूज. ययातिः तन्नामा धिया
ससृष्टया बलारिं मघवन्तं तिरस्कृत्य चिरं विरेजे शुशुभे।यस्मात् भयातिरेकेषु
भीत्यतिशयेन जुमितः संजातक्षोभः प्रतिपत्तवर्गः शत्रुवृन्दं दिञ्जु प्रयाति स्म
पलायते स्म । उपेन्द्रवज्राच्छन्दः ॥ ६ ॥

तुर्वंसुरिति । निर्वंसूकृतं शात्रवं शत्रुवर्गो येन स तादृशः, तत्सूनुः
तदात्मजः तुर्वंसुर्नाम तुर्वंसुनामकोऽभूत् । स उर्वरां पृथ्वीं केयूरनिर्विशेषं
मणिरत्नाद्भवत् अपधारयत् दध्रे । भूमिविशेषवचनोऽप्युर्वराशब्द इह
शब्दालंकारानुरोधेन सामान्यवचनत्वेनाभिप्रेतः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ ७ ॥

[तिम्मभूपः]

अनन्यसामान्यगुणादिसान्द्रस्तदन्ववायाणवपूर्णचन्द्रः ।

कौत्सेयसाक्षीकृतवीरलक्ष्मीकरप्रहोऽभूद् भुवि तिम्मभूपः ॥८॥

[ईश्वरोद्भवः]

पुरा हरिं पुत्रमसूत देवकीमुदूह्य कश्चिद् यदुरित्युदारधीः ।

स देवकीनाम्नि परिप्रहे शुभे सुतं प्रसूयेश्वरमत्यशेत तम् ॥९॥

विजितपरपुरो वृषाश्रयोऽयं करगतमेव धनञ्जयं विवृण्वन् ।

अवहदनुगतार्थमात्मनाम स्फुरदुरुभूतिरहीनभोगहारी ॥१०॥

अनन्येति । अन्येषु सामान्यं सादृश्यं येषां ते तादृशाः न भवन्तीति अनन्यसामान्यास्ते च ते गुणादयो गुणकर्मयशःप्रतापाद्यरितैः सान्द्रः निरुपमः गुणगण्यमरिडत इति यावत् । तदन्ववायः तुर्वमुपेश एव अर्णवः सागरस्तज्जातः पूर्णचन्द्रः पार्वणशशीव । कौत्सेयसाक्षिना साक्षीकृतः वीरलक्ष्मीकरप्रहो यस्य स तादृशः शूरश्रीपाणिपीडनः । शौर्यशौर्यदीर्यपञ्चपातित्वं हि श्रिया स्वभाव इति भावः । भुवि तिम्मनामको भूपोऽभूदजायत । उपजातिच्छन्दः ॥ ८ ॥

पुरेति । पुरा यदुरितिख्यातः यदुकुलोत्पन्नः, वसुदेव इत्यर्थः । उदारधीर्मन्देतरमति-कश्चिद् देवकीमेतन्नाश्रीं सोमन्तिनीमुदूह्य पाणिप्रहणत्रिपिना स्त्रीकृत्य हरिं श्रीकृष्णमिधं पुत्रमसूत जनयामासातद्वत् स तिम्मभूपः देवकीनाम्नि देवकीनामके परिप्रहे भार्यायामीश्वरमेतदमिधं पुत्रमुत्पाद्य तं यदुं वसुदेवमत्यशेत तिरश्चके । वंशस्थवृत्तम् ॥ ९ ॥

विजितेतिविजितानि परेषां शत्रूणां पुराणि येन स तादृशः, (शिवपञ्च-परेषामुकृष्टानां पुराणां भेत्ता तस्य पुरारित्वात्) वृषाश्रयः धर्मैकवसतिः (शिव-पञ्चे-वृषवाहनः तस्य नन्दिवाहनत्वात्) 'वृषः स्याद्वासवे धर्मै' इत्यमरः । करगतमेव करतलस्थितमेव धनं सम्पदं जयं च विवृण्वन् प्रधरायन् (शिवपञ्चे—करगतमेव वशाकृतमेव धनजयमर्जनं विरोपेण वृण्वन् भक्तत्वेन स्वीकर्त्तुः । 'यमेवैव श्रुते तेन लाभ्यः' इति धृतेरीश्वर-

नृसिंहराजवर्णनम्] (८)

आर्या गुणौघैरथ बुद्धमाम्बां स राजमौलिर्विधिनापद्यम्य ।
नृसिंहनामानमुदमशक्तिर्निर्वर्हितारं सुपुत्रे कुमारम् ॥११॥

प्रह्लादमानसहितो नखरात्युदम-

विक्रान्तिरथमकृतोरुहिरण्यदानः ।

वृतेनैश्वरस्य प्राप्यत्वात् । स्फुरन्ती उर्वी महती भूतिरेभ्यं यस्य स तादृशः,
(शिवपक्षे-प्रकाशमानभस्माङ्गरागः) अहीना उत्तमोत्तमा ये भोगा विषयानन्दा-
स्तान् हरति भुङ्क्ते तच्छीलः (शिवपक्षे-अहीनः सर्पाधिपतिर्षामुक्तिस्तस्य भोगः
कायः स एव हारः सोऽस्यास्तीति तादृशः) एवंभूतः सन् स ईश्वरः आत्मनाम
स्वकीयमीश्वरेत्यभिधानमनुगतार्थमर्थानुरूपमवद्दू धारयामास। ईश्वरशब्दोऽत्र
प्रकृतनृपवाची शिववाची च । पुष्पिताप्राच्छन्दः ॥ १० ॥

आर्यामिति। उदमः अदम्याः शक्त्यः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः शक्तयो यस्य स
तादृशः। राजमौलिः राजशेखरः स ईश्वरदेवः गुणौघैर्गुणसम्बन्धैः (करणैः) आर्या
श्रेष्ठं माननीयां बुद्धमाम्बामेतन्नामिकां रमणीं विधिना सविधि उपयम्य
परिणीय नृसिंहनामानं निर्बर्हितारं शत्रुजेतारं कुमारं सुपुत्रेऽजीजनत् । अत्र
राजमौलिपदेन चन्द्रशेखरः शिवः, आर्यापदेन देवी गिरिराजकन्या, कुमार-
पदेन गुहः, नृसिंहनामकरणेन कुमारस्य विष्णोरंशावतारता च ध्वन्यते ।
उपजातिवृत्तम् ॥ ११ ॥

नृसिंहाभिधानो नृपतिरभूदित्यनुपदमेवोक्तं तदेव श्रेयमूलाभेदध्वनिना
दृश्यति—

प्रह्लादेतियाः प्रह्लादमानसहितः प्रकृष्टेन इलादेन हृषेण मानेन गर्वेण कवि-
सामन्तादिश्रुतेनादरेण वा सहितः (नृसिंहावतारपक्षे-प्रह्लादस्य हिरण्यकशिपोः
पुत्रस्य यो मानः, तत्कर्तृकस्तत्कर्मको वा सत्कारस्तत्सहितः। यद्वा प्रह्लादस्य
मानसाय हितः हितकारी) (अ)नखरात्युदमविक्रान्तिः अनखरः अकठोरस्त-
थापि-अत्युदम विक्रान्तिर्यस्य तादृशः । जनेषु कठोरतामकुर्वन्नपि
शत्रुषु परमपराक्रमशीलः । (अवतारपक्षे—नखरैः कररुहैः ' पुनर्भवः
कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् " अत्युदम्रात्युच्छ्रिता विक्रान्ति-

यसिंहसंहननतानुसरज्यश्री-

निष्कण्टकां वसुमतीं-निखिलामतानीत् ॥ १२ ॥

यः खलु निरर्गल-जैत्रयात्रा-समुद्धत-पटह-निध्वान-निभ-
दित-शिखरि-गर्भ-कुहर-सुख-प्रविष्ट-भुजग-विष्टप-कान्दिशीका-
नेक-वैरि-वीर-लोकः,

अनेक-विध-निज-मुजापदान-गान-रसैकतान-विमानचर-

विक्रमो यस्य तादृशः, अथमहृणोरुहिरण्यदानः—अथमभिरतं कृतम् उद-
महत् हिरण्यदानं सुवर्णवितरणं येन स तादृशः, (अवतारपद्ये-अथमेणाना-
यासेन कृतं विहितम् उरोर्महतः हिरण्यस्य हिरण्यकशिपोर्दानं खण्डनं
(दोऽवखण्डने) येन सः) सिंहसंहननतानुसरज्यश्रीः—सिंहसंहननतां
वराहरूपोपेतताम् (' वराहरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः ' इत्यमरः)
अनुसरन्ती जयश्रीविजयलक्ष्मीर्यस्य सः, (अवतारपद्ये-सिंहस्येव संहननमवयव-
संनिवेशो यस्य स सिंहसंहननः तस्य भावस्तथा, तामनुसरन्ती जयलक्ष्मीर्यस्य
सः) एवंविधो नृसिंहदेवभूरतिनिखिलां वसुमतीं घण्टां निष्कण्टका-
मपनीतसपत्न्याम् (अवतारपद्ये-समुद्धतगीताम्) अतानीत् व्यधत् ॥
उपजातिवृत्तम् ॥ राक्षो नृसिंहदेवस्य नृसिंहावतारेण सद्योपगा व्यङ्ग्या ॥ १२ ॥

य इति । यः नृसिंहदेवः खलु प्रसिद्धः—अण्वीदित्यप्रेणान्वयः । कान्दिशः सः
इत्याह-निरर्गलेति । निरर्गलाऽप्रतिबद्धा या जैत्रस्य शत्रून् प्रत्यलं गन्तुः जेतुः
(' जैत्रस्तु जेता यो गच्छत्यलं विद्रियतः प्रति ' इत्यमरः) यात्रा जैत्रयात्रा तत्र
सन्त्ययुवैरच इता नादिता ये पटहास्तेषां निध्वानाः शब्दास्तीर्निर्भेदिता विदारिता
वे शिखरिणामश्रीणां गर्भा मध्यभागाः, तत्र यानि कुहराणि विवराणि (' कुहरं
मुपिरं निवरं पिलम् ' इत्यमरः) तैः कृत्वा सुखेन प्रविष्टं भुजगनिष्ठपं पाताल-
लोकं येन तादृशः, कान्दिशीको भयद्रुतोऽनेकारिवैरिषीरणामसंख्यशूरशत्रु-
योधानां लोकः एमुदायो यस्मात्तादृशः ।

अनेकेति । अनेकविधं यद् निजस्य नृसिंहदेवस्य भुजयोरपदानं वृत्तं कर्म तस्य

सतान-मान-वीणा-निकाण-विलीन-मणिसानु-तट-पापाण-नि-
वह-वहमान-जलभरोपचीयमान-गगनवाहिनी-भय-विरतावगा-
हन-रुचि-शचीमुख-वरारोहा-जन-कृत-स्वयंप्रहोषगूहन-प्रहृष्ट-
त्रिविष्टपाधिपः,

निष्ठुरतर-पट्टिश-विघट्टित-दृढतर-रिपूरः-कपाट-पट्ट-नि-
ष्ठ्यत-रुधिर-भर-स्पर्धि-सकुङ्कुम-पङ्क-सात्त्विक-स्वेद-सङ्गर-जय-
रमा-समानीयमान-तदीय-राज्यलक्ष्मी-समागमाङ्कुरित-पुलक-

यद्गानं तत्र यो रसोऽनुरागस्तदेकतानास्तन्मात्रपरं ये विमानचराः सिद्धादयो
देवयोनिविशेषास्तोषां यः तानमानाभ्यां मूर्च्छनालवाभ्यां सदितो वीणा-
निकाणः वीणावादनजन्यो निनदस्तच्छ्रवणेन विलीनाः द्रवीभूताः ये मणि-
सानवो रत्नगिरिशिखराणि तेषां तटे यः पापाणनिषहः शिलासमुच्चयस्तेन
कृत्वा वहमानो यो जलभरो जलसंचस्तेनोपचीयमाना जलातिरेकं भजमाना
या गगनवाहिनी स्वर्गसुरवाहिनी तस्याः सकारात् (तद्रतं सहसाऽऽगतं जलं
दृष्ट्वा) यद् भयं तेन विरतावगाहनरुधिरपगतस्नानेच्छो यो शचीमुख इन्द्राणी-
प्रमृतिर्वरारोहजनः ललनासमूहस्तेन कृतं यत् स्वयंप्रदेष्टुं स्वकर्तृकप्रदृष्टेनोप-
गूहनमालिङ्गनं तेन प्रहृष्टस्त्रिविष्टपाधिपः स्वर्गलोकाधिपतिरिन्द्रो यस्य तादृशः ।
स राजा देवेन्द्रस्यापि शच्या स्वयंप्रहाश्लेषेण सुखदायकोऽभूदित्यर्थः ।

अथ राजाङ्गदमयुखमालासु राजलक्ष्मीसमागमकालिकपुलकावलिता-
सुत्प्रेषते—निष्ठुरतरं दारुणतरं यथा स्यात्तथा पट्टिशेनैतन्नामकेन शस्त्र-
विशेषेण विघट्टितमास्फालितं यद्दृढतरं रिपूरःकपाटं शत्रुवत्तःस्थलरूपं कपाटं
तस्य तदेव वा पट्टं तस्मात्त्रिष्ठयतो निर्गतो रुधिरभरस्तत्स्पर्धी तरसमः सकु-
ङ्कुमपङ्कः काश्मीरजकर्दमसदितः सात्त्विकस्वेदोऽनुरागजन्मः प्रस्वेदो यस्या-
स्तादृशी, किं च, सङ्गरजयरमा युद्धविजयलक्ष्मीः तथा समानीयमाना सद्दे-
धानीयमाना, या तदीया शत्रुगम्बन्धिनी राजलक्ष्मीः (स्त्रीत्वाज्जयलक्ष्मी-
रूपा चेटी राजलक्ष्मीरूपा महिषीमानयन्ती कुट्टिर्गत्वमाचरतीति ध्वनिः ।

संकाश-रत्नाङ्गद-मयूख-रेखा-शृङ्गारित-भुजशृङ्गः,

तुङ्गवर-तुरङ्गम-निरङ्कुश-खर-खुर-शिलर-डम्भक-संघट्टित-
विश्वम्भरा-तल-विकस्वर-पांसु-विसर निःशेष-शोपित-सरस्वदन्त-
रवसति-सुलभ-कुलिश-धरागम-शङ्कातङ्क-सपत्र-गोत्राधर-वित्रास-
समुद्रमोघम-सम-समय-समुत्पादित-विभिद्यमान-शात्रव-गात्र-
स्रवदस्र-स्रवन्ती-सहस्रः,

यद्वा-सखीत्वाञ्जपलक्ष्म्यां चलितायां हर्षचरिते सावित्रीव सरस्वत्यां राज-
लक्ष्मीरपि प्रस्थितेति व्यज्यते) तथा सह यो नरसिंहदेवस्य समागमस्ते-
नाङ्कुरिता ये पुलकास्तत्सङ्काशास्तत्सदृशः, तत्स्थानस्थिताः तद्ग्रमकारिण्य
इति यावत्, या रत्नाङ्गदमयूखरेखास्ताभिः शृङ्गारिते मण्डिते भुजशृङ्गे
बाहुमूले चस्येत्यर्थः ।

तुङ्गवरेति-तुङ्गतरा महाप्रमाणा ये तुरङ्गमा हयास्तेषां निरङ्कुशान्यप्रतिरोष्यानि
(तीक्ष्णत्वात्) यानि खरखुरशिलराशि तान्येव डम्भक अयःकुरयस्तैः
संघट्टितं विदारितं यद् विश्वम्भरातलं तस्माद् विकस्वरो निःसरन् पांसुविसरो
धूलिसमूहस्तेन निःशेषं सम्पूर्णतया यथा स्वात्तया शोपितं निर्जलीकृतं
सरस्वतौऽर्णवस्यान्तरं मध्यभागस्तत्र वसतिर्थां तादृशाः अत एव च सुलभः
कुलिशधरस्य मघवत आगमस्यागमनस्य शङ्कातङ्को येषां तादृशा ये सपत्राः
सपत्राः गोत्राधरा भूधराः (ये मघवता पक्षेषु शात्यमानेषु समुद्रे निर्जलीय तस्युः)
तेषां यो वित्रारादितोः समुद्रमस्य ततोऽपक्रमणस्योद्यमो वनस्तत्तमसमये
उदानोमेवेति यावत्, समुत्पादितं, विभिद्यमानानि ह्यन्यमानानि यानि
शात्रवाणामरीणां गात्राणि तेभ्यः स्रवन्निघोतचदस्रं कथिरं तस्य स्रवन्तीनां
नदीनां सहस्रं, येन तादृशः, नरसिंहराजः । स्रवत्स्रवन्तीसहस्रेण युग्मपदेव
शोपितः सागर आपुसूरे, तेन च पूर्ववन्तिलीनाः पर्वता मघवदगमशा अपेत-
पद्मशातनभयाः सन्तः सुखिनो वभूवुरित्यर्थः ॥

सन्तत-सन्तन्यमान-दान-धारा-म्बु-पूर-नदी-मातृकायित-
मेदिनी-तलोदार-केदार-विकीर्ण-विद्वेषण-दुर्यशःकरीप-सविशेष-
पोषित-निज-कीर्त्युन्मेष-शालि-पालिकायित-मनीषि-मुख-कुटी-
निपण-द्रुहिण-योपा-बहुविधोद्दोषणा-निश्शेष-निवारित-परो-
पमान-भाषण-प्रसन्न-सारङ्गः,

सन्ततेति । सन्ततमनवरतं सन्तन्यमानोऽतिशयेन विस्तार्यमाणो यो दाने
विप्राणनासंकलपावसरे धाराया अलधारायाः करे निषिच्यमानाया अम्बुपुरो
जलप्रवाहस्तेन नदीमातृकायितं नद्यम्बुपम्पक्षत्रीहिपालितदेशतुल्यं यन्मे-
दिनीतलं चितितलं तदेवोदारकेदारो विशालं क्षेत्रं (' उदारो दातृमहतो-'
रित्यमरः) तत्र विकीर्णं निश्चितं यद् विद्वेषणानां विद्वेषां शत्रूणां दुर्यशः-
करीपमकीर्तिरूपं शुष्कगोमयं खात, इति प्रसिद्धम्, तेन सविशेषं
पोषिता ये निजकीर्त्युन्मेषशालयः स्वकीर्तिकेवासरूपाः शालयस्तदुल-
विशेषास्तेषां पालिकायिता पालिकेवाचरन्ती या मनीषिमुखकुट्या विद्वदानन-
कुटीरे निपणणा द्रुहिणयोपा विधिपत्नी सरस्वती तस्या बहुविधा उद्दोषणा-
हरिणविप्रासहेतवः शब्दास्ताभिः निःशेषं निवारिता ये परोपमानभाषण
प्रसन्नरूपाः परैरन्यैरुपमानमुपमितिसंपादनाम्-तत्पूर्वकं यद्भाषणम्-
करीनां निसर्गसिद्धम्-तदवसररूपाः सारङ्गाः कुरङ्गा यस्य स तादृशः । अत्र
कविनाऽस्त्रीकिकं नागरिकस्पृहणीयं प्राम्यजीवनमुपनर्णितम्-तत्र क्षेत्रे यथा
जलसेकयोग्येषु क्षेत्रेषु करीप (खात) पातनं क्रियते, शालयध्वोष्यन्ते,
तेषु रुद्रेषु क्षेत्राधिपाः बाला तनयां तद्रक्षणाय नियुजते, सा च क्षेत्रनिकट-
कुट्यामवस्थिता समुवागतान् कुरङ्गान् हृ हृ-हाहा रवेर्विद्रवयति, तद्वेवात्र
दानधाराम्बुपूरस्य नदीरूपात्वं, मेदिन्याः केशरत्वे सति नदीमातृकत्वं,
दुर्यशसः करीपत्वं, कीर्त्युन्मेषस्य शालितुल्यत्वं, विद्वन्मुखस्य
कुटीत्वं, तद्रासिन्याः सरस्वत्याः क्षेत्रपालिकात्वं सतानगीपमान-
मशस्य उद्दोषणारूपत्वं, कविनिसर्गसिद्धस्योपमाप्रयोगस्य च सारङ्गत्व-
मुपेक्षितप्राशोऽस्य तादृशाभिकर्मणि क्षेत्रात्मदृशोऽन्यः कोपि न संभवतीति

भयङ्कर-भुजदण्ड-प्रचण्ड-मण्डलाग्र-कुण्डलिवराखण्ड-
शौण्डीर्य-ब्रह्मिण्डिताज्ञाचक्र-परिमण्डल-पालित-विध्यण्ड-
भाण्ड-सम्भाण्डित-पाण्डुर-कीर्ति-पूर-सुधासारः,

क्रूरतर-प्रचार-निरवशेष-हारित-सर्व-दुर्विनीत गर्व-रस-
दुर्वार-निज-पौरुष-कठोर कर-कारित-बहुप्रकार-वैरि-वारिज-

तात्पर्यम् । इयं सरस्वती विधेः पत्नी पुत्री चेतुमयया वर्णिता । तदुक्तं
लघुशब्देन्दुशेखरटीकायां श्रेयसां महलाचरणपथे-“ विधेश्च पत्नी कमला-
सनप्रिया सरस्वती नृत्वतु बान्धि मे सदा ” इति ।

भयङ्करेति । भयङ्करो यो भुजदण्डः, यश्च प्रचण्डो मण्डलाग्रः करवालखादेव
कुण्डलिवरैः नागाधिरौ तयोराखण्डं यत् शौण्डीर्यं पराक्रमस्नस्नाद्धेतोरिव
तयोर्ब्रह्मिण्डितं तदाज्ञाचक्रं निदेशखस्य परिमण्डलेन परिधिना पालितो
रुद्धितो यो विध्यण्डमारुडे ब्रह्माण्डपात्रे सम्भाण्डितोऽवस्थितः पाण्डुरः
कीर्तिपूर एव घवलयशोराशिरेव सुधासारोऽमृतनिकरो यस्य सः । योगशाले
हि मूलापारचक्रम्, स्वाधिष्ठानचक्रम्, मणिपूरकचक्रम्, अनाहतचक्रम्,
विशुद्धचक्रम्, आज्ञाचक्रमिति पञ्चकाण्डि, मेरुदण्डसूत्रे प्रोक्तानि षट्
कमलानि निरूपितानि । क्रमशश्चेमानि-शिथिलपाव्यन्तरांते, लिङ्गसम्मुखे
मेरुदण्डे, नाभिप्रदेशे, हृदये, कण्ठे, भ्रमथ्ये च वर्तन्ते, सन्ति चेमानि क्रमश
एव पृथिवी-जल-वाहि वायु-नभो-विसुर्ता द्योतकानि । ततश्चेतिषां सर्वेषामुपरि
सहस्रारचक्रं वर्तते यत्र परमशिवोऽवतिष्ठते, प्रकृतं चाज्ञाचक्रं भ्रमथ्योपल-
क्षिते मेरुदण्डे ब्रह्मनाड्यां स्थितमस्ति, अस्य च बीजं प्रणवः गैहत्त्वस्य
चेदं स्थानम्, बीजस्य बाह्यं च नावो बिन्दुश्चोपरि वर्तते तत्रैव तालुमूले
स्थितममृतम्, तदाज्ञाचक्रेण पालयते । एतदमृतमहाभाण्डं च कुण्डलिभ्यां
सुरक्षितं तिष्ठतीति निगूढं रहस्यमत्र व्यञ्जितम् । वित्तरस्तवाकरेभ्योऽनुसंधेयः ।

क्रूरतरेति । क्रूरतरः प्रचारो गमागमो व्यवहारश्च यस्यैवंविधो
निरवशेषतया साकल्येन हरितोऽपनीत आरमसाकृतश्च दुर्विनीतानामुद-
रदानामपीणां गर्वो दर्प एव रघो जलं येन तादृशं निजपौरुषमात्मपौरुषमेव

मुखीजन नयन-घन-धाराल-बाष्प-पूर-दूर-निवारित-पर-धरणी-
पाल-विमल-यशोजाल-जालपाद-संचारः,

पाताल-प्रविष्ट-दुष्ट-रिपु-दुरभिमान-भूदारा-दृष्ट-मूल-वि-
स्पष्टतर-विजृम्भित-प्रतापानल-स्तम्भ-शिखर-विचयन-ससम्भ्रम-
विमल-कीर्ति-कदम्ब-कादम्ब-विलङ्घित-ब्रह्माण्ड-मण्डलः,

निर्वर्तित-समस्त-भुवन-सौहित्य-निरत्यय-निज-त्याग-नि-
रुपयुक्त-वृत्रवैरि-सौरभेयी-प्रस्तुतापीन-नित्य-प्रवर्तमान-दुग्ध-

कठोरकरधण्डरश्मिः सूर्य इति यावत् तेन कारितो निर्मितो यो बहुप्रकारो
नानाविधो वैरिवारिजमुखीजनानां शत्रुविलासिनीनां नयनघनैर्नैत्रपयोदै-
र्धारालो धारारूपेण वहमानो बाष्पपूरोऽधुप्रवाहः धारासम्पातपतद्वारिधरधारौ-
पत्तुल्यः, दूरनिवारितो दूरमुत्सारितः, परधरणीपालानां शत्रुभूषतीनां विमलं
यशोजालमेव कीर्तिनिकर एव जालपादो मरालस्तस्य संचारः प्रचारो येन स
तादृशः । सूर्यो हि भगवान् रसमपहरति, वर्षति च । अस्य पौरुषरूपेण सूर्ये-
णापि वैरिणां गर्वरसो हनः, तज्जारीनयनाम्बुपूरस्य वपितः वर्षासु च हंसा
न सञ्चरन्ति । तदत्रापि वैरिपक्षो हंसो न सञ्चरतीति भावः ।

पातालं प्रविष्टः, अत एव दुष्टरिपूणां शत्रुहतकानां दुरभिमान एव भूदारः
सूकरस्तेन न दृष्टं गूढं यस्य तादृशः, (मूलोत्खननं हि कोलानां स्वभावः)
यो विस्पष्टतरमतिस्पष्टं विजृम्भितः समुद्रतः प्रतापानलस्तम्भः स्तम्भाकारः
भ्रम्यलन् प्रतापवन्दिहस्तस्य शिखरस्य विचयने गवेपणे ससंभ्रमः संवेगवान्
विमलायाः कीर्तेः कदम्बः समुदाय एव कादम्बो मरालविशेषस्तेन प्रयोज्य-
कर्त्रो विलङ्घितं लङ्घनविषयतां प्रापितम् (णिजन्तरूपम्) ब्रह्माण्डमण्डलं
भूमण्डलं भूवलयं वा येन स तादृशः । अस्य प्रतापः शत्रुभिरपरिच्छेद्यः,
कीर्तिश्च ब्रह्माण्डम्याप्तेति तारपर्यम् ।

निर्वर्तितं सम्पादितं सकलभुवनस्य सम्पूर्णभूमण्डलस्य सौहित्यं नृसिं-
येन तादृशः निरत्ययं दिवानिशं यो निजः स्वीयो न तर्पेदराजसम्बन्धी त्यागः,

पूर-ग्रहु-मुख-प्रवाह-संपृक्कि-व्यक्कीकृत-दिविपत्तरद्विगी - चीरा-
न्धि-महिपीत्वपद-महौचित्यः,

तीक्ष्णतर-प्रक्षेडन-विच्यत-विपक्ष-बक्षोगवाक्ष-विनिर्गच्छ-
दसु-पवन-निवारित-वीरलक्ष्मी-सरभसागमन-श्रमः,

दूर्वाकर-सार्वाभौम-धूर्वह-भुजशिखर-निर्विष्ट-सर्वसहः,
महाम्भोराशि-गन्मीराशय-निवासि-वासुदेवः, विकचार-
विन्द-वन्धुवर-त्रिलोचन-विहरदिन्दिरः, सत्यानुसक्त-रसना-

तेन निरुपयुक्तऽनुयोगिनी या वृषवैरिणो मघवतः सौरभेयी कामधेनुः, तस्याः
प्रस्तुतं चरत् आर्षानमूयस्ततो नित्यं प्रवर्तमानाऽनारतं वहन् यो दुग्धपूरः
पवःप्रवाहस्तास्य संपृक्किः संपर्को भेलनं तेन व्यक्कीकृतं प्रकटितम्, दिविपत्तर-
द्विगीयाः सुरधुन्याः यत् चीरान्धेदुग्धमहाशेषस्य महिपीत्वपदम्, कृताभिपक्ष-
सङ्गीपदम्, तस्य महौचित्यमतिथोग्यत्वं येन तादृशः । शुक्रो बर्णेन
दुग्धाभिव्यक्तत्पत्न्या सुरसरिताऽपि तद्वर्णयैव भाव्यामित्येतत् कामधेनुपवसा-
ऽन्यत्रानुपयुक्ता नीतेन प्रवहता गद्दासद्गतेन सम्पादितम् इति तात्पर्यम् ।

तीक्ष्णतरं तीव्रतरं यत् प्रक्षेडनं सिंहरजनं तेन विच्यतं विदीर्ष्य यद्-
विपक्षाणां शत्रूणां वक्ष उरस्यलम् (विदीर्ष्यत्वेन छिद्रवत्तया तदेव गवाक्षं
तस्माद्विनिर्गच्छन्तो निर्यन्तो येऽसुपवनाः प्राणशायवस्तैर्निवारितो वीर-
लक्ष्म्याः जयलक्ष्म्याः सरभसं सर्वेण यथा स्यात्तथा गमनस्य श्रमो येन
तादृशः । कोमलतन्वक्षया जयलक्ष्म्याः प्राणवायुसंघटनेन गमनश्रमोऽपनीत
इति भावः ।

दूर्वाकराः सर्पास्तेषां सार्वाभौमोऽधीश्वरः शेषस्तस्य धूर्वहो कार्यसंपा-
दत्रौ समानाविति यावद्, यौ शुक्रो बाहू तयोः शिखरे निर्विष्टा धृता सर्व-
सहा भूतभात्री येन तादृशः (भुजेऽदक्षिणे शेषे वा धृता विश्वम्भरा समेति
भावः) महाम्भोराशीति—महाम्भोराशिवद् गम्भीरे आशये
इति निवासी वासुदेवो यस्य तादृशः । 'वासुदेवनिवाशोऽभूत् सागरो वाऽ-
स्य वाशयः' इत्यर्थः । विकषं विकसितं यदरविन्दं नीलोत्पलं तद्दन्धुवरे

नृसिंहराजवर्णनम्] (१६)

चत्वर-विहारि-शारदः, सञ्चरिष्णुरिष काञ्चनाचलः, स-
कल-कला-कलाप सन्तत-सान्द्र इव चन्द्रमाः, कल्पितचेतन
इव कल्पपादपः, पुनरुत्पन्नमूर्तिरिष पुष्पसायकः, कृतवीर्य-
धुर्य-समर-विहृतिरर्जुन कीर्ति-समुज्ज्वलः, भीमनिस्सीमबलो-
दमः, विक्रमाङ्कसाहसः, वीरसेनाभिरामविभवः, पृथुप्रथित-

तत्सदरो ये विलोचने नेत्रे तत्र विहरन्ती इन्दिरा लक्ष्मीर्यस्य स तादृशः ।
' फुल्लरविन्दे राशब्ध नेत्रे ध्यहरदिन्दिरा ।' इत्यर्थः । राशो दृष्टिपातसमकाल-
मेव लक्ष्म्यास्तत्रोपस्थितिरित्याकृतम् । सत्ये सत्यभाषणेऽनुप्रकृताऽनुबद्धा या
रसना जिह्वा सैव चत्वरमजिरं तत्र विहारिणी विहरणशीला शारदा यस्य
तादृशः । ' रसनाज्ञणनर्तित्वं चक्रेऽमुष्य सरस्वतीत्यर्थः' । सञ्चरिष्णुः संच-
रणशीलकान्चनान्वलो गेहुरिष, भास्वरत्वादापादमस्तकाचित्तसर्वाङ्गिष्णु-
भूषणत्वाच्च । सकलायाः कलाश्चतुःषष्टिकलाः षोडशकलाश्च तासां कलापः
समुदायस्तेन सन्ततं सान्द्रो घनीभूतश्चन्द्रमा इव, कलाश्लेषसाम्यात्, यशो-
राशिष्याप्तदिगन्तरत्वाच्च । कल्पिता प्रकल्पिता, सम्पादितेति यावत् चेतना
चेतन्यं यस्मिस्तादृशः कल्पपादप इव कल्पवृक्ष इव । दानाभितकरशाखा-
वत्त्वात् । पुनरुत्पन्ना मूर्तिर्यस्य तादृशः पुष्पसायक इव मदन इव
रथिराकारत्वात् । सम्प्रति पूर्वरारुण्यत्वं नरसिंहेदेवस्योत्प्रेक्षते
तत्तन्नामरश्लेषसाम्यात्-कृता वीर्यधुर्याणा-पराक्रमशालिनां राष्ट्रुणां समरे
विहृतिर्येन तादृशः, महाबाहुभिरपि रणे रामुपस्थितेऽन्तःपुरवद्विहरति
स्मरार्थः । पक्षे-कृतवीर्यः सहस्रार्जुनस्य जनकस्तस्यधुर्यस्तद्वंशनायकत्वात्-
तदपूर्ववद् यस्तत्पुत्रः सहस्रबाहुस्तद्वत्समरे विहृतिर्यस्येत्यर्थः अर्जुना घबला या
कीर्तिस्तया समुज्ज्वलः (' बलज्ञोघबलोर्जुन' इत्यमरः) । अर्जुनो मध्यम-
पाण्डवत्स्येव कीर्त्या समुज्ज्वलः प्रथममानः । भीमं भयप्रदं निःसीमं
निरपधि च यद्वलं तेनोदमः समन्ततः भीमवद् द्वितीयपार्श्ववद् निस्सीमबलेनो-
दमश्च । विक्रमस्य पराक्रमस्याङ्कुरिचर्द्धं यत्र तादृशं साहसमुत्ताहो यस्य

नीतिः, धर्मनिर्मलहृदयः, भीष्मदुरापचापचातुर्यः, रामा-
भिरामरामणीयकः, जनकानुकूलशीलः, कलानिधिरिव
कमलाश्रयः, धर्मभानुरिव निर्मितशार्वरतिमिरासनः, कन-
काचल इव कल्पितविधुरविप्रदक्षिणः, शौरिरिव सदानव-
जयोद्यमः, शङ्कर इव समुन्नतराजताचलस्थितिः, निदाघसमय

तादृशः, विक्रमाङ्कदेववत् विलहणवर्णितकाश्मीरीयराजवत् साहसं यस्य तादृ-
शश्च । वीरणां सेना वीरसेना तयाऽभिरामो विभवो यस्य तादृशः । वीरसेनवद्
अभिरामो विभवो अस्थैत्यर्थश्च । पृथ्वी प्रथिता नीतिर्यस्य च तादृशः । पुत्र-
राजवत् प्रथितनीतिश्च । धर्मेण धर्माचरणेन निर्मलं हृदयं यस्य तः । नानैक-
देशप्रदूषणेन तदवतारत्वाद्वा धर्मराजयुधिष्ठिरवर्जिमलहृदयश्च । भीष्मं दुरापं च
चापे धनुर्विद्यायां चातुर्ये अस्थैत्यर्थः, भीष्मपितामहवद्दुरापं चापचातुर्यं यस्य
तादृशश्च । रामाणां विलासिनीनामभिरामं मनोहरं रामणीयकं यस्य
तादृशः । रामवद् दाशरथिवद् अभिरामरामणीयकश्च । जनकस्य पितुरनु-
कूलमनुगुणं शीलं यस्य तादृशः । जनकस्य विदेहराजस्य अनुकूलं सदृशं
शीलं स्वभाव आचारो वा यस्य तादृशश्च । कलानिधिरिव सुधाकर इव
कमलाया आश्रयो निवासमन्दिरम्, (चन्द्रपक्षे — कमलस्य हरिणस्याश्रयः ।
'स्यात्कुरद्वेऽपि कमले' इत्यमरः ।) धर्मभानुरिव मास्कर इव निर्मितशार्वर-
तिमिरासनः शार्वरतिश्च मिरासनं च शार्वरतिमिरासने निर्मिते शार्वरतिमिरासने
येन तादृशः । शार्वा शिवसम्बन्धिनी रतिः प्रीतिः, रत्नशौरभेदान्मिलेभ्यो
मित्रेभ्य आसनम् आसनादिना सत्कारः द्विरदस्त्वन्धारेहश्च । 'आसनं द्विरद-
स्त्वन्धे पठे यात्रानिवर्तने' इति मेदिनी, (सूर्यपक्षे-निर्मितं शार्वरस्य तिमिर-
स्यासनं क्षेपणं येन तादृशः ।) कनकाचल इव सुमेरुरिव कल्पिता विधुरेभ्यो
विप्रेभ्यश्च दक्षिणा येन तादृशः, (सुमेरुस्तु कल्पिता विधुरविभ्यां प्रदक्षिणा यस्य
तादृशः । शौरिरिव कृष्या इव सदा नवे जये उद्यमो यस्य तादृशः, (कृष्णपक्षे-
दानवघटितानां सर्वेषामरीणां जये उद्यमो यस्य तादृशः ।) शङ्कर इव समुन्न-

इव नित्यसमप्रार्थमहितः, तपोधन इव नियतशमिताहित-
वृत्तिः, शारदारम्भ इवास्तोककान्तरचितरुचिः, ऐरावत-
दन्तमण्डल इवाकुण्डितचतुरश्रीकृतकान्तिः वारिराशिरिव
वाहिनीशतानुगतः, विलसत्तरवारिधारोऽपि विजृम्भितप्रतापः,

तानां राजा समुन्नतराजस्तस्य भावस्तथा तथाऽचला स्थितिर्यस्य स तादृशः,
यदा समुन्नता राजता राजभाव ,तथाऽचला स्थितिर्यस्येति सः,(शिवपक्षे-समु-
न्नतो यो राजताचलः कैलासाग्निसत्र स्थितिर्यस्य तादृशः।) निदाघसमय इव
नित्यं समप्रैरार्थमहितः पूजितः,(प्रीप्मकालपक्षे —नित्यं समप्रः पूर्णतापो
योऽर्थमा तस्मै हितो हितकरो ।) तपोधन इव नियते नियमेन शमिताऽहितानां
शत्रूणां वृत्तिर्न्यापारो येन तादृशः, (तपोधनपक्षे-नियतो नियमवान्,
शमिता अहितानां शत्रूणानां कामकौपादीना वृत्तिः न्यापारो येन तादृशः ।)
शारदारम्भ इव अस्तोका बहुला ये कान्ताः कान्तपदार्याः सर्णाभरणादय-
स्तै रचिता रुचिर्यस्य तादृशः, (शारदारम्भपक्षे - न स्तोककाना चातकाना-
मन्तरे मनसि चिता संपादिता रुचिर्येन तादृशः, शरदारम्भस्य चातकानां
विनाग्रहेतुच्चात् यदा अस्तोका महती कान्तानां जलाशयप्रान्तभागानां रुचिः
कान्तिर्यस्मिस्तादृशः), ननपटितपाठपक्षे तु-स्तोककान्ते चातकविनारो
रचितरुचिरित्यर्थः,(राजपक्षे च स्तोककान्तेषु अल्पपरम्पेष्वपि, बाह्याढम्बर-
युतेषु पदार्येषु रचितरुचिरित्यर्थः ।) ऐरावतदन्तमण्डल इव-अनुकुण्डिता
प्रतिभावन्तो ये चतुरा विदासः धीरश्च तान्पां कृता संपादिता कान्तिः शोभा
यस्य तादृशः-नरस्वतीकमलाभ्यामुपासित इत्यर्थः, यदाऽकुण्डिता चतुरा
प्रत्यक्षा च या श्रीस्तया कान्तिर्यस्य ('चतुरो नेत्रगोचरो' इति भेदिनी),
(ऐरावतपक्षे-न कुण्डितोऽकुण्डितः चतुर्णामस्त्राणां प्रान्तानां समाहार-
चतुरर्षी तथा कृता कान्तिः शोभा यस्येत्यर्थः, अनुप्राप्तमार्गे सशपा-
णामभेदस्य प्रतिपन्नत्वात् ।) वारिराशिः समुद्र इव वाहिन्यः सेना-
स्तादां रणं तेनागुगत इत्यर्थः, (समुद्रपक्षे वाहिन्यस्तारक्षिण्य
इयेतावान्विशेषः ।) एवं चन्द्रादीनां राजनि साम्यमारोप्य तं विरोधा-

वितरणोज्ज्वलवृत्तिरप्यधितरणोज्ज्वलवृत्तिः, अजनार्दनोप्यन-
न्तभोगाश्रयः, सर्वज्ञोऽपि सत्यरुचिरराजीत् ।

सत्यतररसानभिद्धरसज्ञे शक्तित्रयोपयुक्तयुक्तियुक्ते, पाङ्-
गुण्यप्रयोगयोग्यविचारे, निरपायचतुरुपायगोपायितरि यस्मिन्
विस्मयनीतिमति परिपालयति वसुमतीम्, भङ्गस्तरङ्गमालिनि,

भासेनोपश्लोकयति —अतिशयेन विलसन्तीति विलसतरा वारिधारा यत्र
तादृशोऽपि विजृम्भितः प्रकृष्टतापो यस्य तादृशः, नहि संभवति वारिधारा-
धरस्य प्रकृष्टतापावलिमण्डितत्वमिति विरोधः—विलसन्ती तरवारेः करवालस्य
धारा यस्य विजृम्भितश्च प्रताप ऐश्वर्यं यस्येति तु तत्परिहारः । वितरणे-
नोज्ज्वला वृत्तिर्यस्य तादृशः सन्नपि तादृशो नभवतीत्यवितरणोज्ज्वल-
वृत्तिरिति स्पष्टो विरोधः,—अविता पालिता रणे उज्ज्वला वृत्तिर्भ्यवहारो येन
तादृश इति तत् परिहारः । अन्तः शेषादिस्तस्य भोगः कायस्तदाश्रयः
सन्नपि जनार्दनो विष्णुर्न भवतीति तादृश इति स्पष्टो विरोधः—विष्णोः शेष-
शायितायाः प्रसिद्धत्वात्—जनार्दनशब्दस्य नौगिकार्थमाशय परिहारः ।
जनानामर्दयिता पीडयिता नभवतीति, अन्तःशेषाणां भोगानां वैषयिकमुखानामा-
श्रय इति च तत्परिहारः । सर्वज्ञः शिवः सन्नपि सत्यां दात्तायशामेतन्नाभि-
क्षयां नास्ति रुचिरनुरागो यस्येति विरोधः । शिवस्य सत्यनुरक्तत्वात्, सर्ववेत्ता
भवन्नपि सत्ये रुचिर्वस्येति च तत्परिहारः । एतादृशः स राजा
अराजीत् शुशुभे ।

सत्येत्तरेति सत्यादितरस्मिन्नसत्यभाषणे रसो रागस्तस्यानभिज्ञा रसज्ञा जिह्वा
यस्य तादृशे अस्त्यभाषणात्तदा विमुक्ते,—शक्तौनां प्रभावोत्साहमन्त्रजानां त्रयं
तत्रोपयुक्त्वा या युक्तिः प्रकारस्त्रेण युक्ते संवलिते, सन्धिबिप्रदादयः पद्गुणा एव
पाङ्गुण्यं तस्य प्रयोगे योग्यो विचारो यस्य तस्मिन् । अगत्यात् हानिर्निर्मता
इति निरपाया हानिविरहिता ये चत्वारः सामादय उपायास्तेषां गोपायिता
रक्षकस्त्विस्त्वादृशे । स्मयो गर्वो विगतो यस्मात्स विस्मयः, विस्मयश्रासौ नीति-
मौषेति तादृशे । यस्मिन् राजनि वसुमतीं धरणीं परिपालयति रक्षति सति ।

परार्थाभिलापः सुकवित्वशालिनि, सन्मार्गलङ्घनं चन्द्रमसि,
विपमवृत्तक्रमरञ्जन्दसि, पक्षपातः पतङ्गेषु, प्रमत्तता
मातङ्गेषु, समुत्तरलता हारेषु, सदैन्यालापः प्रणयकुपित-
दारेषु, बाणपातः शरद्दिवसेषु, अर्तियोगः शरा-
सनेषु, मित्रद्वेषः कुमुदिनीषु, मूर्च्छना परिवादिनीषु, कार्करयं

परिसंख्यया वर्णयति—भङ्गः कङ्गोलजालं तरङ्गमालिनि समुद्र एवाभूत्,
अन्यत्र कुत्रापि भङ्गः पराजयो नाभूत् । परा उत्कृष्टायेऽर्थाः वाच्यानि तेषा-
मभिलापः सुकवित्वशालिनि कविराज एवाभवत् यतः कवयः परस्योत्कर्ष-
जुषोऽर्थस्य शब्दवाच्यस्य जिष्टचक्रो भवन्ति; प्रजावर्गे तु कस्यापि परार्थस्य
परधनस्याभिलाषो नाभूत् । सतो मार्गस्य मृगशिरआख्यानक्षत्रस्य लङ्घनं
चन्द्रमसि शशिनि परमासीत्, तस्य सर्वनक्षत्रचारित्वेन मृगशीर्षनक्षत्रतद्व-
क्तत्वात्; प्रजासु करिचदपि सन्मार्गलङ्घनं नाकार्षीत् । विपमवृत्तानां क्रम-
रञ्जन्दसि छन्दःशास्त्र एव परमासीत् तत्र समविपमोभयविधच्छन्दसां
निरूपणात्, प्रजावर्गे क्वचिद् विपमवृत्तस्य भूरज्यवहारस्य क्रमो नासीत् ।
पक्षपातः पतङ्गेषु पक्षिष्वेवासीत् तेषां पक्ष्याणां गृहतां पतनात्, अन्यत्र
पक्षपातः सहायनाशो दोषे सत्यप्यदृश्यतारूपो वा पक्षपातः क्वचिदपि
नासीत् । प्रमत्तता मातङ्गेषु करिष्वेवासीत् तेषां मदस्य प्रशस्तत्वात् । अन्यः
कोऽपि मदकलो नासीत्, समुत्तरलता सम्यगुत्कृष्टस्तरलो तेषु तेषा
भावस्तत्ता उत्कृष्टहारगन्धमणिवत्ता (' तरलो द्वारगन्धम ' इति कोशः)
हारेषु केवलमासीत् । अन्यः कोऽपि समुत्तरलः चपलोऽभूत् । सदैन्यो दीनता-
पूर्णं आलापः सम्भाषणं प्रणये प्रेम्णि कुपितेषु दारेष्वेवासीत्, अन्यः कोऽपि
देन्यवचो न प्रायुर्हृत्, बाणपातः शराख्यसुखविशेषनाशः शरद्दिवसेष्वेवासीत्,
अन्यस्तु बाणपातविषयः कोऽपि नाभूत् प्रतिपक्षग्रन्थत्वात् । अर्तेर्धनु-
ष्कोट्योर्योगः सम्बन्धो धनुष्वेवासीत्, अन्यः कोऽपि पीढायोगी नासीत् ।
मित्रेण सूर्येण सह द्वेषः कुमुदिनीष्वेवाभवत्, सा सूर्योदये मीलति । अन्यः
कोऽपि मित्रद्रोही कुमुदैरी नाभूत्, मूर्च्छना स्वराशोहावरोहादिः, परिवादिनीषु

करिकरेषु, आरूढपतनमद्रिशिखरनिर्म्करेषु, अगतिकत्वमनो-
कहेषु, अरि(लि)कुलाक्रमणमन्मोहहेषु, शृंखलाबन्धः प्रबन्धेषु,
विरोधप्रसंगोऽलङ्कारप्रन्धेषु, प्रथममुक्तपरिवारिता कृपाणेषु,
मार्गणपराङ्मुखता तूष्णेषु, परदूषणच्छलमायावाद्निग्रह-

वीणास्वेवासीत्, अन्यः कोऽपि प्रियविप्रयोगादिना मूर्च्छनां मूर्च्छां नाश्र-
यत् । कार्करयं कठोरता करिकरेषु हस्तिशुण्डादण्डेष्वेवामवत्, अन्यः कोऽपि
कर्कशः कठोरवाङ् नासीत् । आरूढस्योच्चैःस्थितस्य पतनमद्रिशिखरात्
पतनशैलिषु निर्म्करेषु प्रथमेषुष्वेवासीत्, अन्यः कोऽपि उच्चपदमुच्चाधमं
आरूढो पतनं न प्राप्नोत् । संन्यासिनां पुनर्यद्वाअनप्रवेश आरूढपतनं परि-
नाप्यते तस्य निषेधः । अगतिकत्वं स्यात्पतनमनोकहेषु वृक्षेषु केवलमासीत्,
अन्यः कोऽप्यगतिकः आश्रयशून्यो लक्ष्यशून्यो वा नासीत् । सर्वोऽपि
गतिमान् आश्रयवान् स्वज्जेतरे वाऽऽसीत्प्रजासु । अलि(रि)कुलस्य भ्रमरभरस्य
क्रमणमन्मोहहेषु पक्षेष्वेवासीत्, नान्यत्रारिकुलाक्रमणमभूदित्यर्थः (रत्न-
योर्दलयोरलङ्कारमार्गोऽभेदात्) शृङ्खलाया बन्धः प्रबन्धेषु महाकाव्या-
दिष्वेवासीत्, विप्रकाशेषु शृङ्खलाबन्धस्यापि गणनात् । अन्यः कोऽपि निगड-
बन्धनं नाश्रियत्, पापभावात् । विरोधस्यालङ्कारविशेषस्य प्रसङ्गो-
ऽलङ्कारप्रन्धेष्वेव केवलमभूत्, अन्यत्र क्वचित् परिवारे विरोधप्रसङ्गो
वैरावसरो नाभूत् । प्रकृतं महद् धनं प्रथमं प्रचुरन्ति तेन मुक्तो रहितो यः
परिवारो गृही तस्य भावस्तदा सा क्वचित्प्रजामु नाहरयत्, सर्वस्यापि गृहिणः
प्रभूतधनत्वात्, केवलं कृपाणेषु अलिलतास्वेवासीत्, तेषामेव प्रथमे सुपताः
परितो वारिणः अस्यादयः कोशा यैस्तथाभूत्वात् । मार्गणेष्वन्यो
नाचकेभ्यः । पराङ्मुखता भ्यावृत्तवदनता क्वचिदप्यन्यत्र नासीत्—सर्वेऽपि
नाचकान् सल्लुर्नन्ति स्म । केवलं सा तूष्णेषु तूष्णेष्वेवासीत्, तेषु मार्गणानां
शरणामघोमुखीकृत्वावस्थापनात् । परस्य प्रतिवादिनो दूषणं दोषोद्गाहनम्, ।
द्वलं त्रिविधच्छलं न्यायदर्शनप्रसिद्धं वचसानन्यथा योजनम्, मायावादः
धीमच्छद्गरचार्यमतस्थापनं, निग्रहस्थानं प्रतिवादिपयशो न्यायप्रसिद्धः,

स्थानानि शास्त्रमार्गेषु, कौटिल्यचाञ्चल्यरागादियोगकाठिन्यशून्य-
भावाः कान्ताजनकुन्तलनयनाञ्चलाधरदलकुचयुग्मावलगनेषु च
विरेजिरे ।

यस्य प्रतापशिखिविद्रुतकाञ्चनाद्वि-

सान्द्रप्रवाहशतचन्द्रकितः पयोधिः ।

मह्याः प्रधानमहिषीपदवावदूकं

चामीकराङ्कितमिवाम्बरमावभासे ॥ १३ ॥

एतत्सर्वं शास्त्रमार्गेषु शास्त्रीयप्रस्थानेष्वेवासीत् । प्रजासु परनिन्दा, कपट-
व्यवहारो, वञ्चुकत्वमिति यावत्, मायावादो मिथ्याभाषणं, निग्रहस्थानं
कारावाहनिवासश्च नाभूत् । कौटिल्यं वक्रमावः, चाञ्चल्यं तरलता, रागादि-
योगः रक्तवर्णहृद्यादित आरम्भात्संरन्धः, कठिनता कठोरता, शून्यभावः
तुच्छत्वम् । अदृश्यत्वमितियावन् ते यथासंख्यं कान्ताजनानां कुन्तलेषु
केशेषु (कौटिल्यम्) नयनाञ्चलेषु कटाक्षेषु (चाञ्चल्यम्) अधरदले-
ष्वधरोष्ठेषु च (रागादियोगः) (अधरोष्ठेषु रागस्य स्वाभाविकारुण्यस्य
योगोऽदृश्यतेत्यर्थः) कुचयुग्मे स्तनद्वन्द्वे (कठोरता) अवलम्बेषु (' मध्यमं
वावलग्नं च मथ्योऽस्त्री'त्यमरः) (शून्यता, तनुमध्यत्वात्तासाम्) चेति
विरेजिरे बभूवुर्नान्यत्र कुत्रापि प्रजासु राज्ये वा कुटिलत्वादीनि यभूवुरिति
यथासंख्यानुप्राणिता परिसंख्या ।

यस्येति । यस्य प्रतापः प्रभाव ('स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोशदण्डज'मित्य-
मरः) स एव शिखी चन्द्रिस्तेन विद्रुतो द्रुतीभावं गतो यः काञ्चनादिः सुमेरु-
स्तस्य चान्द्राः सपना ये प्रवाहाः तेषां यच्छतं तेन चन्द्रकितः स्थले स्थले
मयूरपिच्छामचन्द्रिष्वान् यत्तुलचामीकराकारैस्तैः पयोधिः पदे पदेऽङ्कित-
त्वात्, जलसंयोगे हि द्रुतं यत्तु घनीभावनापक्षे, स पयोधिः मह्याः पृथिव्याः
यत् प्रधानमहिषीपदं मुख्यराज्ञीपदं तस्य वावदूकं यदनशालं सत्
चामीकराचन्द्रिकाभिरङ्कितं चिन्तितमम्बरमिव नीलाम्बरमिवावभासेऽभाषिष्ट ।

प्रत्यर्थिचित्तिपा यदाहवभुवः प्रद्रुत्य भीत्यावनी-

कुञ्जे गूढतराः क्षणं श्रमवहत्कुरोष्णनिश्वासतः ।

शीर्णोऽस्मिन् परिशुष्य भूधरदरीभाजः स्ववामभ्रवां

दीप्तिव्यक्तदिशो दृशः । पिदधते क्रीडाच्छलात्पाणिभिः ॥ १४ ॥

अद्वैतशास्त्राधिगमेन सम्यग्विद्यामिवासाद्य विवृद्धसत्त्वः ।

प्रवानमहिपी हि चामीकराङ्कितमम्बरमभिवत् । सागराम्बरायाः धरायाः
पतिरभूधरसिंहेदेव इति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १३ ॥

प्रत्यर्थीति—प्रत्यर्थिनरव ते चित्तिपा इति प्रत्यर्थिचित्तिपाः शत्रुभूषा
यस्य नरसिंहेदेवस्याहवभुवः रणस्थलारप्रद्रुत्य पलाय्य भीत्या वन्याः घना-
टव्याः कुञ्जे निकुञ्जे क्षणं क्षणमात्रं गूढतराः निलीनाः जाता इति शेषः ।
अथ श्रमेण पलायनश्रमेण बहून् चलन् यः क्रूरो निर्दयो महानिति यावत्,
तादृशश्च उष्णय यो निःश्वासस्तस्मात् कारणभूतात् परिशुष्य शुष्कतामापद्य
शीर्णो पतितपर्णोऽस्मिन् कुञ्जे सति भूधरस्य महोभ्रस्य दरीं नितम्बदेशस्तां भजन्ति
अयन्तीति लच्छीलाः जाताः । तत्रापि स्ववामभ्रवां स्वमहितानां दीप्त्या
कान्त्या व्यक्ता प्रकटीकृता दिग् देशो येषां तादृशाः सन्तः (अत्र नित्य-
याकाङ्क्षात्वासमासाः) ताया स्ववामभ्रवां दृशो नेत्राणि क्रीडाच्छलात्
खलव्याजान् पिदधते आच्छाद्ययन्तीत्यर्थः । अथम्भावः—नरसिंहेदेव-
शत्रवो भीत्या कुञ्जे गताः, कुञ्जस्तदुष्णनिःवासेर्मुमुक्षुवितः सन् क्षणादपेत-
पत्रतामापद्य तेषां निलायनासमर्थोऽभूत् तं विहाय ते भूधरदरीमात्मानं
गोपायितुं गतास्तत्रापि यदा स्त्रीणां मुखकान्त्याऽन्धसरो विद्रवितस्तदा
त्रियन्तानां तावद् हृदयदोर्विषयं मा नाम शक्तिपुरिति धिया क्रीडाव्याजेन
तासां बहूँपि पिदधुर्येन कान्तिगन्दीभावात् तमस्तिरस्करणाभावेन ते तत्र
सुखं निलीनास्तिष्ठेयुः । शार्दूलविकीर्णितं छन्दः ॥ १४ ॥

अद्वैतेति। अद्वैतशास्त्रस्य वेदान्तशास्त्रस्याध्ययनेन ध्वणादिनिदिध्यासनपर्यन्तेन-
सम्यग्विद्यां सम्यग् ज्ञानमासाद्य विवृद्धं सत्त्वे सत्त्वगुणं ज्ञानमिति यावत्स्य

नृसिंहराजस्य विद्यापुरी] (२४)

प्राप्तिः

विद्यापुरीं वीरवरः स्वधाम्ना व्यद्योतत व्याप्तजगत्प्रथीकः ॥१५॥

[विजयप्रस्थानम्]

हरिद्वधूरात्मगुणानुरागिणीरनुमद्दीव्यन्नखिलाः करमहात् ।

प्रद्वित्य दूतीमिव कीर्तिमप्रतो विभुः प्रतस्थे विजयादरच्छलात् १६

आदौ जित्वा हरिद्वयदिशामात्मसात्कृत्य शक्त्या

तत्रात्युभं दिनकरमिव स्थापयित्वा प्रतापम् ।

तादृशः, प्राप्तज्ञानदीप्तिरित्यर्थः “ ततः स्त्रीयते प्रकाशावरणम् ” इति पातञ्जलसूचितं ज्ञानोत्कर्षमवाप्तः पुमानिव विद्वदसत्त्वः प्रवृद्धवलो वीरवरः शूराभयानी महौजाः स नरसिंहदेवः विद्यापुरीमेतन्नामिकां पुरीं प्राप्य स्वधाम्ना स्वतेजसा प्रतापेन व्याप्तजगत्प्रथीकः व्याप्ता जगत्प्रथी येन तादृशः सन् व्यद्योतत व्यद्योतिष्ठ । अन्योऽपि वेदान्तनदीपणः जगत्प्रथी पारमार्थिक-व्यावहारिक-प्रातिभासिकरूपां स्वधाम्ना व्याप्य व्यद्योतते । उपेन्द्रवज्रा छन्दः

हरिद्विति । विभुरीश्वरो नरसिंहदेव आत्मगुणेष्वनुरागिणीरनुरागवतीरखिला हरितो दिश एवं बध्वः स्त्रियस्त्याः करगूहात् करपीडनमद्दोत्सवाद् गूढीप्यन् अनुगूढीतुमिच्छन् खकीर्ति दूतीमिवागतः (स्वागमनसमाचारविज्ञापनाय) प्रद्वित्य विजयादरच्छलात् विजये य आदेशे गर्भातिशयस्तस्य च्छलाभ्याजात् पिजिगीपया यामीति जगति स्थापयित्वा (यस्तुतो हरिद्वधूपरिणिनीपया) प्रतस्थे विजयधाम्ना पटहं ददावित्यर्थः । वंशस्पर्शतम् ॥ १६ ॥

आदाविति । पारावारः समुद्रः स इवाचरतीति पारावारति पारावारतीति पारा-वारन् स्त्री चेतु पारावारन्ती तादृशी नरैर्मनुजैरेणा निबिडा अगूषर्णः सेना-व्यूहो यस्य तादृशः स आदौ सर्वतः प्राक् हरिद्वयस्य मघवतः (‘जम्भवेशी हरिद्वयः स्वाराण्यनुचिसूदनः’ इत्यमरः) दिशोमाशां प्राचीं जित्वा शक्त्या-त्मसात्कृत्य रथापीनां कृत्वा तत्र दिशि दिनकरमिव भानुमिव स्वीयन्त्युभं

१ इतन्तदिशराभ्याद् भागुरिमते टाप्, तस्य द्वितीयायामिदं रूपम् ।

क्षोणीपालः प्रथमजलधेः कूलमार्गेण गत्वा

पारावारन्नरधनचमूपङ्क्तिरागादवाचीम् ॥ १७ ॥

[तुण्डीरदेशवर्णनम्]

अथ तत्र गच्छन्नेव करटि-बदन-समाराधन-समुत्कटादर-
चदुल-बहुकुल-चटचट-त्रुटित-स्फुटित-मूरि-नारिकेल-वारिधारा-
पूरित-सारणी-संवर्द्धित-सरस-सुकुमार-नारङ्ग-मातुलुङ्ग-लवङ्ग-
तमाल-ताल-हिन्ताल-रसाल-पूग-पुन्नाग-नाग-नागफेसर-सर्ज-
मूर्ज-खर्जूर-चम्पकाशोक-कुरवक-तिलक-बकुल-पण्ड-पिचखिड-
लाराम-मण्डल-मण्डितोपकण्ठान्,

प्रशयं स्थापयित्वा प्रथमजलधेः पूर्वभागस्व कूलमार्गेण तीराश्वना गत्वा
निर्याय अवाचीं दक्षिणां दिशनागादवापत् ('प्राच्यवाचीप्रतीक्ष्यस्ताः पूर्व-
दक्षिणपरिचमाः' इत्यमरः) । मन्दाब्जान्ता वृत्तम् ॥ १७ ॥

अथेति । अथानन्तरं तत्रामिदक्षिणादिशं गच्छन्नेव करटिवदनस्य गजा-
ननस्य समाराधने समुत्कट आदरो येषां ते च ते चदुलाक्षयता बटवस्तेषां
कुलं समुदायस्तेन करणभूमेन तद्व्यापारणेति यावत् चटवटेतिष्यनिपूर्वकं यथा
स्यात्तथा त्रुटिताः पादरेभ्यः पतिताः, पूजाङ्गतया गणानिपनभिस्फुटिता
निदीर्णाश्च ये मूरिनारिकेलास्तेषां वारिधारा जलधारा तथा पूरिता सृता वा
धारिणी (सारणी) ('प्रसारणां स्वचनयां च सारणी'ति मेदिनी) नदिका
कुत्रया वा तथा द्वारा (जलप्रदानेन) संवर्द्धिता ये सरसा नारङ्गा नारङ्गीति
ख्याताः, मातुलुङ्गा बीजपूराः, लवङ्गा देवकुतुनानि, तमालाः, तालाः,
रसालाः, सङ्क्षराः, पूगाः सुपारीतिप्रसिद्धाः, पुन्नागाः, नागाः-नागप्रतीति
ख्याताः, नागफेसराः, सर्जकाः, असनाः, भूर्जाः भोजपत्रेति प्रसिद्धाः,
खर्जूराः, चम्पकाः, शरोकाः, कुरवकाः, तिलकाः, बकुलाः-भौलसरीति
ख्याताः, पादपरिशेषास्तेषां पण्डानि समूहाः ('पण्डं पद्मादिसंघाते ' इति

तुण्डीरदेशवर्णनम्] (२६)

उदण्ड-पुण्ड्रेक्षुकाण्ड-प्रकाण्ड-पर्व-निर्विष्ट-विमल-नि-
स्तल-स्थूल-मुक्ताफल-कृत-कृतक-शय-मस्तक-मुद्गरारोहावरोह-
विहार-रासा-यस्त-कृपीवल-बालिकास्तोक-निःश्वास-पर्यस्त-
वासना-लालस रसायुस्तोम-विस्तारित-पद्म-निकाय-नीलमणि-
कायमान-तिरोधीयमान-कलम-कैदारिकानवलोकन-गगन-कृत-
गतागत-मुखर-शुक-शारिकान्,

मेदिनी) तैः पिचण्डिताः-बहुशाखापर्णवत्त्वात् घनीभूता य आरामाः
उपवनानि तेषां मण्डलानि तैर्मण्डिता उपकण्डा अङ्कितप्रदेशा येषां तान्
तादृशान् । (तुण्डीरदेशानतीत्येति दूरेणाभिसम्बन्धः) ।

उदण्डेति । उदण्डा अस्युप्रता दृढाथ पुण्ड्रेक्षुकाण्डा इन्दुदण्ड-
विशेषास्तेषां प्रकाण्डानि महान्ति यानि पर्वाणि मध्यमन्धमः तेषु निर्विष्टानि,
विमलैः निस्तलैः वर्तुलैः (' निस्तलं वर्तुले चले ' इति मेदिनी) स्थूलैः
मुक्ताफलैः कृतानि यानि कृतकानि शयनानि मण्डालेषां मस्तके उपरिभागे
शेषवकीटावशाद् यो मुद्गरारोहावरोहयोर्विहाररासो विहरणक्रीडा तस्मि-
न्नायस्ताः परिधान्ता याः कृपीवलबालिकास्तासामस्तोका महयो ये निःश्वा-
मास्तैः पर्यस्ता बहिर्विष्टिता या वासनाऽऽमोदविशेषस्तत्र लालसाऽनुरागो
यस्य तादृशो यो रसायुस्तोमः रसायुनामकपञ्चविशेषसमूहस्तेन विस्तारितो
यः पद्मनिकायः पद्मसमुदायस्तदूर्ध्वं यन्नीलमणिनिर्मितं कयमानं (काय-
मानं सृष्टुटीदर्भंति निवृत्तं गृहमिति प्रिकाण्डशेषः) तेन तिरोधीयमानाः
कलमाः शालयो येषु तादृशं यन् कैदारिकं क्षेत्रसमूहः (' कैदार्यं क्षेत्रं कैदारिकं
गण्डे ' इत्यमरः) तस्यानवलोकनेन गगने कृते गतागते गमनागमने येन ताद-
शाथ ते मुखरा रवपरारच शुक्राः शारिकाश्च यत्र देशेषु तान् तादृशान् अत्र
शुक्रादीनां गगने समुद्रयनदेशुः शालिमञ्जरीजिपस्ताः रसायुनामद्यः पञ्चिण्ण
हरेरीया एष,—यद्वा रसाययो भ्रमरा एव गन्धरसोभयसुब्ध्यादिति दिक् ।

एकान्त-कपिश-कणिश-मञ्जरी-विनमनापदेश-प्रकाशिता-
भ्याश-विकासि-कुशेशय-मकरन्द-रम्य-निरन्तर-निज-सौन्दर्य-
दर्शन-केलि-फलित-शालि-केदार-निवेदित-जानपद-सौभाग्य-
लक्ष्मी-विनोद-कनक-वेदिकावन्यान्,

सन्तत-सन्तन्यमान-सप्ततन्तु-समाहूत-पुरुहूत-प्रमुखा-
दितेय-विरह-विधुर-शातोदरी-त्रात-शत-सञ्जात-रमस-मकर-
केतन-निःशेष-तून-प्रवाल-सन्तान-सन्तानक-तरु-दोहद-धूपाय-
मान-होम-धूमाभिरामान्,

एकान्तं नितान्तं कपिशाः या कणिशमञ्जरीः ('कणिशं सस्यमञ्जरी'-
त्यमरः) सस्यमञ्जरीत्यां विनमनं स्वतो नतिशीलता तस्यापदेशो व्याज-
स्त्रेण प्रकाशिता भ्रम्याशो समीपे विकासिनो विकसनशीलाः ये कुशेशयाः
कमलानि तेषां मकरन्दो मरन्दस्त्रेण रम्यं निरन्तरमविच्छिन्नं यद्विजं स्वा-
भाविकं सौन्दर्यं तस्मिन् दर्शने साक्षात्कारे केलिः फीटाविलासः तस्मै,
फलिता विकसिता ये शालिकेदारास्तौनिवेदिता सम्पादिता समर्पिता वा जन-
पदसौभाग्यलक्ष्या जनपदसम्बन्धिण्याः सौभाग्यलक्ष्याः विनोदाय वेदिका
कनकपण्याः सुवर्णचक्राणि चैन्नादृशान् । तस्मिन् जनपदे शालिचेत्राणां
कमलानां च प्राचुर्यमभूदित्यैदम्पर्यम् ।

सन्ततमनवर्तं सन्तताः विच्छेदविरहिता पूर्णवितता वा सन्तन्यमानाः
क्रियमाणाश्च ये सप्ततन्तवो यज्ञास्तत्र समाहूता आचरिता ये पुरुहूतप्रमु-
खा मधवत्प्रगृतय आदितेयाः देवास्तेषां विरहोऽध्वरोपगमाद् वियोगस्त्रेण
विधुराः पीडिता या शातोदर्यः कुरोदर्यः तासां त्रातशतं समुदावरातकं तत्र
विषये सञ्जातः समुत्पन्नो रमसो वैगो यस्य तादृशः ('रमसो वैगर्हर्षयो'रिति
पिशः) यो मकरकेतनः कामदेवस्तस्मै तत्पीडापनयनायेति यावत् । निःशेष-
मशेषं यथा स्वात्तया तूनादिद्विजाः प्रवालसन्तानानि किसलयौषा येषां ते च ते
सन्तानवृत्तरवः सन्तानकाख्या नन्दनवनतरवस्तेषां दौहदार्यं धूपायमानो धूप

उन्मीलित-नीलमणि-च्छाया-दायाद-कोमल-श्यामलेक्षुवन-
च्छविमयातोयधरागम-भ्रम-संभ्रम-प्रवृत्त-नृत्त मयूर-विस्तारित-
वसुवती-विलासवती विद्यस्त-केश-कलापानुकार-कलाप-प्रेक्ष-
णीयान् ,

द्राक्षा-लता-वितान-सवितान-द्याल-रसाल-मूल-च्छाया-
निपण्ण-निष्पन्द-गोवृन्द-वदन-निष्पन्दमान-रोमन्ध-विन्दु-
सन्दोह-तारकित्वाम्बराडम्बर-विडम्बन-चतुर-शाद्वल-देशान् ,
कलश-कल्लोलिनीश-जनन-दुर्ललित-स्वर्लोक-नैचिकी-ह-
लभदतुल्याभिमान-शल्य-भरण-विशल्यकरणी-रसायित-

श्वाचरन् यो होमधूमो यश्चजन्मा धूमस्तेनाभिरामान् मनोहरान् ।

उन्मीलितेति । उन्मीलितो विकस्वरो यो नीलमणिर्मरकतमणिलस्य
या च्छाया प्रभा तस्या दायादं सदृशं यद् कोमलं श्यामलं चक्षुवणं तच्छविमयस्य
आ ईषतोयधराणामागमस्य प्रत्यप्रर्षाकालस्य भ्रमो भ्रान्तित्वेन संभ्रमेण
संभेगेन प्रवृत्तनृत्ताः समारन्ननर्तना ये मयूरास्त्रैर्विस्तारितः, वयुमत्सेव धरेव
विलासवती रमणी, तस्याः विद्यस्तः विगलितबन्धो यः केशकलापः
केशपारास्तव्यानुकारस्तसदृश इति यावत् यः कलापः केकिपिच्छोचयत्नेन
प्रेक्षणीयान् द्रष्टुमर्हान् दर्शनीयान् ।

द्राक्षेति । द्राक्षालतायाः वितानं विस्तृतित्वेन सवितानाः घोष्ठोवा इव
थे बालरमालाः लम्बाश्चक्षुस्तेषां मूले छायाया निपण्णं निष्पन्दं विधुर्ध्वं
निष्पन्दं यद् गोवृन्दं गवां गणस्य पदनादाननात् निष्पन्दमाना ये
रोमन्धविन्दवः चर्वितचवर्णविप्रपक्षेपां सन्दोहेन तारकित्वा योडम्बराडम्बरः,
तस्य विडम्बनचतुरो महायामगगनानुकारप्रवीणः शाद्वलविशिष्टो देशो यत्र
स्तान् तादृशान् ।

फलश्लेति । केन जलेन लसतीति फलसः (राः) यः कल्लोलिनीनां
नदीनामीशो भर्ता तस्माद्यज्जननमुत्पत्तित्वेन हेतुना दुर्ललिता या स्वर्लोकस्य
नैचिकी गौः ('उत्तमा गोषु नैचिकी'त्यमरः) तस्याः हृदि हृदये

समुल्लसदापीनानिरा-वहमान-दुग्ध-कुल्या-शत-दर्शित-क्षीर-
वाराकर-समूह-माहा-समज-कल्यतर-महोपशल्यान्,

उल्लसित-गन्धवह-पुरोहित-प्रेरित-ऋमुक-बरोदुह्यमान-
लेलिहान-जता-बधू-परिविकीर्ण-शेषाक्षत-सदृश-कुहली-कुहरा-
ञ्जलि-क्षरित-किञ्जल्क-निकर परिष्कृत-निष्कृत-चतुष्कान्,

लभन्तुपगच्छन् योऽतुल्योऽभिमानस्तदेव शल्यप्रणत्वस्य भरणमवरोपणं
तदर्थं या विशल्यकरणी हिमाद्रिशिखरहृदौषधिविरोपत्वस्य यो रसो द्रवस्तदा-
चरणशीलं यन् समुल्लसदापूर्वमाणमापीनमूषस्तस्मादनिशं वहमानं
यद्दुग्धकुल्याशतं पयःसारिणीपञ्जातस्तेन दर्शितः क्षीरवाराकरस्य क्षीरोद-
निकरस्य समूहो येन तादृशो यो माहा "मा" इति शब्दं य आह स माहः स्त्री
येन्माहा येनवस्तासां समाजः समूहस्तेन कल्यतरं प्रशस्यतरमुपशल्यं ग्रामप्रान्त-
भागो येषां (देरा नाम्) तान् । अयमाशयः स्वर्नैविकी क्षीरोदजातत्वाज्ज्येष्ठा
स्मीति गर्वं वभार, तुण्डीरगावस्तु तद्गर्वमपनेतुं 'यतस्त्वमासि जाता तज्ज-
निस्य वय'मिति मनीषेयैव क्षीरोदनिकरविसरमुत्पाद्य तर्पणायानं शकुरिति ।

उल्लसितेति । उल्लसितः प्रसन्नो यो गन्धवहो वातः स एव पुरो-
हितस्तेन प्रेरित आन्वोलितो यः ऋमुकः ऋमुकपादपः स एव वरो लब्धविवाह-
दीक्षस्तेनोदुह्यमाना भृशमाणशणिः उबुपरि उद्वमाना धार्यमाणा च या
लेलिहानत्तता नागवल्लीव्रततिः सैव बधूस्तया परिविकीर्णाक्षतः शेषाक्ष
येऽक्षतसदृशाः कुहलीकुहराञ्जलिक्षरिता ताम्बूलीदलद्विद्रुगाञ्जलिपतिताः
किञ्जल्कनिकरास्तैः परिष्कृतं निष्कृतं गृहारागस्य चतुष्कं तुण्डीर-
मण्डपं यत्र तादृशान् ।

१ वस्तुतस्तु ' माहेरी ' शब्देनात्र भवितव्यम्, लेखकप्रमादपतितो-
ऽयमपपाठः, 'माहा' शब्दस्यास्मिन्नर्थेऽदृष्टत्वात्, व्युत्पत्तेरप्यपरमर्थायत्याच ।

आविष्कृत-जानपद-मानवती-जन-घनतरोरूपमान-शृङ्ग-
मान-वर्णनाकर्णनावनत-मौलि-लीला-मिलित-परिणत-फल-
स्तवकानीच-मोचावन-मेचक-कवचितान् ,

अनुकल-जागरूक-विमल-कुसुम-कोरक-राजत-भाजन-
विराजित-हारिद्र-कर्दम-कवल-जाल-लालनीय-परिपाक-कपिल-
फलोत्कर-हारि-महाराम-कुडुंबि-नारङ्गलता-नताङ्गी-समुत्तरङ्गी-
कृत-जनपद-सौभाग्य-रमा-योग्यतम-द्वन्द्व-कन्दलदमन्द-विवाह-
महोत्सवान् ,

श्रीत्सुक्यकर-निज-सौभाग्याभिलाषि-त्रिविष्टपाभीष्ट-

आविष्कृतेति । आविष्कृतं यद् जानपदमानवतीजनस्य नागरिकस्त्री-
व्रातस्य घनतरोरूपमान निविडजयनसादृश्यं तदेव बहुमानं तस्य यद् वर्णनं
तदाकर्णनेनावनतो यो मौलिस्तस्य लीला तथा मिलिताः संपातमापन्नाः
परिणतफलस्तवका. पकफलशुद्धा येषां तादृशानि यानि अनीचमोचावनानि
प्रभूतकदलीवनानि तः कृत्वा मेचका माला या रुचिः कान्तिस्तथा कवचितान्
आच्छन्नान् । एतेन कदलीवनप्राचुर्यं द्योत्यते ।

अनुकलेति । अनुकलं प्रतिक्षणं जागरूका विकथिताः ये कुसुमकोरका-
स्त एव राजतभाजनानि तेषु विराजितो यो हारिद्रकर्दमस्य हरिद्रानूर्णद्वयस्य
कवलजालवल्लालनीयः शोभमानः परिपाकेन कपिलो धूसरः फलोत्करस्तेन
हारी मनोहरो यो महारामो महोत्थानं स एव कुटुम्बी गृहमेधी तस्य या नार-
ङ्गलताख्या नताङ्गी तथा समुत्तरङ्गीकृतमुत्सुकतां नीतं यद् जनपदस्य सौभाग्य-
रमायाश्च योग्यतमं द्वन्द्वं युगलं तस्य कन्दलन्नभिनीयमानो महान् विवाह-
महोत्सवो येषु तान् । सौभाग्यलक्ष्मी तुण्डीरदेश एव वसति इमेतिभाषः ।

श्रीत्सुक्येति । श्रीत्सुक्यकरं यन्निजसौभाग्यं तुण्डीरदेशसौभाग्यं
तदभिलाषि यत् त्रिविष्टपं स्वर्लोकस्तस्याभीष्टप्रदानायोदस्त उरिच्छतो यो

प्रदानोदस्त-वसुमती-हस्तोदार-फलित-नालिकेर-वन-सहस्र-
प्रशस्यान्,

अर्थम-मरीचि-विकचानीच-गोचर-सन्तत-नीरन्ध्र-वसु-
न्धरारुहान्तर-सन्दृश्यमान-प्रसून-रजससन्दर्शितेषित-सर-
णि-स्मरणीय-धरणी-तरुणी-सिन्दूरित-सीमन्त-सौन्दर्यान्,

निरन्तरान्धकारित-दिगन्तर-कन्दलदमन्द-सुधारस-
विन्दु-सान्द्रतर-यनाघन-वृन्द-सन्देहकर-स्यन्दमान-मकरन्द-
विन्दु-बन्धुरतर-माकन्द-तरु-कुल-तल्प-कल्प-मृदुल सिकता-
जाल-जटिल-मूल-तल-मदवक-मिलदलधु-लघु-लय-कलित-
रमणीय-पानीय-शालिका-यालिका-करारविन्द-गलन्तिका-

वसुमतीहस्तः तत्सदृशसुदारफलितं नालिकेरवनसहस्रं तेन प्रशस्यान् । नारि-
केलतरुकेण हस्तेन वसुमतीनायिका त्रिविष्टपायामीष्टं ददातीति भावः ।

अर्थमेति । अर्थमणः सूर्यस्य मरीचिमिर्विकचाः स्फुटिता अनीच-
गोचराः समुन्नताः सन्ततं नीरन्ध्रा निविडारच ये वसुन्धरारुहाद्योपामन्तरे
सन्दृश्यमानं यत्प्रसूनरजः पुष्पपरागस्तेन संदर्शिता वैषिता मनोहरा
सरणिः श्रेणिस्तया स्मरणीयं धरणीतरुण्याः सिन्दूरितस्य लामसिन्दूरस्य
सीमन्तस्य सौभाग्यं येषु तान् ।

निरन्तरेति । माकन्दवृक्षैर्निचितत्वात् । निरन्तरं निरवकारामत एवा-
न्धकारितं च दिगन्तरं दिगन्त एलप्रदेशो येन तादृशस्तया कन्दलान् नवपलवी-
भवन् अमन्दसुधारसविन्दुभिरसुतकिरणैः सान्द्रतरो यो यनाघनवृन्दस्तस्य
सन्देहकरो वर्षभेषानेचयस्पर्धो च यः स्यन्दमानमकरन्दविन्दुभिर्वन्धुरस्तरो
माकन्दतरुस्तस्य कुलं तस्य तल्पकल्पं यन्मृदुलं सिकताजालं तेन जटिले
मूलतले मदवकैर्मिलन्तो येऽलमवो बहवो लघुलयाः रवसाख्यवृणविशेषास्तैः
कलितायाः पानीयशालिकाः प्रयास्तासु नियुक्ता वा शालिकास्तासां करारविन्द-

तुण्डीरदेशयर्षनम्] (३२)

गलदेला-लयङ्ग-पाटल-घनसार-कस्तूरिकातिसौरभ-मेदुर-लघु-
तर-मधुर-शीतलतर-सलिलधारा-निराकरिष्णु-तदीय-विमल-
विलोचन-मयूख-रेखापसारित-पिपासायास-पथिक-लोकान्,

पाकापकारि-लोकातिरिक्त-धरित्री-विचित्र-सौभाग्य-गणना-
रेखा-श्लाघनीय-जानपद-रमा-विलास-सञ्चरण-पुरोविस्तारित-
धवल-वस्त्रानुकारि-सारणीशत-विराजितान्,

राजीव-निवहापहासित-सहस्राक्ष-चक्षुर्लक्ष्मीकैः, मानस-सरोवर
सदृशैः, विमल-सलिल-रसावधूत-सुधासारैः, प्रसूनावधिचीपा-
समागत-विशङ्कट-पुटकिनीपत्र-पुट-कर-चटुल-चटु-निकट-कृता-
सार-प्रसारैः फासारैरासादितप्रमोदान्,

स्थिता या गलन्तिका सृष्टारास्ताभ्यो गलच्छदवद् यद् एलालवङ्गपटिल-
(शतपत्र-गुलाब) घनसार (कर्पूर) कस्तूरिकाभिरतिसौरभेण मेदुरमति-
शयगन्धाढ्यं लघुतरं शीप्रपचनशीलं मधुरं शीतलतरं च सलिलं तस्य धाराः
तन्निराकरिष्णुषो यास्तदीया बालिकासम्पन्निभ्यो विमलविलोचनमयूख-
रेखास्ताभिरपसारितः पिपासाजन्य आयासोऽध्वथमो यस्य तादृशः पथिक-
लोको यत्र तानित्यर्थः । प्रचुरसम्पादयः प्रभूतप्रपञ्च चोददेश इति भावः ।

पथिकेति । पाको दैत्यविशेषस्तदपकारी इन्ता महेन्द्रस्तस्य लोकः स्वर्ग-
स्तदतिरिक्त्य तस्मादपि विशिष्टा या धरित्री तस्या विचित्रसौभाग्यगणनायां
क्रियमाणायाम् या रेखास्तद्वत् श्लाघनीयं जानपदरमाया विलासपूर्वकं सञ्च-
रणार्थं विचरणार्थं पुरो विस्तारितं धवलवस्त्रानुकारिक्षेतकपटतुल्यं च यत्सारणी-
शतं कुल्यासमूहः तेन विराजितान् । सारणीषु सौभाग्यं गणनारेखारूपत्वं,
प्रसारितवस्त्रतुल्यत्वं चोदश्रेष्ठते ।

राजीवेति । राजीवनिवहतिरस्कृतेन्द्रचक्षुः प्रीभिरिच्छर्थः, स्पष्टमन्यत् ।
प्रसून्यादि-प्रसूनातःमवधिचीपया समागतः, विशङ्कटं विरालः पुटकिन्याः

वेद-वेदान्त-विद्या-प्रत्युघात-शेमुषी-पद्यैः, दैत्यारि-स्तुति-
प्रस्ताव-विस्तारित-द्वयानवद्यार्थ-विद्योतमान-गद्य-पद्यैः, विष्या-
रचित-सकलातिथि-सत्कारावितथीकृततिथिभिः, सौजन्य-
सीमावधिभिः, अनितर-सुलभ-तत्त्व-ज्ञानोपज्ञ-प्रज्ञैः, निगमा-
गम-निदर्शनायित-निर्मल-निज-कर्मभिः, द्विज-मणिभिरलंकृत-
महाप्रहारान्,

दूरीकृत-दुरित-ग्रह-नाम-प्रहण-संस्मरण-मात्र-प्रतीष्टाभीष्ट-
फल-देवतालय-काल-त्रय-प्रवृत्त-नृचारम्भ-जृम्भित-मर्दल-निम्बान-
न-पटु-पटह-नूर्य-रवापूर्यमाण-हरिदन्तरान्,

सन्तत-वैमानिक-नायकानून-जानपद-धैमवावलोकन-कुतू-

कमलिन्याः पत्रपुटः करे यस्य तादृशश्च यश्चटुलचटुनिकरश्चपलबालसंप-
स्तेनै कृतगमापभैः अक्षरैसासादितः प्रमोदो यैः तान् ।

चेदेति । वेदवेदान्तविद्यया प्रत्युघाता शेमुषीपद्या बुद्धियरक्षियेषां तैरि-
त्यादिस्पष्टम् । दैत्यारीत्यादिस्पष्टम् । विष्यादीतिस्पष्टम् । विष्याचरितः
यथाविधिकृतः । अवधिभिश्चरमगर्यादाभिः । अनितरेत्यादिस्पष्टम् । निगमा-
गमनिदर्शनायितं वेदेषु शास्त्रेषु कोदाहरणीभूतं निर्मलं निजं स्वाभाविकं कर्म
येषां तैस्तादृशैर्द्विजमणिभिः मुग्धोभिता महाप्रहारा महान्तो माद्वेषेभ्यो दत्ता
प्राप्तविशेषा येषु तान् ।

दूरीकृतेति । दूरीकृता दुरितग्रहा याभिस्ताः, नामप्रहणसंस्मरण-
मात्रेण प्रतीष्टानि दत्तान्यभीष्टफलानि याभिस्ताश्च ताः देवतास्तासामालयेषु
मन्दिरेषु अलत्रयं प्रवृत्तं यन्वृत्तं तस्यारम्भे जृम्भितः प्रवृद्धो यो मर्दलस्य
निम्बानः पटुपटहत्पूर्वाणां रवश्च तेनापूर्वमाणं हरिदन्तरं दिगन्तरं येषां तान् ।

सन्ततेति । सन्ततं वैमानिकानां देवानां नायक इन्द्रस्तास्मादनूनं यज्जान-
पदवैमवं तदवलोकनकुतूहलादागतो यः कनकशिखरो तस्य शिखरनिकर-

चोलदेशवर्णनम्] (१४)

द्वलागतकनक-शिखरि-शिखर-निकर-सख-धान्यराशि-प्रका-
शित-खल-प्रदेशान् ।

प्रशस्य-सकल-सस्य-संपदाण्डीरभुवस्तुण्डीरानतीत्य, सु-
ग्राम-लोक-प्रत्यादेशान्, अत्यादरणीय-रामणीयक-निवेशान्,
चोलदेशान् अयासीन् ।

[चोलदेशवर्णनम्]

त्रैलोक्यसारसमवायसहोपमेयान्

आलोक्य चोलविषयानवनीमहेन्द्रः ।

नाकार्षिणा शतमुखो नलिनासनेन

शङ्के विमोहित इति स्फुटमाशशङ्के ॥ १८ ॥

भृत्येषु पीडयति यः परकीयबुद्धया

देशानिमान् मम तु दण्डवतमस्त एव ।

सेनाधिपानिति महीपतिरादिदेश

शौर्यावधारितसमस्तजगज्जयथीः ॥ १९ ॥

सखा ये धान्यराशयस्तेः प्रकाशिताः खलानां (धान्योपरिवाहमानगोबली-
नर्दस्यलानां) प्रदेशा येषु तान् ।

प्रशस्येति । आण्डीराः शङ्कपुरपाः, तेषां भूकृद्भयो येषु तान्, यद्वा
भुव एवैतद्विशेषणम् । स्पष्टमन्यत् । तुण्डीरान् एतन्नामकान्देशान् अतीत्य ।
सुग्रामेत्यादि—तिरस्कृतस्वर्गलोकानित्यर्थः । अत्यादरणीयेत्यादि स्पष्टम् ।

त्रैलोक्येति । त्रैलोक्यसारसमवायेन सहोपमेयान् चोलदेशाना-
लोक्य अवनीमहेन्द्रो नृसिंहदेवो मङ्गला स्वर्गाधिपत्यं वासवाय दत्त्वा शङ्के
मन्ये स विमोहितो विप्रलब्ध इति स्फुटमाशशङ्के शङ्कितवान् । वसन्त-
तिलकं वृत्तम् ॥ १८ ॥

भृत्येष्विति । यो मम भृत्येषु इमान् देशान् 'परस्येमे विषया' इति

[कावेरीवर्णनम्]

ततो ब्रजनेत्र धरेन्दुरमे कवेरकन्यां कलयाञ्चकार ।

भ्रमङ्गसङ्काशतरङ्गरेखास्फुटद्युगङ्गोपरिवासरोपाम् ॥२०॥

सान्द्रतर-तट-महीरुद्धान्तर-निपतदरविन्द-बन्धु-मयूरद-
दण्ड-सन्दिह-पर्यन्त-सन्तत-परिवर्तमान-जलावर्त-चक्र-निर्व-
र्तित-बहिर्विस्तृत-बहुविध-कलरा-सार्थ-समर्थनीय-शतपत्र-मुकुल-
जाल-विचित्राम्,

विनिद्राम्भोज-राजि-व्याज-विवर-विराजित-गम्भीरता-
निष्पन्द-नीरपूर-विनोदन-सायन-फलज्ञान्तर-तरल-भसल-कुल-

बुद्ध्या क्रियताति स मम दग्ध्यतनो भविष्यतीति शौर्येणावादिता सनस्त-
जगतां जयश्रीरेन स महीपतिरादिष्टवान् । वचन्ततिलकं वृत्तम् ॥१६॥

तत इति । ततो मजन् धरेन्दुरमे पुरः कावेरीमासताद-यस्या भ्रमङ्ग-
सदशीभिस्तरङ्गनालाभिर्द्युगङ्गाया उरिवासं प्रति रोषः स्फुटं प्रतीयते स्म
उपजातिवृत्तम् ॥२०॥ (अनन्तरमवनीमहेन्द्रः नीराजनामारचय्य कावेरीमतारी-
दिति विप्रकृष्टेनान्वयः) । कावेरी वर्णयति सान्द्रतरेत्यादिना—

सान्द्रतरेति । सान्द्रतए ये तटमहीरुद्धान्तरन्तरेभ्यो निपतन्तो ये-
ऽरविन्दबन्धोभास्करस्य मयूरस्त एव दण्डासौः सन्दिहपर्यन्तो निपद-
प्रान्तभागोऽन एव सन्ततं परिवर्तमानो यो जलावर्तः स एव चक्रं तेन निर्व-
र्तितः बहिस्तरे शोषणार्थं विस्तृताश्च ये बहुविधाः कलरानां सार्थास्तैः
समर्थनीयमुपमेयं यच्छतपत्रमुकुलानां जालं तेन विचित्राम् ।

विनिद्रेति । विनिद्राम्भोजराजिव्याजेन यद्विवरं (पुङ्गवाम्भोजमेव
द्विदितं शुभिकास्थापनस्थानम्) तेन विराजितं शोभितं यद्गम्भीरतया
निष्पन्दं नीरं तस्य पूरः स एव विनोदनस्य स्वीकायाः सायनीभूतफलकं

समीरण-संचरण-वश-विनमदुन्नमदायतावनत शाखा-
पल्लवाञ्जल-समुत्क्षिप्यमाण-सलिल-पृपत-मेदुरित-विहग-कृञ्जित-
मुखरीकृत-तीर-मही-जात-जातानुकृत-समन्त्रोच्चारण-प्रोक्षण-
परतन्त्र-मुनीन्द्र-वृन्दाम् ,

वृन्दारक-सरणि-सञ्चरण-कन्दलदमन्वानन्द-मन्दाकिनी-
महीतलनिपातनोदस्त-हस्त-प्रशस्त-समुल्लोल-कल्लोलाम् ,

उल्लसदधिकानुराग-नीहार-गिरि-कुमारिका-कान्त-पार्श्व-
द्वय-मोहेश्वर-वपुरुपमेयोभय-तीर-भूरुह-च्छाया-मेदुरित-सविष-
विमलान्तराल-नीर-पूराम् ,

पांसुसन्तपिस्त्रया सन्ततं संदर्शितः वसन्ते (होलावसरे) गन्धचूर्णसृष्टि-
हारो यत्र ताम् । होलासु धूलिकीडनमत्र वर्णितम् ।

समीरणेति । समीरणस्य समरणवशेन विनमन्नुन्नमदायतानां
विस्तृतानामवनतानां विनम्राणां च शाखानां पल्लवाञ्जलेन समुत्क्षिप्यमाणा
ये सलिलपृपतास्तैर्मेदुरिताः झिम्भीकृता ये विहगास्तेषां कृञ्जितेन मुखरीकृता
ये तीरमहीजातास्तटमहीरुहास्तेषां जातं समुद्रस्तेनानुकृतं सदृशतां नीतं
मन्त्रोच्चारणसहितप्रोक्षणेऽङ्गमार्जने परतन्त्रं तत्र मुनीन्द्रवृन्दं यत्र ताम् ।

वृन्दारकेति । वृन्दारक्यां देवानां सरणिरष्वा नम इति
यावत्, तत्र समरणेन कन्दलान् प्रादुर्भवन् महानानन्दो यस्याः सा चासौ
मन्दाकिनी तस्या महीतले निपातनाय उदस्तहस्त इव प्रशस्ताः समुल्लोलाः
कल्लोला यस्यास्ताम् ।

उल्लसदिति । उल्लसन् अधिकोऽनुरागो यस्यास्तादृशी या
नीहारगिरि (हिमालय) कुमारिका (पार्वती) तथा कान्तं मनोहरं
(भ्रमूलोपमेयम्) पार्श्वद्वयं यस्य तादृशं यन्मोहेश्वरस्य वपुस्तेनोपमेयः उभय-
तीरस्थितवृक्षच्छायाया मेदुरितेः सविधोन्तिकप्रदेशो यस्य तादृशो विमलान्त-
रालो नीरपूरो यस्यास्ताम् ।

निकट-तट-विटपि निविड-विटपान्तर-निपात-कठोरकि-
रण-किरण-कनकशृङ्खला-सङ्गत-तरङ्ग-दोला-लीलायित-लोल-
जालपाद-वालिका-पालिकाम् ,

ध्रुव-चरण-परिक्रममाण-मह-तारागणानुकरण-सलिल-
भ्रमि-चश-परिभ्रमश्चाङ्ग-सारस-कारण्डव-मण्डलाम् ,

निमज्जानियमवञ्जन-निःश्रेयस-श्री-समुद्वाह-महोत्सव-
समुभित-विचित्र-मङ्गल-कलश-जाल-लालनीय-विदलदलार-
विन्द-रसास्वाद-निमग्नोदित-परिभ्रमदिन्दिन्दिर-पञ्चान्तर-
निष्पन्दमान-मरन्द-चिन्दु-चन्द्रकित-सौगन्धिक-मुकुल-पङ्क्ति-
चन्द्रुरिताम् ,

निकटेति । निकटः प्रान्तवर्ती यस्तटविटपो तीरवृक्षः तस्य निविड-
शाखान्तरालाद् निपातो येषां तादृशा ये कठोरकिरणस्य तिमिररेमः
किरणस्त एव कनकशृङ्खलास्ताभिः सङ्गताः सन्दितास्तुम्बिताश्च ये तरङ्गालेषु
यरोलालीलायितं दोलान्दोलनक्रीडाकरणं तत्र लोला लोलुपा जालपादानां
दृशानां याः वालिकास्तायां पालिकाम् ।

ध्रुवचरणेति । ध्रुवस्य चरणेन मूलभागे परिक्रममाणो यो महतारागण-
स्तस्यानुकरणाद्येव घटितभ्रमिचशान् जलावर्षवेगवशात् परिभ्रमश्चाङ्गधारण-
कारण्डयानां मण्डलं यत्र ताम् ।

निमज्जदिति । निमज्जतां नियमवतां जनानां निःश्रेयसस्य धिया
लक्ष्या गदगमुद्रादस्नस्य महोत्सवाय समुभिता ये विचित्रा मङ्गलकलशा-
स्तेषां यद् जालं तद्दलालनीयानां विदलदलानां विक्रमतामरविन्दानां यो रस-
रतरवारवादे पूर्वं निमगाः पञ्चादुदितताः परिभ्रमन्तश्च य इन्दिन्दिरस्तेषां पङ्क्-
न्तरेभ्यो निष्पन्दमाना ये मरन्दचिन्दवस्तैः चन्द्रकितानि यानि सौगन्धिक-
मुकुलानि च्छारवुद्मलाः तेषां पङ्क्त्या चन्द्रुरिता गतीभता ताम् ।

समुत्तुङ्ग-भङ्ग-महोपधान-संगत-शंवर-प्रवाह-वरुण-पङ्कज
महापर्यङ्क-निहित-वर्तुलान्घृहदुपवर्हण-स्पृहणीय-मिहिर-बिम्ब-
जनित-सौन्दर्याम् ,

सान्द्रतर-शकुनि-कुल-कुसुम-भर-तरल-कोमल-शैवाल-
जाल-केशपाश-दर्शनीय-स्रवन्ती-कान्ध-नितान्त-रति-श्रान्ति-
संवेश-पारवरय-वश-विशीर्ण-कुरा-कौशेय-समुन्नत-सैकत-नि-
तम्ब-हंस-संसदमल-दुकूल-विधान-सावधान-वीची-भुजा-विरा-
जिताम् ,

अनुकूल-निपतद्दुदभिपतदखिल-जल-विहग कुल-गरुदुद-
रभरित-सलिल-पृपत-निवसित-तट-युगल-नियत-किसलयित-
विटपि-परिपदभिपृत-जलधर-सराणि-परिदसित-युगपदुदयदु-

समुत्तुङ्गेति । समुत्तुङ्गा भङ्गा कर्मयः (महत्तरं कर्मिणो'लमरः) त एव
महोपधानानि तैः संगतो यः शम्बरस्य जलस्य प्रवाहः स एव वरुणस्य
महापर्यङ्कस्य निहितानि वर्तुलान्घृहन्ति चोपवर्हणानि तद्वत् स्पृहणीया
ये मिहिरबिम्बास्तैर्जनितं सौन्दर्यं यस्यां तादृशी ।

सान्द्रतरेति । सान्द्रतरं निविडतरं यच्छकुनिकुलं तदेव पद्मिषमूङ्गः
कुसुमभरस्तथा तरलकोमलशैवालजालमेष केशपाशस्तेन दर्शनीया या
स्रवन्ती कान्तेन सह नितान्तं रतिरुज्ज्वलिता या श्रान्तित्वेन संवेशे निद्रायां
यत्पारवरयं तद्वशेन विशीर्णाः कुरा एव कौशेयानि चीनांशुदानि यस्मा-
त्पदम् यत् समुन्नतं सैकतमेव नितम्बबिम्बस्तत्र हंससंघदेवामलं दुकूलं तस्य
विधाने प्रावरणे सावधाना ये वीचीभुजास्तैर्विराजिताम् ।

अनुकूलेति । कूलाभिमुखं निपतन्त ऊर्ध्वमभिनतन्तस्य वेप्रखिला जल-
विहगास्तेषां कुलं तस्य गरन्ति पद्मपुटास्तन्मध्ये भरिता ये सलिलपृपदाः
जलविन्दवः तेर्निवसिता आच्छादिता ये तटयुगले नियतं यथा स्यात्तथा पल-

डु-गण-कनक-गिरि-शिखर-परिगत-सुर नगर-तरङ्गिणीम् ,

प्रकट-विघटमान-पुटकिनी-कुसुम-हाटक-भाजन-हरित-
मधु-रस-रसन-समासीन-राजहंस-बिसर-रस-सहभोजन-सतत-
प्रकाशन-पेशल-शैशवैः, अभ्याश-विलमदावन्ती-रभस-विव-
वर्तमान-शतपत्र-मुकुल-विवर्तक-केली-प्रवर्तक-समीर-कुमारक-
विस्तारित-पाश-नीकाश-रेखाशतैः, आकाशतल-विमलता-वादा-
सह-सलिल-प्रसाद-रभस-सन्धान-कुतुक-विरचित-यातायात-मेप-
पृथु-कोप-मान-साधित-साधिमभिः, अभिनव-पद्मिनी-परिषद-
विचपल-बीची-भुजा-विराजित-राजीव-करतलोत्पतनापतन-

विता विटपिनस्तेषां परिषदा समूहेनाऽभिष्टता या जलधरसरणिस्तथा परि-
हृषिता युगपदुदयन्नुडुगणो यत्र तादृशं यत् कनकगिरेः शिखरं तेन परिगता
सुरनगरतरङ्गिणी यथा ताम् ।

प्रकटेति । द्विरेफान् वर्णयति—प्रकटं विघटमानं विकसत् यत्पुटकिन्याः
कमलिन्याः कुसुमं तदेव हाटकभाजनं तत्र निहितो यो मधुरसस्तस्य रसनार्थं
समासीना ये राजहंसास्तैः सह बिसरसस्य यत्सहभोजनं तस्य सततं प्रकाशने
पेशलं दत्तं (‘नारी दत्ते च पेशलः’ इत्यमरः) शैशवं येषां तैः, अभ्याशे विलसन्य
आवर्तस्तस्य रभसेन वेगेन विवर्तमानं यच्चतपत्रमुकुलं तस्य विवर्तकान्दो-
लकः केलिप्रवर्तकश्च यः समीरकुमारको मन्दं बहन् वायुत्वेन विस्तारिताः
ये पाशास्त्वशीकरानि रेखाशतानि परङ्कितानि येषां तैः, आकाशतलस्य
यो विमलताया वादः प्रसिद्धिस्तदसहो यः (कविर्याः) सलिलस्य प्रसाद-
भेन यत् रभसस्य हर्षस्य सन्धानं तस्य कुतुकं तेन हेतुना विरचितं यातायातं
देव्यादृशा ये मेपपृथु मेपपण्डालेपामुपमाने साधितः साधिमा साधुत्वं
येऽन्ते । कावेरीजलप्रमद्ममण्डणामाकाशमेपखण्डानाधान्योन्यं साम्यमत्र
निरूपितम् । अभिनवा या परिषदस्तथा परिषदोऽति चपला बीचय एव

दर्शनीय-केली-नीलमणि-घुटिकानुकारि-चटुलाकारैः, रसातलो-
 विजहान-वाजिनी-नाल-निभ-व्याल-निरालस्य-नलिन-फणा-फ-
 लक-विलसमान-कालिम-मरीचि-मङ्ग-शङ्कनीयैः, पायोन्तर-गत-
 प्राचेतस-निकेत-सौध-जलावर्त-वातायन-कन्दलदमन्द-गन्ध-धूम-
 बन्धुरैः, इन्दिन्द्रि-सन्दोहैः, निरन्तर-मुखारित-दिगन्तराम् ,

उदारान्तराल-मेलित कुमुद-कुवलय-कमल-कुङ्कुम-शैवाल-
 जाल-शवलितावर्त्त-विचित्रतरारार्तिक-पात्र-समुल्लसित-हृलक-
 कोरक-दीप-कलिकाभिः, विजय-नीराजनामारचय्य निपत-
 द्भिनव-तट-तरु-कुसुम-सरस-केसर-विसर-मसन-रस-सरमस-

भुजास्तासु विराजितानि यानि राजीवरूपाणि करतलानि तत्र यदुत्पत्तन-
 मुत्प्रेषणमाप्तनमधःपातश्च तेन दर्शनीयकेतयो या नीलमणिघुटिका
 नीलमणिगुलिकाः तदनुकारी चटुल आकारो येषां तैः । रसातलादुज्वहाना
 या वाजिनी कमलिनी तस्या नालं तस्य निभेन व्याजेन यो व्यालस्तस्य
 निरालस्यमुन्मुद्रितं मक्षसिनं तदेव फणाफलकं तत्र विलसमानाः याः कालिमसुका
 मरीचयस्तायां मङ्गाः रचनाविशेषास्तत्पदशैः । भ्रमराः कालव्याल-
 फणामरीचिनिभा आसत्तिस्यर्थः । द्विय पायसामन्तरगतं यद् प्राचेतसस्य
 वरुणस्य निकेतसौधं निवासप्रासादस्तत्र जलावर्त्ता एव वातायनानि यवाद्याः
 तेषु कन्दलन्योऽमन्दो गन्धधूमस्तद्गत् बन्धुरैः मुन्दरैरिन्द्रिन्द्रियाणां मधु-
 पानां घन्दोदैरिन्तरं मुस्रितानि दिगन्तराणि यथा ताम् ।

उदारेति । उदारं महद्यन्तरालं तत्र मेलितं सम्पण्डितं यत् कुमुद-
 पुष्यलयकमलकुङ्कुमलानां शैवालानां च जालं तेन शवलिता य आवर्त्तास्त
 एव विचित्रतरारार्तिकपात्राणि तत्र समुल्लसिता ये हृलकानां रङ्गम्भो-
 जानां कोरकास्त एव दीपककलिकास्ताभिर्विजयनीराजनामारचय्य, निपतन्ती
 येऽभिनवास्तटतरुकुसुमसरसकेशपस्तेषां विसरस्य प्रसने रसेन सरमधं चर्ष्यं

कावेरीवर्णनम्] (४२)

सारस-मुख-शकुनि-रसित-विलसितैः, उपर्युपरि-समुद्रच्छदूर्मि-
च्छटाभिरभिसंहिततमं 'समागच्छ विजयस्व' इति समया-
नुरूपानुलापपुरस्सरम्, आत्मसैन्यस्य हस्तसंज्ञामिव,
रचयन्तीम्,

पन्नगराजमूर्तिमिव प्रशस्तपावनवृत्तिम्, शमिजन-
चित्तवृत्तिमिव सर्वरसावधीरणनिपुणामृतरुचिम्, शर्वाणी-
मिव सह्यगिरीशदृढतररसानुभवाम्, रामकथामिव बहुल-
हरिलसिताम्, शैलूषीमिव बहुशस्तरङ्गनटनशोभिताम्, अध्या-

यानि सारसमुत्तानां शकुनीनां रसितानि तेषां विलसितैः उपर्युपरि समुद्र-
च्छन्तीनाम् ऊर्मीणां छटाभिः, अभिसंहिततमः पूर्णतयाऽभिप्रेतो यः
'समागच्छ विजयस्वे'त्याकारः समयानुरूपोऽनुलापः स पुरस्सरो वस्मिन्
कर्मणि तत्तथा आरामनो (नरसिंहदेवस्य) सैन्यस्य हस्तेन संज्ञामाह्वानसंके-
तमिव रचयन्तीम् । प्राक्कावेर्यां तस्य सैन्यस्य नीराजना विहिता इदानीं च
सत्करोतीत्यर्थः । शकुन्यालापेषु समयानुरूपविजयशब्दोच्चारणोत्प्रेक्षा, कर्मिषु
च हस्तसंज्ञोत्प्रेक्षेति विज्ञेयम् । पुनरपि कावेरीं वर्णयति—

पद्मेति । पन्नगराजमूर्तिमिव, कावेरीपद्मे-प्रशस्ता पावनी पवित्रता-
करी च वृत्तिर्व्यवस्थास्ताम्, पन्नगमूर्तिपद्मे-प्रशस्तेन पावनेन पवनतन्द्रोद्देन
वृत्तिर्भावने यस्यास्ताम् । शमिजनचित्तवृत्तिमिव, कावेरीपद्मे-अमृतं जलम्,
शमिपद्मे-अमृतं मोक्षः, म० म० गिरिपरशर्माणस्तु-निपुणाम्, श्रुते तस्यै
रुचिमतीमिति शमिपद्मेऽर्थमावच्छेते । शिष्टे स्पष्टम् । शर्वाणीमिव-कावेरीपद्मे-
सह्यगिरिः शङ्खादिः, दृढतरमायन्तमित्यर्थः । शर्वाणीपद्मे-
महापः शोडष्यः, रसस्य निपुवनरसस्येत्यर्थः । रामकथामिव
कथापद्मे-बहुलैर्हरिभिर्लसिताम्, कावेरीपद्मे-बहुभिर्लहरीभिर्लसिताम् ।
श्लेषेण पुनरपि तमेवार्थमाह—शैलूषीमिव-कावेरीपद्मे-बहुराः तरत्रेतिरवेदः,
शैलूषीपद्मे-बहुरास्तं यद् रत्रे नटनं तेन शोभिताम् । अध्यात्मविद्यामिव

त्सधियामिव उपनिपद्वरपदस्फुटालक्ष्यहंसगतिम्, प्राज्ञनृप-
सम्पदमिव प्रमाधितदक्षिणाशाम्, नीरदमालिकामिव नियतो-
त्कूलश्यामलतान्विताम्, पावनतापहसितजन्हुकुमारीम्,
पाथोरसावधूतसुधामाधुरीम्, पयोधिराजप्रधानान्तःपुरीम्,
पातकवातन्धयमयूरीम्, कावेरीमतारीत्,
कवेरजायाः कलितोरुभोगान् दृष्ट्वा पुरो दक्षिणकूलभागान् ।
वरुथिर्नो वर्त्मपरिश्रमात्तां निवेशयामास नृपालसिंहः ॥ २१ ॥

अथ तत्र समागत्य वर्तमान-मानव-कुल-सुलभावदानम्,
अनियत-जनाभ्युदय-निदानम्, आयोधनाप्र-निरवप्रहात्युप-चल-
सममम्, अनतिक्रमणीय-पराक्रमम्, अनुक्रमाक्रान्त-दिशा-चक्रम्

कावेरीपदे-निपद्वरस्य जम्बालस्य समीपे इत्यर्थः, विद्यापद्वे-श्रेष्ठोपनिपद्वेपु
स्फुटाः दृष्ट्वा अलक्ष्याः संसारवाद्या ये हंसाः परमहंसालेषामेव गतिर्वत्र
तादृशी च । प्राज्ञनृपसम्पदमिव प्रक्षेपेण साधिता दक्षिणा लाभस्वाशा यथा
ताम्, कावेरीपद्वे स्पष्टम् । नीरदमालिकामिव-कावेरीपद्वे-नियतानान्तरीयकाव-
स्थितिकूला रोधोनाशनी च या श्यामलता प्रियंगुलता तयान्विताम्,
नीरदमालापद्वे-नियता योत्कूलाऽत्यन्तं श्यामलता तयान्विताम् ।
पावनेत्यादि, अन्तःपुरीनित्यादि स्पष्टम् । पातकान्येव वातन्धयाः सर्पास्त्रिंशं
मयूरीं कावेरीमतारीत् ।

कवेरजाया इति । नृपालसिंहः नरसिंहदेवः कवेरजाया कवेर्याः कलितो-
रुभोगान् कलिताः संपादिना उरवो भोगाः सुखानि यैस्तान् (बहुव्रीहिः)
दक्षिणकूलभागान् पुरो दृष्ट्वा वर्त्मपरिश्रमात्तां वरुथिर्नो सेनां निवेशयामास
मार्गधमापनवनायावासितकृत्कोऽभूदित्यर्थः । उपजातिच्छन्दः ॥ २१ ॥

अथेति । अथ तत्र समागत्य वर्तमानमानवकुले मुक्तभमवदानं पूर्ववत्तं
धर्मं यस्य तम्, अनियतो यो जनानामभ्युदयस्त्वस्य निदानम् आयोधनाप्रभागे
निरवप्रहं निप्रतिघं यद्युषं बलं तेन सममम्, अनतिक्रमणीयपराक्रमम्,

चोलभूपस्य युद्धोद्योगः] (४४)

अतर्कणीय-बृहदुदक-निखिलोपक्रमम् , अशेष-जगतीश-कोटीर-
दश-प्रकाशित-निदेशम् , अमृताशः-पुर-कृशाङ्गीजनाङ्गीकृत-
रमणाशा-पूरण-निपुण-रणाभिनिवेशम् , अबनीशम् , अमुम् ,
आत्मचार-मुखादाकर्ण्य निर्णीततन्त्रैर्मन्त्रिभिः , गौड-
कलिङ्ग-त्रिलिङ्ग-मुख पार्थिवानाम् , अत्याहित-मात्र-फलम् ,
आहव-कृत्यम् , उदाहृत्य , प्राभृतापण-प्रणत्युद्गमप्रणामादिकृत्याय
प्रार्थ्यमानः , अपि , प्राकृत-नृप-प्रत्याख्यायि-निज-बल-प्रत्ययेन ,
तान् अवमत्य तदात्व एव सन्नद्धः , चोलनृपालः केवल-युद्धाय
बद्धादरो बभूव ।

विज्ञाय चारषदनाद् व्यवसायमस्य

प्रज्ञावतस्तदनु पार्श्वगतानमात्यान् ।

अनुक्रमं क्रमशः आक्रान्तदिकृषकपालम् , अतर्कणीयो बृहदुदकः
फल येषां तादृशा उपक्रमा यस्य तम् , अशेषजगतीशानां राशां कोटीरदेशे
मुकुटप्रान्तदेशे प्रकाशितो निदेशो यस्य तम् , अमृताशः मुधाभुजो देवास्तेषां
पुरस्यामरावत्या यः कृशाङ्गीजनस्तेनाङ्गीकृता या रमणाशा तत्पूरणे निपुणः
रणाभिनिवेशो यस्य तम् , एतादृशम् अमुमवनीशं (चोलनृपालः)
आत्मचारमुखादाकर्ण्य निर्णीतं तन्त्रं स्वराष्ट्रचिन्ता मन्त्रणा या यैस्तेत्यादौ-
र्मन्त्रिभिर्गौडकलिङ्गत्रिलिङ्गप्रभृतीनां राशाम् अत्याहितमात्रफलं केवलमहा-
भीतिपरिणामम् आहवकृत्यमुदाहृत्य प्राभृतापणमुपायनदानम् , प्रणतये
उद्गमः प्रयुद्गजनमभिमुपगमनम् , प्रणामादिकृत्यं च तदर्थं प्रार्थ्यमानोऽपि
प्राकृतानां साधारणानां प्रत्याख्यायि यन्निजबलं स्वपराक्रमः स्वरीत्यं वा
तत्प्रत्ययेन तत्र विभ्रसन्त्येन तान् मन्त्रिणोऽवमस्य तदात्व एव तदानीमेव
सन्नद्धः कृतगणाहः चोलनृपालः केवलयुद्धाय बद्धादरो बभूव ।

विज्ञायेति । राजभिदो नरपिहदेवः चारषदनादस्य व्यवसायं युद्धोद्योगं

आलोक्य सस्मितमवोचत राजसिंहो

योद्धुं प्रयाम वयमप्युचितं किलेति ॥ २२ ॥

उपित्वा तत्रैकामुपशिथिरसीमोद्यदाभित-

प्रदीपज्वालौघप्रकटितदिनश्रीरिह निशाम् ।

प्रबुध्य प्रत्यूपे पटुमुखरवैतालिकगिरा

कृतार्हः स्वाचारः क्षितिपतिरगाराग्निरगमत् ॥ २३ ॥

प्रस्थानावसरेक्षिणः क्षितिपतीन् प्राग्द्वारि बद्धाञ्जलीन्

प्रत्यञ्जल्यनुकूलवादनयनस्पन्दक्रमैर्मानयन् ।

उर्वोमानमयन्ननीकनिकरैरुद्दामभेरीरवै-

द्यामप्युन्नमयँस्ततः प्रववृते धीरः स गन्तुं शनैः ॥ २४ ॥

ततः क्रमेण समेषमान-सन्नहन-समुद्भटेपु, नृसिंह-नृप-

विज्ञाय तदनु च प्रज्ञावतः पार्श्वगतानमाल्योद्य आलोक्य सस्मितमवोचत यद्वयं
योद्धुं प्रयामेदं किलोचितं प्रतिभाति । आहूतस्य रणाय बाहुजस्य प्रत्यावृत्तिरधर्म
इत्यर्थः । वसन्तविलकम् ॥ २२ ॥

उपित्वेति । तत्रोपशिथिरसीममुद्यन्तोऽभिताः प्रदीपास्तेनां ज्वालौ-
घेन प्रकटिता दिनश्रीर्बाधरसोमा येन स क्षितिपतिरिह अवेरीतटे एकां निधा-
मुपित्वा प्रत्यूपे प्रातःकाले पटवो मुखराद्य ये वैतालिकस्तेषां गिरा प्रबुध्य,
कृता अर्हा उचिताः स्वाचारा येन स तादृशः अगाराधिरगमन् यात्रायै प्रास्थित ।
शिखरिणी वृत्तम् ॥ २३ ॥

प्रस्थानेति । प्रस्थानस्यावधरनीचन्त इति तच्छीलान् प्राग्द्वारि पूर्व-
दिग्दारीत्यर्थः, बद्धाञ्जलीन् क्षितिपतीन् प्रत्यञ्जलिना प्रतिनस्याञ्जुद्वलरादेन
नयनस्पन्देनेति तैः क्रमशः स्वज्येष्ठ-स्वसमान-स्वअनिष्ठान् यथायोग्यं मान-
वन् अनीकनिकरैरुद्दामभेरीरवैद्य दामप्युन्नमयन् स धीरस्वतः
स्थानात् शनैरसनैर्गन्तुं प्रववृते प्रवकने । शार्दूलविकीर्णितं छन्दः ॥ २४ ॥

तत इति । ततः क्रमेण समेषमानानि क्रियमाणानि यानि सन्नहनानि

योद्धवर्णनम्] (४६)

सैन्यभट्टेषु, स्वयमपि अनन्य-सामान्य-राजन्य-समुचित-
जन्य-सल-जन्य-जय-धन्यताम्, आत्मनः मन्यमानः, मन्द-
सिन्धुर-जवन-सैन्धव-विविध-पादात-पङ्क्ति-दन्तुरित-वसुन्धरा-
न्तरतया, कन्दलदमन्द-साहसोद्वेलः, चोलनृपालः, सविशेष-
रोपः, सरभसमिषेप तमभिषेणयितुम् ।

अथ तस्य विश्वम्भरा-मुनासीरस्य, नासीरभुवि केचि-
दतिजबोदस्त-भुज-विजय-ध्वज-स्तम्भ तिर्यगवस्थित-मुहुः-प्रण-
वित-निरस्त-कोश-पट्टिश-पताका-स्थगिताम्बराः, परमप्र-
सारितापर-कर दृढ गृहीतानवरत-चालित-फलकतया, प्रति-
क्षम्, आत्मशौर्याशुशुचिणि संभुक्षयन्त इव, चिरन्तनाभ्यास-
फलितानन्तविधायुध-शिक्षा-विशेष-वैचक्षण्य-जनित-विशद-
यशो-धान्यराशिं विशोधयन्त इव च,

तैः समुद्रेषु अभिहन्तृपसैन्यभट्टेषु सत्सु स्वयमपि अनन्यसामान्याः अनु-
पमा ये राजन्यास्तैः समुनिनं समभ्यस्तं यज्जन्यं तस्य तलं स्थलं तज्जन्यः
ततः समुत्पन्नो यो जयस्तेन धन्यतामात्मनो मन्यमानः, मन्दसिन्धुरा मन्द-
गामिनो गजाः, जवनसैन्धवास्तोमजका अश्वा विविधपादाताश्च तेषां पङ्क्त्या
दन्तुरितवसुन्धरान्तरतया कन्दलदमन्दं सरसाहसं तेनोद्वेलः चोलनृपालः
सविशेषरोपः संस्तमभिषेणयितुं सेनाभिरभियादुमिषेपैच्छिव ।

अथेति । अथ तस्य विश्वम्भरामुनासीरस्य नासीरभुवि सेनाप्रभागे
केचिद्योदारोऽति जवेनोदस्तो यो भुजः स एव विजयध्वजस्तम्भस्तत्र तिर्यग-
वस्थितो मुहुःप्रणवितश्च यो निरस्तकोशः पट्टिशः स एव पताका तथा स्थ-
गितान्यम्बराणि यैस्ते साहसाः, परमप्रसारितो योऽपरः करस्तेन दृढं गृहीत-
मनवरतं चालितं च यत् फलकं तस्य भावस्तथा तथा प्रतिक्षणमारमशौर्या-
शुशुचिणि संभुक्षयन्त इव, किम् (चर्मफलकशूर्पवाभुभिः) चिरन्तना-

सन्दर्शन-लालसा-समेत-वृन्दारक-वृन्द-विमानान्तराल-
कन्दलित-प्रतिनिन्द-रभस-सन्तान-कठोरपर-द्वेडित-घोष-
पाटित-प्रकाश-दश-दिशावट-निराकुल-पर्यटद्-विविध-विरुद-
यशोवाद-विशेषाः,

रोपावेश-नैष्ठुर्य-दृष्ट-निजोष्ठ-पुट-विस्पष्ट-सहज-घाष्ट्य-
प्रतिष्ठाशा-निरोध-समेधमान-नानायोधन-रस-साधारण-
समुन्नत-शिरोधराः, योधाः क्रोधानुरोधात्, प्राधावन् ।

प्रतीपवातप्रहतांशुकध्वजाः प्रचेलुरधे प्रसभानुधाविनाम् ।

प्रधावनाय प्रधनाद्भ्रुयङ्करात् प्रचोदयन्तः किल पाणिसंज्ञया २५

म्यायेन फलिता याऽनन्तविकानामसुधानां शिवा तस्या यो विशेषस्तस्मिन्
यद्देवस्यैव तेन जनितो यो विशदयशोधान्यराशिस्तं विशेषयन्तो निस्तुषी
कुर्वन्त इव ।

सन्दर्शनेति । सन्दर्शनलालसा समेताः : संगताः ये वृन्दारकास्तेषां
वृन्दं समूहस्तस्य विमानान्तराले कन्दलितः प्रतिनिन्दः प्रतिध्वनिस्तस्य
रभससन्तानो वेगप्रवाहस्तेन कठोरतरं यत् द्वेडितं सिंहनादः (योधानां)
तस्य घोषेण पाटितप्रकाशास्तिरोहितज्ञाना या दशदिराम्तेषां तदेषु प्रान्तेषु
निराकुलं पर्यटन् विविधविदमशोवादस्य विशेषो येषां तादृशाः,

रोपेति । रोपावेशेन नैष्ठुर्येण दृष्टं यत् यन्निजोष्ठपुटं तेन विस्पष्टा या सहजस्य
स्वाभाविकस्य घाष्ट्यस्य प्रतिष्ठा तस्या आरोचद्धा, तस्या यो निरोधस्तेन
समेधमानो यो नानायोधनानां विविधयुद्धानां रसस्तेन हेतुना साधारणं यथा
स्यात्तथा (सर्वदेवैस्वर्यः) समुन्नता उत्थापिता शिरोधरा यैस्ते तादृशा
योधाः क्रोधानुरोधात् प्राधावन् ।

प्रतीपवातेति । प्रसभेन बलादनुधाविनां योधानामप्रे प्रतीपवातप्रहतां-
शुघ्नः ध्वजाः भ्रुयङ्गात् प्रधनात् पाणिसंज्ञयेव प्रधावनाय प्रचोदयन्तः
किल प्रचेलुः, वाताभिहताः सन्तः प्राकम्पन्त H २५ ॥

प्रमदभरप्रकल्पितपरिप्लुतयः प्रधने

कतिचन रेजिरे करतलोल्लासितासिलताः ।

विबुधवधूजनाय वियति प्रतिपालयते

वरवरणोत्पलछजमिदार्पयितुं त्वरिताः ॥ २६ ॥

कुण्डलीकृतकोदण्डकुहरान्तर्गता भटाः ।

आदरादमरीभिः प्रागासन् क्रोडीकृता इव ॥ २७ ॥

अतर्ज्ये-नमुवि-निर्मैधित-नगर-निर्मैलांशुमुखी-जन-नर्मानु-

कूल-वर-निर्माण-कार्मण-रजोगुणोन्मेष-समान-धर्मणा, निखि-
लास्र-वार्य-वीर्य-वैर्यवनीपति-वर्य-निर्मैयाद मद-दुर्योग-तिमिर-
निर्यातन-चातुर्य-शौर्य-सूर्योदय सान्ध्यराग-पर्यायेण बाहुबल-
बहुविधोत्साह-साहस-दोहदोहाम-महाहव वर-सरोरुह-किसलय-

प्रमदभरेति । प्रमदभरप्रकल्पितोऽर्कुर्यनाः करतलोल्लासितासिलताः
कतिचन योधा वियति वरवरणसंबन्धुत्पलछजमर्पयितुं प्रतिपालयते प्रतीक्ष-
माणाय विबुधवधूजनाय तमुद्दिश्य (‘क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि संप्रदानम्’
इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी) त्वरिता इव रेजिरे । वधूमिरात्मनि छजमारोपयितुं
त्वरमाणा इत्यर्थः । नर्कुटकं वृत्तम् ॥ २६ ॥

कुण्डलीकृतेति । कुण्डलीकृतो यः कीदण्डो धनुः तस्य कुहरान्तर्गता
भटा आदरादमरीभिः प्राक् प्रथमत एव क्रोडीकृता भुजान्तरगृहीता इवासन्
अनुप्लव्यवृत्तम् ॥ २७ ॥

अतर्ज्यो यो नमुचेनिर्मैधितं येन तादृशो महेन्द्ररतस्य नगरममरावती
तप्रत्यानां निर्मैलांशुमुखीजनानां शशिमुखीनां स्त्रीणां कृते नर्मानुकूलानां
वराणां निर्माणे कार्मणरूपो यो रजोगुणोन्मेषस्तत्समानो धर्मो
यस्य तेन, निखिलैरधैर्यैर्वीर्यैर्वेषां तादृशा ये वैर्यवनीपतिवर्यास्तेषां
निर्मैयादो यो मददुर्योगो मदभ्याधिः स एव तिमिरं तस्य निर्यातने
नचातुर्यं शौर्यं च तदेव सूर्योदयस्तस्य सान्ध्यरागस्तत्पर्यायेण । बाहुबलं, बहु-

सन्दोह-सन्देह-निर्वाहकेण रणाटोप-पाटलिम्ना, वीराणां
वदनराजीवानि रराजिरे ।

विजयानक-निध्वान-श्रवण-विवर्धमान-सम्मद-समृद्धि-
निरन्तर-स्पर्धावकाशैरिव बहिः प्रकाशमानैः, समुचलद्धर्म-
ञ्जल-निर्भर-सेक-सविशेष-पोषित-साहस-रसाद्गुर-सङ्काशैः,
पुलकजालकैरलङ्कृतनिखिलाङ्गाः, शात्रव-दर्शनमात्र-सरमस-
प्रस्थित-रोप-परुष-निर्मत्सनालाप-त्वरित-पदार्पण-संभ्रमेणैव
कम्पमानाधरपुटाः, ससंभ्रमांसतटात्फालन-डम्बर-डंभ-संभा-
षणीय-भुज-स्तम्भ शिखर-पेटक-शय-गम्भीर-शौर्य-कुम्भीनस-
विशेष-संभ्रमाः, निर्निमेष-विस्तारित-वृत्ताविरक्त-नेत्रतया

विधोत्साहः, साहसं, दोहदधैभिरदामो यो महादववरः स एव सरोरई तस्य
किसलयानां सन्दोहस्य समूहस्य निर्वाहकेण रणाटोपस्य पाटलिम्ना वीराणां
वदनराजीवानि रराजिरे शुशुभिरे । अत्र मुखपाटलिमा बहुधाप्येक्षितः ।

विजयेति । विजयानन्दनिध्वानस्य श्रवणेन विवर्धमानो यः सम्मद-
स्य ममृद्धिस्तया निरन्तरं या स्वर्धा तस्या श्रवकाशैरिव बहिःप्रकाशमानैः,
समुचलन्तो ये धर्मजलनिर्भरस्तथां सेवेन सविशेषं पोषिता ये साहस-
रसाद्गुरसङ्काशैः, पुलकजालकैरलङ्कृतनिखिलाङ्गाः, शात्रवाणां दर्शनमात्रेण
सरमसं प्रस्थितं (भावे कः) रोपेण परुषो यो निर्मत्सनालापय तेन त्वरितं
यत्पदार्पणं तत्संभ्रमेणैव कम्पमानानि अधरपुटानि देयां ते, संभ्रमसहितेन
संभ्रमेन यत् संसतटस्याऽऽस्फटनं तस्य डम्बरडम्भेन आडम्बरधिवयेन
यन्मावनीयो यत् स्तम्भसदृशभुजस्य शिखरं स्तम्भः स एव पेटकं तत्र शय
नकृतं गम्भीरशौर्येणैव कुम्भीनसः सर्पस्तस्य विनोषस्य संभ्रमो व्यापाणे देयु
ते साहसाः, निर्निमेषं विस्तारितं यत् वृत्तविरक्तं च नेत्रं तस्य भावस्तथा

पुरस्तादवष्टब्ध-निस्तलारुण-फलकेन, ललाटतटी-घटित-स्फुट-
तर-भ्रकुटी-कपटोदस्त-कृपाणिका-समुद्भटेन, कोपाटोपेनैव,
निर्भरमखिलाग्निर्भेदयन्तः समन्ततो वधल्गुः ।

उदम-समर-रसाक्रान्त-विक्रान्ताः, प्रतिक्षणोन्मीलदुत्साह-
सम्पद-प्रवर्त्यमान-गात्रोद्विखित-रोमाञ्च-सूचिकाञ्चल-च्छिद्रित-
कञ्चुकतया, समक्ष-समर-मुख-बहुविध-त्रैचक्षय्य-दिदृक्षु-मर्वा-
ङ्गीण-जयलक्ष्मी-नव-गवाक्ष-कक्ष्यामपरोक्षयन्तः, सम्पराय-
सम्भ्रममाण-सुभट-सन्नाह-समुन्नमित-पुलक-धन्य-निज-कर्ण-
मूल-निर्णीत-पर-राजन्य-सैन्य-जय-रमाभ्यर्णागमन-कर्णेजप-
सन्देश-वर्णावली-समाकर्णन-रसाः, सत्वर-नृत्यदलिक-पार्श्व-
युग-दृश्यमानोन्मस्तक-युद्ध-कुतूहलोद्यमं विरोधि-मा-स्वतारभटी
प्रकटीचक्रः ।

तथा पुरस्तात् पुरोभागेऽवष्टब्धं निस्तलं वर्तुलमरुणं च चर्मफलकं येस्तादृशाः,
ललाटतटीघटिता तत्र संपृक्ता या स्फुटतरा भ्रकुटी तस्याः कपटोदस्ता या
कृपाणिका तथा समुद्भटेन कोपाटोपेनैव निर्भरं पर्याप्तमखिलाग्निर्भेदयन्तः
समन्ततो वधल्गुः वध्रमुः । एतेन कोपातिशयो चोतितः ।

उद्भ्रेति । उदमसमररसेनाऽऽक्रान्तं विक्रान्तं पराक्रमी येषां ते, प्रति-
क्षणमुन्मीलन् य उरसाहस्तेन यः संमदस्तेन प्रवर्त्यमाना ये गात्राद्दुद्विखता
रोमाञ्चाल एव सूचिकास्तासामञ्चलेन प्रान्तेन छिद्रितकञ्चुकतया भिन्न-
कञ्चुकतया समक्षं यः समरस्तस्य मुखे प्रारम्भे यद् बहुविधं त्रैचक्षय्यं तद्दि-
दृक्षुर्वा सर्वाङ्गीणा जयलक्ष्मीस्तस्या नवगवाक्षयुक्ता या कक्षा प्रकोष्ठगृहं ताम-
परोक्षयन्तः प्रखण्डिचरयन्तः, सम्पराये युद्धे सम्भ्रममाणा ये सुभटास्तेषां
सन्नाहं समुन्नमितानि यानि पुलकानि तैर्धन्यं यन्निकर्णगुणं तेन निर्णीतः
परराजन्यधैःवानो (पराजयात् प्राप्ता) या जयरमा तस्या अभ्यर्णमागमनस्य

प्रत्यालीढनमत्स्रमातलमिलत्पाताललीनोरग-

प्रावाश्वामिधनुर्धरध्वनिगलद्विश्वम्भरासंघयः ।

प्रथन्तः शरपञ्जरं जयरमाकीरीविहारोचितं

धानुष्काः सचमत्क्रिया ववलिरे धैर्यं तु नैपां कवित् २६

समुन्मिपित-संमदमरोत्ताल-वैतालिक-लोक-समुद्रोपित-
विविध-विहृद् वाद्-मेदुर-‘जय-जीव’-निस्वन-पुरस्सर-निरसाण-
रणित-श्रवण-सम-समयमेव मिथरंसम्मुत्तीनतया, चचाल,
सकलमपि तदुभयबलम् ।

ततः सरमसोदस्र-निशित-सृष्टि-प्रशाल-इस्र सन्नद्ध-रुच्य-

कण्ठेभ्यः वा सन्देशवर्णावली तस्याः समाकूर्त्तने रक्षो नैपां ते, मत्वरं दल-
वदलिकृत्तार्थेषुं तेन दरवमानं निरीक्ष्यमाणम् उन्मत्स्रं मत्स्रमुषैः कृत्वा
मत्स्रं निरस्य युद्धकृतोपमं विरोधिनां मासु लक्ष्मीषु या वलात् सता-
रमटीक्षत्वाभिद्यरः तां च प्रकृष्टीचक्रुः ।

प्रत्यालीढेनि—प्रत्यालीढमायनविशेषत्वेन नमत् यत् क्षमातलन्तेन
मिलन् यत् पाताले लीनानामुरयाणां प्राते समुद्रस्यस्याऽऽश्वसी यो धनुषां
धराणां पर्वणानां च ध्वनिः दृष्टस्तरप्रतिध्वनिरुन्मत्स्रेण गलन् विरवम्भरायाः
पृथिव्याः संपिर्न्नादशाः, जयरमाकीरीविहारोचितं शरपञ्जरं प्रप्रन्तरच
सचमत्क्रिया धानुष्काः ववलिरे न्यचलन् तेषां धैर्यं तु न भवते न
न्यचलत् । शार्दूलविह्वीढितं हृन्दः ॥ २६ ॥

समुन्मिपितोते । सकलमपि तदुभयबलं समुन्मिपितो यः संमदमर
भानन्दमन्त्रेनोत्तालो यो वैतालिकलोकस्येन समुद्रोपिनो यो विविध-
विहृद्वादक्षेन मेदुरः शिग्धो यो जयज्वेत्नादिरूपो निःस्वनः स पुरस्वरो
यस्य तादृशं यत् निःशाणस्य रणितं तस्य श्रवणसमसमयमेव मिथः सम्मुत्ती-
भावेन चचाल पदानि निविद्धेन ।

तत इति । ततो निस्त्राणयसो निस्त्रवार । कर्त्तव्यो निस्त्राणय इति

पीठ-सुस्थित-हस्तिपक-पदाम-मुहुस्ताडित-श्रोत्रगूलातिमात्र-
 विसृत्वर-सत्वर-गमन-महत्तर-पदाम-समाक्रमणात्युप्र-करामोद-
 स्त-मुद्गर-जागृताह्वामह-महामद-वेतण्ड-मण्डलानवरताहिण्ड-
 मान-चण्ड-मणिषण्डा-घण्टकरणाकुण्ठतर-कण्ठगुहा-बहमान-
 घोष-चण्डिम-पिचण्डिलः,

शालिहोत्र-सूत्र-विशारद-सादिवर-पार्ष्णि स्पर्शमात्र-विद्रवदशेप-
 वाजि-परिपदकलुप-हर्ष-हेपित-घोष-विशेष-पोपितोन्मेषः, चटुल-
 पटुतर-पर्यटन-प्रकटिताटोप-पाटित-वसुधा-तट-महाभट-पेटकार-
 भटी-समुद्राटित-द्वेष्टित-भौढ-रटित-परिपाटी-समाटीकन-नाटित-

तं वर्णयति—तरभसमुदसा निशिताः सृणयो यैस्तादृशाः प्रशस्ता इत्या
 येषां ते तादृशाः सन्नद्धेषु स्कन्धपीठेषु सुस्थिता ये हस्तिपकास्तेषां पशभिर्मुहु-
 स्ताडितानि श्रोत्रगूलानि येषाम्, तथाऽतिमात्रं विसृत्तरे सत्वरगमनेन
 महत्तरे च पदामे समाक्रमणं यस्य तादृशेनात्युपेण करामेणोदस्तो यो
 मुद्गरस्तेन जाग्रद् आह्वामहो येषां ते च ते महामदवेतण्डा हस्तिनस्तेषां
 यत् मण्डलं तस्यानवरतमाहिण्डमाना याश्चण्डा मणिषण्डास्तासां घण्टकरणे-
 नाकुण्ठतराः प्रचण्डा याः कण्ठगुहास्ताभ्यो बहमान आविर्भवन् यो घोषस्तस्य
 यश्चण्डिमा तेन पिचण्डिलः प्रवृद्धः ।

शालिहोत्रेति । शालिहोत्रप्रणीतेषु अथशास्त्रेषु विशारदा ये
 सादिवरा अथवायस्तेषां पार्ष्णिस्पर्शमात्रेण विद्रवन्तो भावन्तो वेऽशेषा
 वाजिनस्तेषां परिपदस्या अकलुपो निर्मलो यो हर्षस्तरसहितो यो हेपितः घोष-
 विशेषस्तेन पोपित उन्मेषो यस्य तादृशः, चटुलं स्फूर्तिमत् पटुतरं च यत्
 पर्यटनं तेन प्रकटितो य आरोप आडम्बरस्तेन पाटितं वसुधातटं (लं)
 यैस्तादृशा ये महाभटस्त एव पेटका मञ्जूषास्तेषां यदारभत्या संघ्रमेण
 समुद्राटितं समुद्राटनं तद्रूपं यत् द्वेष्टितस्य सिंहनादस्य रटितं तस्य या
 परिपाटी तस्याः समाटीकनमनुद्धरणं तेन नाटितं काटवपाटवं येन तादृशः;

काटव-पाटवः, समुद्रल-सैन्यद्वयान्तर-सम-समय-ताडपमान-
भेरी-पटह-काहल-मर्दलानद-ढका-सुरज हुडुका-वेणु-मृदङ्ग-शृङ्ग-
पूर्व-सर्व-वाद्य-निध्वान-मर-समृद्धाङ्गः, संवर्त-समय-निर्वर्तित-
तत्तत्तागिति-समुद्रव-नृत्त-क्रमाभियुक्त-विधूतंसकरोत्तम्भित परि-
वर्तमान-महत्तर-डमरु निर्गतवर-डिमडिम-ध्वनित-समृद्धि-पद्धत्य-
ध्वनीतः ।

वृद्धश्रवः-पुरस्सर-स्वर्धाम-प्रापित-पत्ररथाधिप-ध्वज-कर-
तलोन्नद-मन्यान-वसुन्धराधर-मध्यमान-दुग्ध-महाब्धि-मध्य-
नियम्यमान-समुद्रव-निध्वान वैदग्ध्य-समुद्ररण सिद्धान्त-
सन्नद्धः, शुम्भ-निशुम्भ-विजृम्भमाण-संरम्भ-कुम्भिनीधर-संभे-
दन-दम्भोत्ति-धारायित-मुज-सम्भ-शाम्भवाकरान्भोरुह-समुत्त-

समुद्रलं मुद्रताः पडइवाद्भक्तःप्रदितं यःसैन्यद्वयान्तरं तत्र समसमये
ताड्यमानानि यावि भेरीपटहशृङ्गदूर्गणि सर्वशयानि तेषां निध्वानभरेण
समृद्धनष्टं यस्य तादृशः, संवर्तसमयः प्रलयकालः ('संवर्तः प्रलयः क्वय'
इत्यमरः) तत्र निर्वर्तितैः जनितो यः " तत्तत्तत् " इतिस्त्रोत्रुद्धतो ध्वनि-
नन्नुगारं यो नृत्तक्रमस्यप्राभियोगदः, यो विधूतंसकरः शिवस्त्रोत्तम्भितः
परिवर्तमानस्य यो महत्तये डमरुस्तस्मान्निर्गतये यो 'डिम-डिम ' इतिध्वनि-
नस्य या समृद्धिस्तस्याः पद्धतेरध्वनीतोऽनुवाच ।

वृद्धश्रवा इति । वृद्धश्रवाः सुनासीरः पुरस्सरो येषु तादृशा ये स्वर्वा-
मानो देवास्तैः प्रापितो यः पत्ररथाधिपध्वजो गरुडध्वजो विष्णुस्तस्य कर-
तलेनोन्नद्धो यो मन्यानभूतो वसुन्धराधरो मन्दराचलस्तेन मध्यमानो यो
दुग्धमहाब्धिस्तन्मध्ये निबध्यमानः विण्मन्यमानो यः समुद्रतो निध्वानस्तद्वै-
दग्ध्यस्य समुद्ररणस्य यः सिद्धान्तो दडनिरचयस्तत्र सन्नद्धः, शुम्भनिशुम्भौ
देवविठेयौ तयोः विजृम्भमाणो यः संरम्भः स एव कुम्भिनीधरो महीधर-
स्तस्य संभेदेन दम्भोत्तिधारायितो वज्रायितो मुजस्तम्भो यस्यास्तादृशी वा

निस्साणशब्दवर्णनम्] (५४)

म्भित-शाङ्गं गम्भीर निनद-संभ्रमाहंभाव-संभावनावष्टम्भ-
शुभदारम्भः, पुराण-घोणवर-घोर घोणा-मुख-विनिर्गत-निर्घात-
निर्घृण-घर्षर-घुर्षराराव-मुहुर्षटिति-दैर्घ्य-महार्षः,

वीक्ष्यतर-नखर-प्रक्षेत्रन-विक्षोभित-हिरण्यकशिपु-रक्षो-
चर-वक्षोन्तर-वीक्षण-रुक्ष-वृक्ष-कण्ठ गुहाक्ष-क्षेत्रित-ललित-
वैचक्षण्य-लक्षण-विचक्षणः, दिवि दिक्षु क्षोणीतले चान्तरिक्ष-
गुणाद्वैतमेव समक्षयन्, अक्षीणतया तत्क्षणमेव निस्ससार
निस्साण-राणः,

अनन्तरमरविन्द-भव-नन्देनेना(प्या)नीत-सुधा-रस-गरि-
माणं महती-रव-मधुरिमाणम्, अनभिनन्द्य, अत्यन्त-परुपाणा-

शाम्भवी दुर्गादेवी तस्याः कराम्मोरुद्वैः समुत्तम्भितमुत्तोलितं यच्छाङ्गधनु-
स्तस्य गम्भीरो यो निनदस्तस्य यः संभ्रमेण संवेगेनाहम्भावः क्षोऽन्योऽस्ति
सदृशो ममेतिविचारस्तस्य संभावनाया अवष्टम्भाय नाराय शुभद आरम्भो
यस्य तादृशः, पुराणो यो घोणवर आदिषराहस्तस्य घोणातो नासिष्यतः
मुखाद्य विनिर्गतो यो निर्घातनिर्घृणः घर्षरः कठरे घुर्षरारावस्तस्य या
मुहुर्षटितिर्भूयोभूयः संपटनं तस्यापि यद्दैर्घ्यं तद्वन्महार्षो दुर्लभः ।

वीक्ष्यतरेति । वीक्ष्यतराणि यानि नखराणि तैः प्रक्षेत्रनेन च विक्षुब्धो
यो हिरण्यकशिपुरक्षोषरस्तस्य वक्षोन्तरवीक्षणेन रुक्षो निक्षेहः कठरथ
यो वृक्षो गृक्षिहस्तस्य कण्ठगुहाक्षे कण्ठदरीशरीरे यत् क्षेत्रितं तेन ललितं
यद् वैचक्षण्यस्य लक्षणं प्रमायनं तस्मिन् विचक्षणो निपुणः, दिवि दिक्षु
क्षोणीतले चान्तरिक्षगुणस्य सन्दरयाद्वैतमेव समक्षयन्, अक्षीणतया
सत्क्षणमेव निःसाणा नामातोषानां राणो निरुपसार निर्भगाम ।

अनन्तरमिति । अनन्तरं शब्दप्रवृत्त्यानन्तरमरविन्दभवत्व प्रकृत्यो
नन्देनेन गृह्णता नारदेनाप्यानीतगुणारण्यगरिमाणं महतीरवमधुरिमाणमनभि-

मारवाणामाकर्णनाय मनागुन्मनायितमाहव-पटह-जन्मनाम् ।

समन्ततो युगपदास्कन्दन्नित्व हरिदन्तराणि, निरुन्धन्तिव
वसुन्धरा-धर-रन्ध्राणि, निशेषमाचामन्नित्व विरोचन-मरी-
चिकाः, कुक्षी निक्षिपन्नित्वान्तरिक्षम्, उत्तम्भयन्नित्व विश्वम्भरा-
वलयम्, विष्टम्भयन्नित्व पवन-विजृम्भणम्, संताडयन्नित्व प्राक्-
प्रत्यगादि-दिशा-स्थानानि, प्रस्थापयन्नित्व परापर-व्यवस्थाम्,
नीलनिचोलो नभो-मणि-दर्पणस्य, कालायस-धिष्ण्यं ककुब्धन्त-
दन्तिनाम्, नीली-जालपुरो नील-लोहित-पटानाम्, अन्धकार-
सन्तविरभिसृत्वर-सुर-मत्तकाशिनीनाम्, नेपथ्य-विशेषो निर्ग-
त्वर-कवन्ध-नर्त्तन-विधीनाम्, अन्तर्गृहान्तरमल्लिल-जन्तूनाम्,
वज्र-पङ्कजं वरंवर-सुभट-ऋष्यवक्षित-पतंगानाम्, करीष-चूर्ण-
राशिर्यन-यशः-रुजमानाम्, पंगुमिव, मूरुमिव, अन्धमिव,
बधिरमिव, स्तब्धमिव, बद्धमिव, मुद्रितमिव, चित्रितमिव,

नन्धालन्तपदशणःमाहवपटहजन्मनामारवाणामाकर्णनाय मनागुन्मनायितम्
इति संबन्धः । स्पष्टोर्थः ।

अथ सुदरेणुं वर्णयति । समन्ततो युगपदास्कन्दन्नित्व हरिदन्तराणीत्यादि
रेणुभरमित्यन्तं सर्वं हरटम् । विशंयराब्दाः व्याख्यासापेक्षपदानि चोक्तिद्वयन्ते-
विरोचनः सूर्यः, सन्ताडयन्नित्व संघ्नेचयन्नित्व, प्रस्थापयन्नित्व दूरीकुर्वन्निवेति
यावत् । धिष्ण्यं निवासपट्टम्, नेपथ्यविशेषो जपनिकान्तरस्थितिविशेषो निर्गत्वरः
ये कवन्धनर्त्तनविधयस्तेषां कृते । वरं त्रियन्त इति वरंवर ते च ते सुभटास्तेषां
व्यवक्षितान्येव पतंगान्तेषाम् धनं विपुलं ययशः करीषराशिः क्षेत्रे प्रक्षेपणी-
यां शृङ्गगोमयादिर्घान्यपृष्टिकरः पदार्थसमूहः । अस्त्रित्तशोकमकियाकर्मकस्त-
यन् कियाजर्ग्यं कर्मकियाकर्मं तप्तमवति यत्र तादृशमाकलयन् निदधन् ।
अत्र मूलपुत्रकस्थं पयद्वयं वृद्धितपदं वाक्यार्थदानासमर्थमिति

सैन्योत्थधूलिचर्णनम्] (५६)

अखिलं लोकमाक्रियाकर्माकलयजनीकयोरुभयोऽहदियाय रेणुभरः।

संख्याश्चर्यादिदृश्येव हरितस्सर्वास्समेत्यामिलन्

धीरोद्वाहवजत्सुरीततिभराद्वधोम व्यनंसीदिव ।

यामालिङ्गितुमुद्ययाधिव मुदा धात्री खलापातनात्

भारो मेऽद्य गमिष्यतीति परितः पांसूत्करैर्जृम्भते ३०

संप्रामाङ्गणसंचरञ्जयरमासाग्निध्यधूमोद्गमः

कीर्तिश्वेतगरुद्धिहारविपिनं कीलालवर्षाम्बुदः ।

स्वःस्त्रीवीरविवाहसाक्षिसुमहाशौर्याग्निधूमच्छटा

संचक्राम ततः क्रमेण हरितां चक्रं रजःकन्दली ॥ ३१ ॥

नागा नागान्नेकगर्जाऽतिरेकैरश्वानश्वा हर्षहेषाप्रकर्षैः ।

व्याख्यानमुपेक्षितम्, भूमिश्चयां लुटितभागसहितं पद्यद्वयमपि मुद्रपेत, स्वयं लुटितपूरणं तु चीनांशुके शण्णयोगाभं स्यादिति स्वज्यते ।

संख्येति । परितः पांसूकरे जृम्भते सति, संख्यस्य युद्धस्य यदास्वयं तस्य दिदृक्ष्येव सर्वा हरितः समेत्यामिलन्, धीराणामुद्वाहाय वलन्तीनां सुरीणां ततेर्भराद् व्योम व्यनंसीदिव नीचैरागतमिवालक्ष्यत, धात्री पृथ्वी यामालिङ्गितुमुद्ययाधिव, कुतस्तत्राह—खलानामापातनात् नाशनादेतोः अथ मे भारो व्यपेक्ष्यतीति मुदा । शार्दूलविकीर्णितं छन्दः ॥ ३० ॥

संप्रामेति । ततो रजःकन्दली रजोभरः क्रमेण हरितां चक्रं दिदृमण्डलं संचक्राम, या रजःकन्दली संप्रामाङ्गणं संचरन्ती या तेजोमयी प्रभामयी वा जयरमा तस्याः साग्निध्यधूमोद्गमो धूमोद्गम इव, किय कीर्तिरेव श्वेतगरुद्गं हंसस्तस्य विहाराय विपिनमिव, कीलालस्य शोणितस्य वा वर्षा तस्या अम्बुद इव किंच स्वर्लोकप्रीणा वीरेः सद्य यो विवाहस्तत्र साक्षि यत् शुमहत् शौर्यं तदेवाग्निस्तस्य धूमच्छट्टेवासीत् । शार्दूलविकीर्णितं छन्दः ॥ ३१ ॥

नागेति । नागा हरितिनः नेकगर्जातिरेकैः प्रदूदेरनेकगर्जनेः स्वापरज्ञाः गन्तो नागान् हस्विनः एरम् अश्वा हर्षेण या देवा तस्याः प्रकर्षैः स्वापरज्ञाः

योषा योषान् युक्तभाषाविशेषैः प्रौढे रेणौ प्राहरन् स्वापरज्ञाः ३२
परस्पर-विविधायुध-प्रहार-पात्यमान-सुभट-नात्र-कन्द-
लिता परितः प्रवहन्ती, रुधिर-स्रवन्ती, पवन-वशोद्भूत-परागोत्कर-
परीततया परिणमदन्धकार-निबन्धिनीनां पन्थानमरुन्ध सान्ध्य-
रुचाम् ।

नासीरवीरतरवारिविदारितारि-

धारालघोररुधिरौषतसङ्घिणीभिः ।

दृष्यद्द्विपेन्द्रकरशीकरमान्द्रदान-

पायोभरैरपि परागभरशशराम ॥ ३३ ॥

समुद्धत-सुभट-घ्रात-परस्पराभिपात-समय-समुदित-द्वेष्टित-

सन्तोऽभवान् योषाश्च युक्ताः प्रयुक्ता ये भाषाविरोपास्त्रैः कृत्वा स्वापरज्ञाः स्वं
परं च परिचिन्वन्तः । प्रौढे रेणौ प्राहरन् । शक्तिनी छन्दः ॥ ३२ ॥
परस्परेति । अथ परस्परं विविधायुधानां प्रहारः पात्यमानानां सुभटानां नात्रैः
कन्दलिता परितः प्रवहन्ती या रुधिरस्रवन्ती शोणितनदी सा पवनवशोद्भूतपरा-
गोत्करपरीततया हेतुभूतया परिणमन् जलाशयेकेन शान्तिमुपगच्छन् योऽन्ध-
कारस्तज्जिवन्धिनीनां तन्मूलिद्यतां सान्ध्यरुचां पन्थानम् अरुन्ध, स्येनैव अर्थ-
सिद्धेस्तत्प्रसारस्यानापरयकृतानसाधयदित्यर्थः । सन्ध्या यथा पनान्धकार-
रात्रीची भवति रक्ष च तथा शोणितनद्यपि रक्षा परागोत्करसृष्ट्या चासी-
दिति भावः ।

नासीरेति । स परागभरः नासीरे ये वीरस्त्रेषां तरवारिभिर्विदारिता
येऽत्यस्तीर्षोरालो घोरश्च रुधिरौषतस्य तरङ्घिणीभिः, दृष्यतां द्विपेन्द्राणां
करशीकरैः शुषडाजलैः सान्द्रदाननायोभरैश्च शशराम । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३३ ॥

समुद्धतेति । समुद्धता ये सुभटास्तेषां मार्तं तस्य यः परस्परमभिपातः
सम्प्रहारस्तत्समये समुद्दितानि सगूहतामापन्नानि यानि द्वेष्टितरटितद्रुत-

अतिघोरसमरवर्णनम्] (५८)

राटित-द्रुत-मुख-समाहृत-पुरुहूत-पुर-शातोदरी-जात-लीलायित-
जात-विविध-विलोकित-विद्योतासिताम्बुजात-दाम-परिवीतोद्धृत-
कृपाणलता-दीधिति-धोरणी-स्तम्भ-शत-सूचित-प्रतिनवादितेय-
भावोचित-नाकान्तर-निर्माणोद्यमम्, अन्धीकृत-हरिदन्तराल-
रजोन्धकार-निकर-सद्योजात-खद्योत-विद्योतमान-बलिगत-
खाङ्गिक-निरर्गल-खड्गाखड्गि-पुद्गानुपुद्गि-तरङ्गित-स्फुलिङ्ग-
दुर्लङ्घ्य-प्रताप-शिल्पि-भयङ्करम्, सीमाधिक-परधामालोकन-
सामाजिक-वैमानिक-वामालक-विमुक्त-कल्पद्रुम-पुष्प-स्तवक-
निष्पतित-पुष्पन्धय-पञ्च-पवन-तत्त्वण-कृत-सन्धुक्षण-कोपाशु-

मुखानि समाह्वानपलायितप्रभृतीनि कर्माणि तैः समाहृता याः पुर-
हृतपुरस्य स्वर्गस्य शातोदर्यः कुरोदर्यस्ताभ्यो जातमुपन्नं यल्लीलायित-
जातं विलाससमूहः, तस्मिन् यद्विविधं विलोकितं कटाक्षप्रभृति तस्य विद्योताः
प्रकाशा एवासिताम्बुजातानि तेषां दामानि गालास्तैः परिवीता या उद्धृताः
कृपाणलतास्तासां या दीधितिधोरण्यः किरणपरम्परास्ता एव स्तम्भशतं तेन
सूचितं यत् प्रतिनवादितेयभावोचितस्य(युद्धनिहतवीराणाम्)अभिनवदेवत्वा-
नुरूपस्य नाकान्तरस्य स्वर्गान्तरस्य निर्माणोद्यमो यत्र तत् तादृशं संगम-
भूदिति दूरेणान्वयः। (संगरशब्दस्य पुंस्त्वेऽपि ग्रीकप्रयोगरिचन्त्यः)। अन्धी-
कृतं हरिदन्तरालं येन तादृशं यद्रजस्तदेवान्धकारस्तस्य सन्निकटे सद्योजात-
खद्योता इव विद्योतमानाः, बलिगतखाङ्गिकानां चतुस्रखड्गधारिणां निरर्गलं
खड्गाखड्गि पुद्गानुपुद्गि च युद्धं तेन तरङ्गिता उल्लसिता ये स्फुलिङ्गास्तै-
र्दुर्लङ्घ्यो यः प्रतापशिल्पी प्रतापानलस्तेन भयङ्करम्, सीमाधिकं यत् परधाम
तस्यालोकनाय सामाजिकदर्शकत्वमापन्ना या वैमानिकानां वामास्तासामल-
केभ्यो विमुक्तानि यानि कल्पद्रुमपुष्पाणि तेषां स्तवकेभ्यो निष्पतिता ये
पुष्पन्धया भ्रमरास्तेषां पञ्चाः तेषां पवनैस्तत्त्वणं कृतं संधुक्षणं प्रदीपनं

शुक्लशि-दुर्लभ्य-साधु-धानुष्क-कर-परिष्कियायित-चाप-चक्र-
निर्गत्वर-विशिख-निचय-खचिताङ्ग-वीर-वर-वर्ग-समुद्रादित-
दुर्ललित-शल्य-भृग-समुल्लसनम् ,

प्रचण्ड-मद-रुण्डल-भुजदण्ड-वीर-प्रकाण्ड-करतलाहि-
रिडत-मण्डलाप्र-खण्डित-सपत्न-पण्ड-भेदित-भार्तण्ड-साक्षा-
त्कृतान्तरित-सौधोपलक्ष्य-सहस्राक्ष-सरसिजाक्षी-रण-निरी-
क्षण-कनक-गवाक्ष-वैचक्षण्यम् , अक्षीण-विजयलक्ष्मी-पण-
जिघृक्षया लक्षित-लगुहाक्ष-विद्येपैः, नृपति-लक्षैः, परस्परमूर्खी-
कृत-योध-शारी-निपात-कौतुकम् , कबन्ध-नर्तनानुकूल-फालित-
नरकपाल-युगलताल-रथोत्ताल-वेताल-बदल-दलादलि-काकल-
कल-परिहत-रोदनभूत-राज-बालकम् , सरसतर-रसास्य दन-

मस्य तादृशो यः क्रीपाशुशुक्लशिः क्रोधानलस्तेन दुर्लभ्या ये सापवः सिद्ध-
हस्ता धानुष्कास्तेषां करास्तेषां परिष्किया भूषणं तद्गदाचरितं यमापचक्रं
धनुर्मण्डलं तस्मान्निर्गत्वर ये विशिखनिचया बाणसमुद्रास्तैः खचिताङ्गा
ये वीरवरास्तेषां वर्गेण समुद्रादितं प्रकटितं दुर्ललितस्य गृहपालितस्य शल्य-
भृगस्य शल्यकस्य समुल्लसनमाविर्भावो यत्र तत् ।

प्रचण्डेति । प्रचण्डमदरुण्डलाभुजदण्डा येषां ते च ते वीरप्रकाण्डा-
लेषां करतलेराहिरिडतानि पातितानि यानि मण्डलाप्राणि खण्डास्तैः
खण्डिता ये सपत्नपण्डाः शत्रुसमुद्रास्तेर्भेदितं यन्भार्तण्डमण्डलं तेन साक्षा-
त्कृतम्, अन्तरितं गुप्तं यस्सौधं तत्रोपलक्ष्याणां सहस्राक्षस्य सरसिजाक्ष्याः
शच्या रणनिरीक्षणाय कनकगवाक्षाणां वैचक्षण्यं यत्र तत् । अक्षीणा या
विजयलक्ष्मीः सैव पणक्षस्य जिघृक्षा तथा लक्षिता ये लगुहा एवाक्षास्तेषां
ये विद्येपास्तैः कृत्वा, नृपतिलक्षैः कर्तृभिः, परस्परमूर्खैर्हृतं शारीनिपातकौतुकं
यत्र तत् । कबन्धनर्तनस्यानुकूलं यथा स्वास्तथा फालिता विदारिता ये नरक-
पालास्तेषां युगलमेव तालं वायवियेपस्त्रस्य रथोत्तालास्तेषां दलादलिघाकल-

समराक्षणवर्णनम्] (६०)

गर्धन-गृध्रमिथुन-चञ्चल-चञ्चु-संदंशिकाञ्चल-समुद्रतान्त्र-
मालिकान्तर-लम्बमान मानव-कलेवर-तनुतर-दोला-मञ्चका-
न्तरालाधिरोपित-बालकोपलालन-लोल-नीलाक्ष-काकोलिका-
गानाकर्णन-रसावमानित-रुधिर-पानावधान-यातुधानम् ,

आकृष्ट-गरिष्ठ-वेतण्ड-मण्डलाभिः, निपतित-चर्म-वितति-
निर्मित कूर्मसाधर्म्याभिः, विभ्रष्ट-पट्टिशारित्र-हस्त-रात्रिचर-कुमार-
क-केलि-चार्यमानानेकप-गात्र-यान-पात्राभिः, अतितुमुल-कल-
कल-बहलित-लहरि-वेगाभिरापगाभिरसृष्टमयीभिरनवरत-समे-
धमानावरोध-महायोध-यशः-पयोधि-वरम्,

कलेन प्रपतनाघोषरवेण परिहृतं रोदनं यैस्तादृशा भूतराजानां बालकाः यत्र
तत् । सरसतररसस्यास्वादने गर्धनं यस्य तादृग् यत् गृध्रमिथुनं तस्य चञ्चल-
चञ्चुत्वं संदंशिकाञ्चलस्तेन समुद्रतान्त्रं याऽन्त्रमालिका तदन्तरे लम्बमानानि
यानि मानवानां कलेवराणि तेषां तनुतरा या दोलास्ता एव मञ्चकास्तदन्त-
रालाधिरोपिता ये बालकस्तेषामुपलालनलोलो या नीलाक्षाः काकोलिकाः
पिशाचिर्नाविशेषास्तासां गानाकर्णनरसेनावमानितं रुधिरपानेऽवधानमेकामता
यैस्तादृशा यातुधाना यत्र तत् ।

आकृष्टि । आकृष्टानि गरिष्ठानि अतिपुरुषिण वेतण्डमण्डलानि
इत्थिसमूहा याभिस्त्याभिः, निपतितानि यानि चर्माणि चर्मफलकानि तेषां
विततिस्त्रया निर्मितं कूर्मसाधर्म्यं याभिस्त्याभिः, विभ्रष्टा ये पट्टिशस्त एव
अरिप्राणि केनिपातास्तानि हस्तेषु येषां तादृशा ये रात्रिचरकुमारकास्तैः
केलिभिश्चार्यमानान्यनेकपगात्राण्येव यानपात्राणि पोता यासु ताभिः, अति-
तुमुलं यत्कलकलं तेन बहलिततराः लहरिवेगा यासु ताभिः,
असृष्टमयीभिः रुधिरप्रचुराभिः आपगाभिः, नदीभिरनवरतं समेधमानोवरोधो-
ऽन्तःपुरं यस्य तादृशो महायोधानो यशःपयोधिवरो यत्र तत् । यथा प्राकृत-
नदीभिः प्रकृतपयोनिधेरन्तःपुरमेधते तासां तत्पत्नीत्वात्, तथा यशोरूप-

कान्तारमिव खड्गिकुलपरिवृतम्, अमरोद्यानमिव
 आविष्कृतकल्पागमाटोपम्, अतलमिव अनन्तवलिशोभितम्,
 पयोधिसलिलमिव प्रकटितमङ्गोदयम्, वसन्तदिनमिव वितीर्ण-
 सुकरवीरसौमनस्यम्, वर्षागममिव वर्षिताप्सरारोवरलाभम्,
 स्वयंवर-भवनाङ्गणं सुराङ्गनानाम्, सुकृत-परिणामः शूराणाम्,
 आहार-मण्डपमनीहार-कर-कुमारकस्य, क्रीडावनं कीर्ति-लातिका-
 नाम्, जनन-सदनं जयेन्द्रियायाः, निकष-शिला पौरुषकनकस्य,
 दुर्मद-पद-संहरणोपशृङ्खित-सिंह-नाद-भञ्जित-रोदसी-शृङ्गाटकम्,
 अतिमयङ्करं संगरमभूत् ।

व्यूहावुभौ तौ विहितोरुधोपौ विवेनतुर्विप्रहमाप्रहेण ।

पयोनिधिरन्तःपुरं दधिरागगाभिरेषते, तासां तःसाहाप्यसंपादकत्वात् ।

कान्तारमिति । संगरपक्षे-खड्गिनः-खड्गधारिणः, कान्तारपक्षे-
 गण्डकः । अमरोद्यानमिव-संगरपक्षे-आविष्कृतः क्लरस्य क्लरान्तरस्या
 गमाटोपो येन तन्, उद्यानपक्षे-आविष्कृतः कल्पागमैः क्लरवृक्षैः, अगमाः
 वृक्षाः न गच्छन्तीति, ("पलायी दुदुमागनाः" इत्यमरः) आटोपो यत्र तन् ।
 अतलमिव-संगरपक्षे-अनन्तैर्बलवद्भिः शोभितम्, अतलपक्षे-अनन्तेन
 रोपनागेन बलिरात्रेण च शोभितम् । पयोधिसलिलमिव-संगरपक्षे-
 प्रकटितो मङ्गोदयो जयपराजयो येन तन्, पयोधिरपक्षे-भङ्गा ऊर्मयस्तेषामुदयो
 यत्र तत् । वसन्तदिनमिव-संगरपक्षे-वितीर्णं सुकरं मुलमं वीराणां सौम-
 नस्यं देवत्वं यत्र तत्, दिनपक्षे-सौमनानां करवीराणां सौमनस्यं यत्र तत् ।
 वर्षागममिव-संगरपक्षे-रगटम्, वर्षापक्षे-वर्षिणा आपो यत्र तादृशानि सरो-
 वराणि तेषां लाभो यत्र तत्, अनीहारकरः सूर्यस्तत्कुमारक्ये यमस्तस्य । दुर्मद
 शते पदं दुर्मदस्यं तस्य संहरणोपशृङ्खितो यः सिंहनादस्तेन भञ्जितं रोदस्योः
 शृङ्गाटकं यत्र तादृशम् । अतिमयङ्करं संगरमभूत् । शिष्टं रगटम् ।

व्यूहाविति । विहितोरुधोपौ तावुभौ व्यूहौ संवर्तः प्रतपस्यत्र निः-

संब्रत्तनिस्सीमसमीरवेगसंघट्यमानाविव सानुमन्तौ ॥३४॥

परिवहृत्क्षतजौघपतघमूभटभुजोरुपदावयवा मही ।

ततदवाग्निगलत्तरुशाखिकाप्रसवपर्यणफलेव वनी वभौ ॥३५॥

निशिततर-कृपाण-निकृत्त-हास्तिक-मस्तक-विस्रस्त-मौ-

क्तिक-जाल-पाण्डर-तण्डुल-भरितानि, कालायस-शिरस्त्र-

पात्राणि, प्रत्यम-तरस-खण्डांगार-संगतायां नैस्त्रिशिक-पात्र-

प्रघटिताङ्गार-धान्यामधिरोप्य मुखार्पित-विसृष्ट-शुण्डाखण्ड-

नलक-मुख-ब्रह्मानैः पवमानैः, पातित-सैन्धव-जंघा-काण्डे-

न्धनं प्रज्वलयन्त्यो रजनिचर-कुमारिका बालिकोचित-पाक-

केलिकामाकलयन् । प्रत्यम-रक्तपान-समुद्रिक-प्रमत्त-शीला-

सीमो यः समीरवगस्तेन संघट्यमानौ अन्योन्मं प्रहरमाणौ शिखरिणाविवा-
प्रदेशेण विप्रहं वितेनतुः । उपजातिच्छन्दः ॥ ३४ ॥

परिचहृदिति । परिवहन् यत् क्षतजं तस्यौघस्तत्र पतन्तो ये चमू-
परा भटास्तेषां भुजोरुपदादयोऽवयवा यस्यां सा मही, ततेन दवाग्निना गलन्ति
तरुणां शाखिकाप्रसूनपर्यणफलानि यस्यां सा वनीव वभौ । द्रुतविलम्बितं
छन्दः ॥ ३५ ॥

निशितत्तरेति । निशिततरैः कृपाणैर्निकृत्तानि यानि हास्तिकस्य हस्ति-
समूहस्य मस्तकानि तेभ्यो विस्रस्तानि यानि भौक्तिकजालानि तान्येव
तण्डुलानि तैर्भेरितानि, कालायसस्य शिरस्त्राण्येव पात्राणि, प्रत्यमं
नवीनं यत्तरसं मांसं तस्य खण्डः स एवाङ्गारस्तेन संगतायां घटितायां,
नैस्त्रिशिकः खड्गप्रहारिणः तद्रूपायां पात्रप्रघटिताऽङ्गारधान्यामधिरोप्य,
मुखार्पितस्ततो विसृष्टश्च यः शुण्डाखण्डः स एव नलकस्तेन ब्रह्मानैः पव-
मानैर्वायुभिः, पातितानि सैन्धवानामश्वानां जङ्घाकाण्डान्येवेन्धनं तत्प्रज्वल-
यन्त्यो रजनिचरराजकुमारिका बालिकोचितां पाकक्रीडामाकलयन् । किय—
प्रत्यमस्य रक्तस्य पानेन समुद्रिकाः प्रमत्ता सीलया आसोकः प्रेक्षणाव्यापारे

लोक-वेताल-वालक-इस्त्वल-प्रविद्युद्योदिसुप्यमाण-प्रशस्त-योध-
वर-मस्तक-मध्यान्तराल-समिन्धन-प्रवृत्त-निम्नानुसन्धान-वर-
कवच-सन्ततिरन्धकान्तक-वर-गर्व-मन्यर-दशकन्धर-भूमिका-
मन्वकार्पात् ।

कोपाटोपासोलभूपालको दुपु, प्रापानेकानेकपानीकपार्श्वः ।
आगाद्देगाद्भ्यमित्रं जिगीपुश, द्वागैः साकं केसरीन्द्रं करीष ३६
दन्ताञ्चल-सन्दानिव-कुन्दाः, समुदएह-शुएहाकाएह-
परिहिण्डमान-परिष-दएहाः, घएटा-बणात्करोपवृंहित-वृंहित-
रवोपसंहृतान्बुधर-रंहसः, वीर-रस-समिद्ध-समिद्धर-समुद्धराः,
गन्धसिन्धुतः, मद-धारा-धोरणी-सारणी-प्लावित-वसुन्धराः,

येषां तारयाथ ये वेतालकलकस्तेषां इस्त्वलैः प्रतिष्ठापमुत्पिप्यनाशानि
प्रशस्तयोधवराणां मस्तकानि तेषां मध्यान्तरालस्य समिन्धने संचूरणे
प्रवृत्ता निम्नानुसंधानपथ च या कवचसन्ततिः सा अन्धकन्तच्छत्-
मवात् वरप्राप्तेर्गर्वेण मन्यरस्य दशकन्धरस्य भूमिकामन्वकार्पात् ।

कोपेति । कोपस्ताडोपात् बोलभूरासकः दुप्रापानेकानीकपानीक-
पार्श्वः दुर्लभायंकरपरिणयसनापवत्परिणीतहितो जिगीपुश चर वेगाद्,
अभ्यमित्रं यत्रुसन्मुषं, द्वागैः साकं केसरीन्द्रं जिगीपुः करीषागात् ।
शांतिनी वृत्तम् ॥ ३६ ॥

दन्ताञ्चलेति । दन्तामले दन्तप्रान्ते सन्दानिता बद्धाः कुन्दा येषां
ते, समुदएहे शुएहाकएहे परिहिण्डमानः परिषदराजो येषां ते, घएटानां
पणात्करोपवृंहितो यो वृंहितरवलेनीपसंहृतो विनाशितोऽम्बुधरपथं रंढो
गर्जनोपयो दैद्ये, वीररससमिद्धा या समितो दुदस्य पथ तस्यां समुद्धराः गन्ध-
सिन्धुतः सप्तमावज्ञाः, मदधाराया धोरणी परिपात्री तथा (प्रवर्तिता) या
धारणी तथा प्लावितवसुन्धरा दैक्षी । संवरनुबधो वरश्च वेऽप्यन-

संचर-चुञ्चुवराञ्जन-गिरि-कूट-संघाटाः, संगरकेलिसरः प्रविश्य
 मृणाल-काण्डानीव बाहुदण्डानुन्मूलयन्तः, घन-तरोरु-काण्डै-
 रम्भा-स्तम्भ-सम्भावनामुत्तम्भयन्तः, क्रोध-रस-पुष्कल-वदन-
 पुष्कराणि पुष्कराग्रेण निष्करुण निष्पीडयन्तः, वीर-वर-धैर्य-
 वारि-पूरमाविलयन्तः, सरभसं मांस-भेदो मस्तिष्क-पङ्क-शेषम-
 कुर्वन् ।

विपक्षवक्षोनिहितैकपादैशिरांसि दूरं चरणान्तरेण ।

समुत्क्षिपद्भिः सरयं गजेन्द्रैः कृतानि किं कन्दुकखेलनानि ३७

रणमहितलपात्रे कालराड्या प्रभोकृत्या

परिहितपरिषेकप्रक्रियां स्मारयन्तः ।

पदयुगलगृहीतान् भ्रामयन्ति स्म तूर्णं

वमदुुरुधिरौघान् वैरिवीरान् करामैः ॥ ३८ ॥

गिरयस्तेषां कूटवत् संघाटो घणुः संघटनं येषां ते तादृशाः
 करिवराः संगर एव केलिसरस्तत्रप्रविश्य घनतरोरुकाण्डैरम्भास्तम्भानां
 सम्भावनामुत्तम्भयन्त उत्पादयन्तः (करिणः) मृणालकाण्डानीव योधानां
 बाहुदण्डानुन्मूलयन्तः क्रोधरसपुष्कलानि वदनपुष्कराणि पुष्कराग्रेण शुण्डा-
 ग्रेण निष्करुणं निष्पीडयन्तः वीरवरधैर्यमेव वारिपूरो यत्र तादृशं संगररूपं
 केलिसरः प्रविश्याविलयन्तः सरभसं सत्वरं मांसभेदो मस्तिष्कपङ्कशेषमकुर्वन् ।

विपक्षेति । विपक्षाणां वक्षसि निहित एकपादो वैस्तेर्गजेन्द्रैः शिरांसि
 (विपक्षाणामेव) चरणान्तरेष्वेतरपादेन दूरं सरयमुत्क्षिपद्भिः सद्भिः किं
 तदानीं कन्दुकखेलनानि कृतानीत्युत्प्रेक्षा । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ३७ ॥

रणमिति । रणमहितलमेव पार्श्वं तस्मिन् प्रभोकृत्या भोजिन्या काल-
 राड्या परिहिता विहिता या परिषेकप्रक्रिया तां स्मारयन्तः करिणः पद-

वेतएहेतो वाहमेकं कराप्रात्

विक्षिप्याभादृशोऽग्निं दन्तेन भिन्दन् ।

विध्यन्नूर्ध्वं विभ्रमेणैव वीरो

वेगोत्क्षिप्तं नालिकेरं कृठार्या ॥ ३९ ॥

निपात्योर्ध्वां किञ्चिन्नजपदकुलाक्रान्तचरणं

करे घृत्वान्याह्विं कटुचटुवटात्कारमुखरम् ।

प्रचण्डो वेतएहः प्रसहमयकर्मन् विरुरुधे

जरासन्धं भिन्दन् रणमुवि मरुन्नन्दन इव ॥ ४० ॥

भीतं प्रभीतं समरादपेतं वीतंसमध्ये किल चेष्टमानम् ।

शुगलाभ्रं (करणाम्बां) गृहीतान् पारितान् वमदुहृदविरोषान् वैरिवीरान्
तूर्णं भ्रामयन्ति स्म । शालिनी वृत्तम् ॥ ३९ ॥

वेतएहेतु इति । वेतएदानामिनः स्वामी कश्चिद् गन्धसिन्धुर एकं
वाहमथं कराप्रात् शुगलाभ्रेण व्योम्नि विक्षिप्य तत्रैव दन्तेन भिन्दन् दारयन्
वेगोत्क्षिप्तं नालिकेरं विभ्रमेण विलासेन ऊर्ध्वमेव स्वारितं सत् कृठार्या
विध्यन् वीर इवाभात् भाति स्म । शालिनी वृत्तम् ॥ ३९ ॥

निपात्येति । कश्चिन् प्रचण्डो वेतएहः कञ्चिद्वैरिषीरमुभ्यां निरात्य,
नजपदकुलेनाक्रान्तं चरणं यथा स्वात्तथेति क्रियाविशेषणम्, एवमन्यत्रापि ।
अन्यथाह्विं करेण शुगदभा घृत्वा गृहीत्वा कटुः दुःखदो वीरस्य चटुः प्रियश्च
करीणो यद्यटात्कारत्वेन मुखरं यथा स्वात्तया, प्रसहं प्रसह्यावकर्मयन् जरासन्धं
भिन्दन् मरुन्नन्दन इव भीम इव रणमुवि विरुधे शुरुभे । शिखरिणी
वृत्तम् ॥ ४० ॥

भीतमिति । भीतं प्रभीतं मृतकर्म समरादपेतं पलायमानं वीतंस-
मध्ये वन्यनीवहरणमध्ये (' वीतंसस्तूरकरणे वन्दने मृगपक्षिणाम् ')

चैतन्यशून्यं सकलं स्वसैन्यं त्रातुं नृसिंहस्तरसाऽऽजगाम ४१

आरुह्य स्वयमपि हस्तिनं महान्तं

सन्नद्धः सपदि स एष राजसिंहः ।

हस्तामस्फुरदसिरभ्यगादरातीन्

आश्वास्य स्वबलममर्षयोगमात्रात् ॥ ४२ ॥

अभ्येत्य चिरान्त-गर्जितमूर्ध्वोदस्त-मस्तकतया समस्त-
मपि नभस्तटं युगपदापिवत्तेव कुञ्जरेन्द्रेण कुपित-कुण्डलि-व-
रोद्दण्डया शुण्डया, कुलिश-कर्कश-निशितान्तेन दन्तेन,
पालित-वसुमतीचक्रैश्चरण-चक्रैः, दण्डधर-भुज-काण्डाभिधेन
बालधिना, निर्जित-निर्घात-समुत्करेण मुद्रेण च विभञ्जित-

शयमरः) चेष्टमानं चैतन्यशून्यं चैतनाहीनं सकलं स्वसैन्यं त्रातुं नृसिंहदेव
स्तरसाऽऽजगामाभ्युपेयाय । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ४१ ॥

आरुह्येति । स्वयमपि महान्तं हस्तिनमारुह्य सन्नद्धः सपदि स एष
राजसिंहो नरसिंहदेवो हस्तामस्फुरदसिः सन् स्वबलममर्षयोगमात्रात् क्रीध-
दर्शनेनैवाश्वास्य (' तस्याबन्ध्यकोपत्वात्तसैन्यानि सद्य एव विजयो भवि-
ष्यतीत्याश्वस्तानि यभुवुरिति भावः') अरातीन् अभ्यगात् अभिदुदाव । प्रह-
रिणी छन्दः ॥ ४२ ॥

अभ्येत्य समागत्य (स नृसिंहदेवः) चिरेणाऽऽतं शृहीतं गर्जितं
येन तं तादृशं समस्तमपि नभस्तटमूर्ध्वमुदस्तं यन्मस्तकं तस्य भावस्तत्ता
तया युगपदापिवत्तेव कुञ्जरेन्द्रेण साधकतमेन, कुपितो यः कुण्डलिपरस्ताद-
द्दण्डया शुण्डया, कुलिशावकर्कशो निशितधान्तो यस्य तेन तादृशेन दन्तेन,
पालितवसुमतीचक्रैः कम्पितभूमण्डलैश्चरणचक्रैः, दण्डधरस्य यमस्य भुज-
काण्डाभिधापर्यायो यस्य तेन (यद्वा अभिष्येनेति पाठस्तत्र) तादृशेन
बालधिना (बालेनेति मूले पाठोऽभूत्) निर्जितो निर्घातानां प्रहाराणां समु-
त्करो येन तादृशेन शुण्डाप्रनदेन मुद्रेण च विभञ्जितः कुन्तधारिपुण्य-

कौन्तिक सञ्चयम्, विवशित-प्रासिकम्, विरत-निखिल-पार-
श्वधिकम्, विनिष्कासित-धानुष्कम्, निपूदित-निपादि-वरम्,
निबर्हित-सादि-गणम्, निर्मथित-चार्मिकम्, निर्गलदान्त्र-
मौद्गरिकम्, नियन्त्रित-वैजयन्तिकम्, निष्पीडित-घोटकम्,
निर्गन्धित-मिन्धुरम्, निखिलमपि तदनीकं निरवशोपमकार्षीत् ।

प्रथमशिखरवर्ती विकर्त्तन इव महस्ततिभिस्तमस्तोमं
महाहरितवरमस्तकगतो विशिखस्तचकैः समस्तमपि शात्रव-
वर्तं विद्राव्य स पार्थिववरः, सम्मुखीनतया समापतन्वं सम-
न्ततो घाणसन्तर्ति वर्षन्वं चोलनरेन्द्रमन्तकान्तक इव जल-
न्धरं रघुकुलधुरन्धर इव पद्मकिङ्कन्धरं सरभसमभिजगाम ।

अन्यूनमन्युदयदुर्निरीक्षा-

धन्योन्यजन्योन्नतिषादलोलौ ।

सद्यो यत्र तत्, विवशिताः विवशाः सञ्जाताः किमपि कर्तुमशक्ताः
प्रासिका यत्र तत्, विरतनिखिलपारश्वधिकम्, विनिष्कासितधानुष्कम्,
निपूदितनिपादिवरम्, निबर्हितसादिगणम्, निर्मथितचार्मिकं नाशितफलक-
घासिपुरुषम्, निर्गलदान्त्राणि येषां तादृशा मौद्गरिश्च यत्र तत्, नियन्त्रिता
वैजयन्तिकाः पताकाधारिणो यत्र तत्, निष्पीडितघोटकम्, निर्गन्धिता मत-
मदा विहिताः सिन्धुः यत्र तत् तादृशं निखिलमपि तदनीकं निरवशोपमकार्षीत् ।

प्रथमेति । प्रथमशिखरवर्ती विकर्त्तनः सूर्यो महस्ततिभिस्तमस्तोमनिव
हस्तिपरमस्तकगतः स पार्थिववरो विशिखस्तचकैः शात्रववर्तं विद्राव्य चोल-
नरेन्द्रमभिजगामेतिर्बन्धः । विकर्त्तनः भास्करः । विशिखाः बाणाः । अन्त-
कान्तकः शिवः । जलन्धरो दैवविशेषः । पद्मकिङ्कन्धरो दशकन्धरः (रावणः) ।
शिष्टं शशम् ।

अन्यूनैति । अन्यूनो यो मन्युः कोपस्तेन दुर्निरीक्षी, अन्योन्यं या

प्रकृष्टमाप्तुं प्रतिचक्रतुस्ता-

वदष्टपूर्वैरखिलास्त्रमार्गैः ॥ ४३ ॥

हस्तेन हस्तमवकृष्य रदौ रदाभ्यां

संघट्ट्य निष्ठुरहतिस्फुरितस्फुलिङ्गम् ।

घण्टानिनादमुखरौ करिणौ तदीयौ

चण्डाहवक्रमधमत्करणं व्यधत्ताम् ॥ ४४ ॥

घणघणनिकणत्कनकघण्टमकुण्ठपद-

क्रममयतस्तदीयकरिणः पृथुकुम्भतटे ।

गुह इव क्रौञ्चशैलभुवि शक्तिमदित्वरया

व्यमुचत कुन्तमन्तिकचरान्तकमान्तरगम् ॥ ४५ ॥

तदा कुन्त-सन्ताडन-च्छिद्रित-हस्ति-मस्तकोदित्वरीसमौ-

क्विक-रक्तकरी तारानुबन्धिनी संध्येव चोलेन्द्र-भुज-प्रताप-

जन्ये उन्नतिरुत्कर्षः स एव वादस्तत्र लोलावभिलाषु क्री । अदष्टपूर्वैरखिलास्त्र-
मार्गैः प्रकृष्टं जयमाप्तुं प्रतिचक्रतुः प्रतीकारं कृतवन्तौ । उपजातिच्छन्दः ॥ ४३ ॥

हस्तेनेति । हस्तेन हस्तमवकृष्य रदौ दन्तौ रदाभ्यां च संघट्ट्य
निष्ठुरहतिस्फुरितस्फुलिङ्गं यथा स्यात्तथा तदीयौ करिणौ चण्डाहवक्रमे
चमत्करणं व्यधत्ताम् । अष्टम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

घणघणेति । घणघणेतिशब्दायमाना कनकघण्टा यत्र तद्यथा
स्यात्तथा ' किचाकुण्ठपदकमं यथा स्यात्तथाऽयतो गच्छतस्तदीयकरिणश्चोल-
भूषालहस्तिनः पृथुकुम्भतटेऽदित्वरया क्रौञ्चशैलभुवि गुहः शक्तिमिव क्वर्ति-
केयः स्वकीयमस्त्रविशेषमिव नृसिंहेदवोऽन्तिकचराणां कृतेऽन्तकमान्तरे गच्छ-
तीति सं च कुन्तं (कुम्भतटे) व्यमुचत प्राहरत् । नर्कुटकं छन्दः—“हय-
दशभिर्नजौभजजलागुहनर्कुटक”मितिलक्षणात् ॥ ४५ ॥

तदेति । कुन्तच्छिद्रितमस्त्रकादुदित्वरी समौक्विद्य रक्तकरी तारावती

गभस्तिमदस्तमय-समंयं स्वयमनक्षरमाचचक्षे । तदा क्रिञ्चि-
दाकुञ्चित-जानु-युगम्, अचलचल-पुष्करम्, अनुन्मीलित-
लोचनम्, अनवगताङ्गुश-सूचनम्, अंसकमवनमयति हस्तिप-
तावपरावतार-नरसिंहो नरसिंहभूपालश्चोलेन्द्रं कञ्चुकिनामिव
वैनतेयः कुञ्जरमिव पञ्चमुखः सारङ्गमिव चित्राङ्गो जीवमाहं
जमाह ।

तस्मिन्क्षणे तस्य चमूसमूहस्तत्रास कुत्रापि पदं न लब्ध्वा ।
प्रचण्डवाताहतपद्मपत्रपारिष्वान्भःकणिकाप्रकारः ॥ ४६ ॥
गृहीतमात्रे युधि चोलभूपे कृपानिधिः श्रीनरसिंहदेवः ।
स तां न्यपेघत् समरात्स्वसेनां सतां प्रसादः सहजो न रोपः ४७

तदनु कराल-करवाल-इलित-महाबल-कुम्भ-मूलोत्कूल-
समुल्ललितालीन-विमल-मौक्तिक-जाल-शीला-वाचालेन, अति-

सन्धेव चोलेन्द्रगुणप्रताप एव गभस्तिमांस्तस्यास्त्रमवधमयमाह स । हस्तिपती
मूर्च्छते सति स्कन्धश्चावनमयति सति, न अपरोऽवतारो यस्य तादृशो
नरसिंहः सारङ्गं हरिणं, चित्राङ्गो ह्रीषीव, जीवमाहं जमाह । स्पष्टमन्यत् ।

तस्मिन्क्षिति । तस्मिन्क्षणे तस्य चोलभूपालस्य चमूसमूहः कुत्रापि पदं
न लब्ध्वा प्रचण्डवाताहतपद्मपत्रस्थितचपलजलकणिकायाः प्रकार इव प्रचरो
यस्य तत्सदृशः संस्तत्रास त्रासमाप्तवान् । उपजातिच्छन्दः ॥ ४६ ॥

गृहीतेति । युधि मंषामे चोलभूपे गृहीतमात्रे सत्येव कृपापरावतारो
नरसिंहदेवस्त स्वसेनां समरान्न्यवारयत्, यतः सतां प्रसाद एव सहजो भवति
रोपस्त्वाकस्मिन् इति उपेन्द्रव्याच्छन्दः ॥ ४७ ॥

तदन्यति । तदनु करालकरवालेन दलिता ये महाबला शिवास्तेषां
कुम्भः शिरोदेरास्तस्य मूलं तस्योत्कूलेन सूचोत्थननेन समुल्ललितानां
प्रच्छदीभूतानामालीनानानन्तर्निहितानां मौक्तिकानां जालस्य लीलायाः

चोलराजधानीप्रवेशः] (७०)

मानुष-पौरुषोन्मेष-तोषित-दिविपदभिवृष्ट-कुसुमवर्ष-विस्तृत-
मधुरसविशेष-शेमुषी-पुषा, सविध-गत-विविध-विरुद-बल-
निशमन-कन्दलदान्तर-स्मितानन्दाङ्कुर-नन्दनीयेन, निदाघ-जल-
बिन्दु-निकरेण, तारकित-वदन-चन्द्रः, समर-रमा-समागम-
प्रत्युद्गमायेव समुद्रतपुलकोत्करः,

परिश्रमापनिनीपु-निज-श्री-कर-सरस-चालित-लीला-
सरोरुह-पराग-विसरैरिव रजोनिकरैः धूमरित-कपोलदेशः,
हर्ष-भर-परिपोष-वित्रुटित-तनुन्नान्तर-दृश्यमान-धर्मित-गात्र-
विम्बित-नैकटिकानेक-लोकतया प्रदर्शित-विरवरूप इव विश्व-
म्भरः, विगत-संरम्भतया निष्कम्प इव महाम्भोराशिः, विश्व-
म्भरा-वरः, विरत-सांपराययापि विजयोदयविजृम्भिताधिक-

शोभाया वाचालेन सूचकेन, अतिमानुषं यत्पौरुषं तस्योन्मेषस्तेज तोषिता
ये दिविपदस्तैरभिवृष्टं यत् कुसुमवर्षं तेन विस्तृतो यो मधुरसविशेषो मकरन्दा-
तिरेकस्तस्य शेमुषी पुष्पातीति तेन सरसदृशेत्यर्थः । सविधगता ये मनुजा-
स्तैर्गीतो विविधो विरुदो यस्य तादृग् यद्बलं तस्य निशमनेनाकर्णनेन कन्द-
लदान्तरं स्मितमानन्दश्च तयोरङ्कुरवन्नन्दनीयेन निदाघजलबिन्दुनिकरेण
स्वेदाम्भसा तारक्यः संजाता अस्मिन्निति तारकितः, तादृशो वदनचन्द्रो
यस्य सः । स्पष्टमन्यत् ।

परिश्रमेति । परिश्रमापनयनेच्छावती सा निजश्रीः स्वराज्यलक्ष्मी-
स्तस्याः करेण सरसं यथा स्यात्तथा चालितं यल्लीलासरोरुहं कमजनीभूतं,
तस्य परागवितररिव रजोनिकरैः संप्रामाङ्गुलनैर्धूलरितः कपोलदेशो यस्य
स तारकः । हर्षभरपौषेण हेतुना वित्रुटितस्य तनुप्रस्य कनकस्यान्तरे दृश्यमानं
धर्मितं यत्रार्थं सत्र विम्बितो यो निष्कृत्वर्तिजनसमुदायस्तस्य भावस्तता तथा
प्रदर्शितविश्वरूपो विश्वम्भरो विष्णुरिव । विरतसंरम्भतया निष्कम्पो

संभ्रमया वस्त्रधिन्या पाथोरुहाधीश इवाभीषुपरम्परया प्रकाशमानः प्रविशेश तदानीमेव तदीयराजधानीम् ।

अथावगत्य धार्त्तामिमासुत्त्रास-भय-समुताम्यदाशयस्त-दानीमेव हित्वा समस्तापत्य-कलत्रामात्य-भृत्य-धर्मिण्यादिक-वस्तुजातं 'कुत्राधुना परित्रातुमसून् विद्रवाभी'ति कर्त्तव्यं किमप्य-विदित्वा विमुक्त इव निरुद्ध इव विप्रलब्ध इव वर्त्तमानो मरु-वप्र-पाकशासनो निपत्य समुद्र-वीर-मध्ये कुत्राप्यदुद्रवत् । तदनु विहस्य नरसिंहमहेश्वरः प्रविश्य मधुरापुरीं तत्रत्य-नृपोपदीकृत-समस्त-वस्तुजातः, रामेश्वर-प्रणिनंसया सेतुमार्गेण निर्जगाम ।

निर्गच्छन्नन्त-सरणि-लङ्घन-जङ्घाल-तरङ्ग-तुरङ्गम-संघात-निरङ्कुश-गमन-भङ्गि-वाटक-डाटक-कशा-विशारद-समीर-

मद्दाम्मोराशिरिव, विश्वम्भराया वगे वसुधाया ईश्वरः स नरसिंहदेवः विरत-सांपरायया शान्तसंगरवाऽपि विजयोदयाभ्यां जयाभ्युदयाभ्यां विगृम्भितो-ऽधिकः शंभ्रमो यस्यास्तादृशया वस्त्रधिन्या सेनया अर्भाषुपरम्परया किरण-मालया पाथोरुहाणामधीशः सूर्य इव प्रकाशमानः स विश्वम्भरावरत्नशानीमेव तदीयराजधानीं प्रविशेश ।

अथेति । अयेमां धार्त्तामवगत्योत्त्रासमयाभ्यां समुताम्यभाशयोऽन्तरङ्गं वस्य तादृशो मरुवप्रदेशस्य पाकशासनः समदतीरमध्ये निपत्य कुत्राप्यदुद्रवत् । तदनु नरसिंहमहेश्वरी विहस्य (तदुपरि) मधुरापुरीं (सांप्रतं 'मदुरे'ति विख्यातां) प्रविश्य तत्रत्यनृपेण दीयमानोपदाः स्वीकृत्य धीरामेश्वरमगवन्तं प्रणन्तुमिच्छया सेतुबन्धाभिमुखं गयी । शिष्टं स्पष्टम् ।

निर्गच्छन्निति । अथ तेन मार्गेण निर्गच्छन् स समुद्रमदाहोदिति द्रोणान्वयः । कीदृशं समुद्रम्-अन्ता अन्तरहिता निरवधिरन्त आश्रय-मेव वा धरणिस्तस्या लघुने जङ्घाला याम्राधुरन्धरा ये तरङ्गतुरङ्गमालेषां

समुद्रवर्णनम्] (७२)

षरोन्निद्र-विद्रुमलता-वितानम्, अभङ्गर-रसोत्तरीङ्गित-गङ्गादि-
मापगाङ्गना-समालङ्गन-शृङ्गार-पुङ्गानुपुङ्ग-पुलकाङ्कुर-शङ्काकर-
बुद्बुद-न्यबुंदम्, आकाशतल-लेहि-नौ-कान्तार-कूपकाञ्चल-पता-
का-निभादाकारित-पाकाहितैरिव मैनाकादिभिरचलैराकाञ्चित-
निवासम्, उपरि-निरस्त-शीकर-स्तोम-निस्तल-मुक्ताफल-विक-
रण-व्यस्त-मुख-शुक्ति-पुट-प्रशस्तैः, अम्बु-सम्भेरम-इस्तोन्मू-
लित-विस्तृत-पुण्डरीक-स्तबकानुकार-निरायस्तैः, अनल्प-मथन-
प्रकार-पारिप्लव-कल्पपादप विभ्रष्ट-पुष्ट-कलिका-विकल्पैः, निज-

संघातस्य यत्निरङ्गुशं गमनं तद्गङ्गायास्तद्रचनाया घाटिका निर्माश्रयो या
हाटकस्य सुवर्णस्य कशास्तद्रदिशारदाः समरिवशोन्निद्रा विद्रुमलतानां विताना
यत्र तादृशं, विद्रुमलतावितानाः लहरीतुरजाणां प्रेरणायै हाटककशायिता
आसन्नित्यर्थः । अभङ्गुरो यो रसस्रोतोत्तरङ्गिता या गङ्गा आदिमा यामु ता
गङ्गादिमा आपगाङ्गा एव सागराङ्गनास्तदालिङ्गनेन यः शृङ्गाररसस्तस्य
पुङ्गानुपुङ्गं परम्परातो यत् पुलकाङ्कुरं तच्छङ्काकरं बुद्बुदानां न्यबुंदं गणनातीतं
बुद्बुदा यत्र तम्-आकाशतललेहिनानां नौकानामन्तरे मध्ये ये कूपकाः गुण-
वृक्षका रञ्जुबन्धनकाष्ठानि तेषामञ्चलेषु याः पताकाः वस्त्रखण्डरूपा
ध्वजाः तेषां निभात् व्याजात् आकारितपाकशासनैरिव मैनाकाद्यचलैराकाञ्चित-
निवासम् । पुनः कीदृशं समुद्रं फेनजालैरलङ्कृतम् । कीदृशैः फेनजालैरिति तानि
वर्णयति उपरि निरस्ता ये शीकरस्तोमास्त एव निस्तलानि बर्तुलानि (बर्तुलं
निस्तलं वृत्तमित्यमरः) यानि गुह्यफलानि तेषां विकरणेन व्यस्तमुत्तानि यानि
शुक्तिपुटानि तैरिव प्रशस्तैः ।

अम्बुस्तम्भेरमा जनदक्षितमस्तेषां इस्तोन्मूलिता ये विस्तृतपुण्डरीक
स्तबकास्तेषामनुकारतत्परैरित्यर्थः, अनल्पमत्प्रधिकं यन्मथनं तस्य प्रकारा

नदराज-पद-समुत्तेजन-कार्मण-निर्मल-चामर-सधर्मभिः, वरुण-
गृह-धिवान-दुकूलैः, वनमालि-शयन-कुलैः, तन्नाभि-विधि-
मरालैः, फेनजालैरलङ्कृतम् ।

स्वर्लोक-सरणी-समुल्लोल-पृथुल-कल्लोल-निकर-वेग-समा-
घात-विराकलित-गगन-विमान-गलित-चक्र-चक्रवाल-तर्कणीयैः,
अमल-पुष्कर-विम्बित-पुष्कर-चर-चक्रपाद-चरणप्रचक्र-चतु-
रिम-निष्कासिभिः, कृत्रिम-मणि-पुत्रिका-विवाह-पक्त्रिम-
कुतुक-सलिलराज-पुत्रिका-जन-निवर्तित-नीराजन-वर्धमान-
निकर-मध्य-विनिर्धारणीयैः, समुद्रटमहोर्मिघटाधाराटनिपादि-

विशेषास्तैः पारिद्वयो यः कल्पपादपस्तस्माद्विभ्रष्टा याः पुष्टकलिक्वास्तद्विक-
रैस्तत्तादृशीः, निजस्य सागरस्य नदराजपदस्य यत्समुत्तेजनं द्रव्यं तस्य
कार्मणाय मूलकर्मणे (' मूलकर्म मुद्घर्मणम् ' इत्यमरः) यानि चामराणि
तेषां सधर्मभिः समानधर्मभास्मिः, वरुणगृहधिवानस्य दुकूलैश्चन्द्रकैरिव भूतैः,
वनमालिनो विष्णोः शयनानां राधयाः कुण्डलितकुण्डलिरुपाणां कुलैः
समुद्रैरिव, वनमालिनामिस्वितविधर्मरालैरिव फेनजालैरलङ्कृतम् ।

स्वर्लोकेति । किञ्च कूर्मसमूहैः समुन्मीलितमहोर्मिः समुद्रोऽभूत्,
कीदृशैः कूर्मसमूहैः ? स्वर्लोकसरणी गगनं तत्पर्यन्तं समुल्लोला ये पृथुल-
कल्लोलास्तेषां विहरस्तस्य वेगस्तेन समाघातस्तस्मादभिघटाधाराद्विराकलितानि
यानि गगनविमानानि तेषां गलितानि यानि चक्राणि तेषां चक्रवालं तद्रत्त-
चंणीयैः, अमले पुष्करे जले विम्बितानि पुष्कराणि कमलानि तानि चरन्ति
मच्चयन्तीति ते ये चक्रपादाः करिणस्तेषां चरणप्रचक्रस्य चतुरिमाणं निष्क-
सयन्तांति तच्छर्लासास्तैः हस्तिपादायामस्यैवगर्वापहारिभिरित्यर्थः ।
कृत्रिममणिपुत्रिकाणां शालमधिष्ठानां विवाहेन पक्त्रिमं निर्हितं कुतुकं
यस्य स चाद्यौ सलिलराजस्तस्य वरुणस्य यः पुत्रिघाजनस्तेन निर्वर्तितं

जल-मानुष-ब्रह्म-भाट-करपुटाढौकित-वेत्र-घटित-खेटक-पेटक-
पाटव-विघाटकैः, वाडव-कृपीटजात-हेति-कोटि-वेधादिव गाढ-
तर-रूढ-कालिमभिः, सेतु-विरचनावकाश-मान्य-दर्शनाकुण्ठतर-
कोप-दशकण्ठ-दमन-वाधूका-विशिख-विखण्डित-सलिल-
कुण्डलि-कुल-फणा-मण्डल-फलक-साधर्म्य-फलित-नर्मभिः,
कूर्मसमूहैः, समुन्मीलित-चकित-महोर्मिकम्,

अम्बुपान-करन्वितादर-कालाम्बुवाह-बिजृम्भित-कम्पमान-
शम्पा-विडम्बित-निलिम्पपुरी-नितम्बिनी-पुनरुदयाडम्बरम्,

विहितं यन्नीराजनमारार्तिकं तस्य यानि वर्धमानानि शरावाः
(मृत्पात्रविशेषाः) तेषां निकरस्य यत् मध्यं तद्दिग्निर्धारणायैः ।
समुन्कटा या महोर्मिपटास्या एव धाराटाः मत्तमातत्राः (धाराटो मत्तमातत्र
इति शब्दस्त्वोममदानिधिः) तेषु निपादिनो ये जलमानुषब्रह्मस्त्वेषां भाटा
संपातास्त्वेषां करपुटानि तेषाढौकितानि उपायनीकृतानि यानि वेत्रघटि-
तानि खेटकस्य चर्मफलकस्य पेटकानि तेषां पाटवस्य महिम्नो विघाटकैः,
वाडवाख्यो यः कृपीटजातो वग्निस्तस्य या हेतयः शिखास्तासां कोटरप्रभाग-
स्य वेधादिव गाढतरं रूढः कालिमा येषु तेः, सेतोविरचनस्यावकाशेऽवधेरे
यन्मान्यदर्शनं तेनाकुण्ठतरः प्रहृदः कोपो यस्य सादृशो यो दशकण्ठदमन-
स्तस्य वाधूकां विशिखाः लौकिकखण्डिता ये सलिलकुण्डलिनो जलम्यालात्तयां
कुलस्य यत् फणामण्डलफलकं तस्य साधर्म्यं फलितं नर्मं सविलासोपहापो
येस्तेस्तादृशैः कूर्मसमूहैः, समुन्मीलिताचकितानि साधर्म्यप्रदा महोर्मयो यत्र तं
समुन्मीलितमहोर्मिकम् ।

अम्बुपानेति । पुनः शीरसं समुद्रमित्याह—अम्बुपानार्थं
करन्वितादरा ये कालाम्बुवाहा कृष्णमेपारोषु विजृम्भिताः कम्प-
मानाश्च याः शम्पाः शतदश साभिदिडम्बिता निलिम्पपुरी-
नितम्बिनीनामपारोषो पुनरुदयस्याडम्बरो विलासो येन तम् । शीवालान्येव

शैवाल-तन्तु-सन्तान वेल्लिताकार-मकरी-तुरी-प्रचार-विचलित-
 बीचिकरोत्करान्तेन, वेलानिल-शुबिन्देन, रामचन्द्रस्याभिनवमद्भुतं
 कमपि यशःपटं निर्मातुमिव तिर्यगर्पितदण्डानुकारिणा दश-
 कण्ठादि-रजनीचर-निपातहेतुना भेतुना विराजितम्, निष्पन्दा-
 न्तराल-नीर-पूर-मुकुर-विम्बित-भुवन-कदम्ब-दम्भाद्, अभ्याश-
 गत-चतुर्मुजाभ्यस्त-विश्वम्भरत्व-विद्यामिव विद्योतमानम्,

भूदार-धारयोदार-पुराण-भूदार-विदारण-ब्रह्म-मन्थिल-
 शरीर-सन्धिभिः, भ्रमन्मन्यान-गिरि-संधारि-माया-कमठ-काया-
 ण्डील-नैष्ठुर्य-साक्षिभिः, अमोघ-राघव-हस्त-लाघव-श्लाघा-युगं-

तन्तुमन्तानानि तैर्वेल्लिताः वेष्टिता आविष्टा वा या मकर्यस्या एव तुर्यस्यासां
 प्रचारे विचलिता बीचय एव करोत्कण्ठेषामन्तोऽङ्गुल्यात्मन्ने यस्य तेभ
 तथा सता वेलानिलतन्तुवायेन रामचन्द्रस्याभिनवे कमपि यशःपटं चायित्ते तिर्यग-
 र्पितो यो दण्डस्तदनुकारिणा दशकण्ठादिरजनीचरानाद्यहेतुना भेतुना विरा-
 जितम् । निष्पन्दान्तगलौ यो नीरपूर स एव मुकुरस्तत्र विम्बितं यद्भुवन-
 कदम्बं तस्य दम्भान्निपात् निकटवर्त्तितचतुर्मुजादभ्यस्त्या निरवम्भरत्वविद्या येन
 तमिव विद्योतमानम् ।

भूदारोति । भूदारदाण्डां धारणे सदाये यः पुराणभूदारः पुराण-
 बराहस्तकृतं यद्विदारखं तेन वै ब्रह्मास्तैर्भ्रमन्थिलाः शरीरसन्धयो येषां तैः,
 भ्रमन् यो मन्यानदण्डभूतो गिरिस्तस्य यो मायाकमठः कमठावताये विष्णु-
 स्तस्य यः अयस्तत्र यद्रीलावसैष्ठुर्यं तस्य साक्षिभिः प्रत्यक्षदक्षिभिः,
 अमोघं यशपवस्य हस्तलाघवं तस्य श्लाघायां युगन्धैर्धुन्धैः चिरन्तनजल-

१ अष्ट्रीलाख्यो वर्तुलः पापाख्यं वृत्तपथेषु लभ्यते-इति माघवनिदान-
 टीकाकारः ।

धरैः, चिरन्तन-जल-मानुषैः, निरन्तरम्, पाशायुधायरोध-सौध-
वातायनैः, नवनव-मणि-मरीचि-वीचि-नमुचिशसन-शरासनो-
न्मीलन-वल्मीकैः, आकलित-क्रेलि-जलदेवता-चक्र-शोला-चक्र-
वालैः, अनवरत-विहारि-वारि-मानुष-योषा-नाभिमण्डल-विषर्तैः,
आवर्त्तरतिभयङ्करम्,

कराल-मकर-निकर-करवाल-धारिभिः, अखेद-कमठ-
खेटक-फेटकैः, उत्कूल-जल-कलकल-क्षेडा-समुद्रटैः, मन्थर-
मथन-महापराधादिव विबुधानां पन्थानं निरुन्धानैः, कुम्भ-सम्भव-
कोप-संरम्भादिवाम्भःपान-सम्पतदाशा-कुम्भि-कुट्टनमिव वीचि-
घट्टनैरुदृङ्ख्यन्तम्,

गगनमिव प्राहविहारकारणम्, किरणमालिनमिवसन्तत-

मानुषैर्निरन्तरम्, पाशायुधस्यावरोधोऽन्तःपुरं तस्य सौधं प्रासादस्तस्य वाता-
यनैरिव, नवनवा ये मणिमरीचयस्त एव वाचयस्तेर्युक्तं यन्नमुचिशसनस्ये-
न्द्रस्य शरासनं धनुस्तस्योन्मीलनार्थं वल्मीकैरिव, आकलितकलयो या जल-
देवतास्तासा यत् चक्रं तस्य शोलाचक्रवालैरिव प्रेङ्खोलनसन्दोहैरिव स्थितैः,
अनवरतविहारिणीना वारिमानुषयोषाणा नाभिमण्डस्य विषर्तैरिवावर्त्तर-
म्भोऽभ्रैरतिभयङ्करम् ।

करालेति । कराला मकरनिकरा एव करवालास्तेषां धारयितृभिः,
अखेदा महाबला ये कमठाल एव खेटकफेटका आयेटार्थं चर्मफलकानि
येषां तैः । उत्कूला कूलमुद्रुजा या जलस्य कलकलक्षेला तथा समुद्रटैः,
मन्थरं यन्मथनं तस्य महापराधादिव विबुधानां देवानां पन्थानं गगनं निरुन्धानैः
कुम्भसम्भवस्य कोपस्तस्य संरम्भो वेगस्तस्मादिव, अम्भःपानार्थं सम्पततां
दिग्दन्तिनां कुट्टनमिव वीचिघट्टनैरुदृङ्ख्यन्तम् ।

स्यन्दनदीप्रवाहम्, गिरीशमिव तमालश्यामलोपकण्ठम्,
 केशवमिव प्रकाशितशङ्खचक्रम्, विश्वावनधुरीणमपि व्याञ्जत-
 भुवनभङ्गम्, सदरमप्याक्रान्तबाहिनीमुखम्, सुगवानुगत-
 मपि शैवलासितम्, सन्ततविद्रुममपि जनितसुरद्रुमम्, आल-
 वालममरतरुणाम्, आपोडोपवनमम्बिकापतेः, आकरमप्सरो-
 मणीनाम्, अम्बुदानभवनमखिललोकानाम्, केलिगृहं नालीक-
 नाभस्य, गोष्ठीनं त्रिविष्टपधेनोः, कौशागारं पाशायुधस्य,
 नवनयमणिनिचयगर्भितसलिलपूरपरिपाटिकापरिविरचितवर्त-
 मुद्रम्, समुद्रमद्राक्षीत्, अप्राक्षीदपि समीपवर्तिनममात्यम्—

गगनमिति । गगनमिव-प्राहस्य ब्रह्मसमूहस्य प्राहाणां च विहारकारणमिति
 यथाकर्म गगनसमुद्रयोः पक्षे सौज्यम् । किरणगालिनमिव-सूर्यपक्षे-सन्ततं स्यन्दने
 क्षीप्रा वाहा यस्य तम्, समुद्रपक्षे-सन्ततं स्यन्दो यस्य तादृशो नदीनां प्रवाहो यत्र
 तम् । गिरीशमिव-शिवपक्षे-कण्ठसमीपदेशः, समुद्रपक्षे स्पष्टम् । केशवमिव-समुद्र-
 पक्षे-शङ्खचक्रं शङ्खसमुदायः, विष्णुपक्षे-शङ्खचक्राभ्यामुद्रासितम् । विश्वावन-
 धुरीणमपि-परिहारपक्षे भुवनं जलम्, विरोधपक्षे-स्पष्टम् । सदरमप्याक्रान्त-
 बाहिनीमुखम्, विरोधपक्षे-दरो भयम्, बाहिन्यः सेनाः, परिहारपक्षे-
 दरारिच्छदण्डि, बाहिन्यो नद्यः । सुगतेति । विरोधपक्षे-सुगतो
 बुद्धः, शैवैर्लासितं सुशोभितम् । परिहारपक्षे-सुगताः सदाचारास्तैरनुगतमपि
 शैवसैरसितं कृप्यायमानम् । सन्ततविद्रुममिति, विरोधपक्षे-विगतद्रुमम्
 परिहारपक्षे-विद्रुमाः प्रवालाः । अम्बिकापतेरुपोटस्य भूषणस्य त्रिधोऽववन-
 सुपतिस्थानम् । नालीके पत्रम् । त्रिविष्टपं सरलोकस्य गोष्ठीनं भूतपूर्वं
 गोस्थानकम् ('गोष्ठं गोस्थानकं तत्तु गोष्ठीनं भूतपूर्वकम्' इत्यमरः ।)
 पाशायुधो वक्षः । परिविरचिता ध्यावर्ता एव मुद्रा अङ्गुलीयक्षानि
 येन तम् । स्पष्टमन्वत्, एतादृशं समुद्रमद्राक्षीत्, समीपवर्तिनममात्यं सुयुजे ।

श्रीरामेश्वरसेतुवर्णनम्] (७८)

इन्द्रनीतहयमेधतुरङ्गान्वेषिभिः सगरराजकुमारैः ।

निर्मितः क्षितितलावतरार्थं वारिराशिरयमेव पुरा किम् १४ द्र

तथैवेति तेन निवेदिते प्रमुदितमानसो निर्वर्तित-विचित्र-

महादान-जलसमुद्रान्तरोऽपि सगरपुत्रानेव मुहुः श्लाघमानः,
दशकन्धर-दमनासाधारणावदान-सम्बन्ध-कथानुबन्ध-धुरन्धरैः,
चिरन्तनामात्यैः साकं महान्भोराशि-पीताम्बर-ररीरम्भ-विजृ-
म्भितादर-विश्वम्भरा-प्रसारित-भुजाकाण्ड-सम्भवनीयम्,
स्वर्लोक-सराणि-समुल्लोल-वेतण्ड-मल्लान्तराल-वेदि-समुल्लासिनम्,
लोपामुद्रा-रमण-प्रतीकार-कोपमुद्रा-समुद्रेक-निर्निद्र-समुद्रराज-
प्रभ्वंसिताच्छ-कलाप-सच्छायम्, बेलानिल-पान-विस्तृत-महेन्द्र-
शैलाभिघ-फणा-फलक-व्यालाधिप-दीर्घतर-भोगाभोग-लीला-
पुषम्, लङ्कापुर-पङ्केरुह-निशङ्कोन्मूलनाहंकरण-संकुल-रघुकुल-

इन्द्रेति । मधवच्चोरिताश्वमेधपोटकान्वेषिभिः सगरराजकुमारैः क्षिति-
तलेऽवतरणाय किमयमेव वारिराशिः पुरा निर्मितः ? अत्र चतुर्थचरणे
“ वारिनिधिः किमयं तु पुरेति ” इति पाठो न सार्थयान् । स्वागता वृत्तम्
शिष्टं स्पष्टम् ॥ ४८ ॥

तथेति । सेतुं विलोक्य रामेश्वरं पवन्दे इति दूरेणान्वयः । कीदृशं सेतुम् ?
महान्भोराशिराशिविष्णुवालिङ्गनाय विश्वम्भरया प्रसारितस्य भुजाकाण्डस्य
सदृशम्, स्वर्लोकाय या सरणिस्तस्यै समुल्लोलः स्पृहयालुर्यो वेतण्डमल्लो
गजेन्द्र ऐरावतस्तस्कृतेऽन्तराले या वेदिरारोदणाय परिष्कृतभूमिखड्गसमुल्ला-
सिनम्, लोपामुद्रारमणोऽगस्त्यस्य प्रतीकारः प्रतिफलदानं तस्मै यः कोप-
मुद्रायाः समुद्रेकस्यै निर्निद्रो जागरूको यः समुद्रराजत्वेन प्रभ्वंसितो विमुक्त-
बन्धनो योच्छः कलापः केशकलापस्तत्समानच्छायम्, बेलानिलस्य पानार्थं
विस्तृतं महेन्द्रशैलनामकफणाफलकं येन तादृशो यो व्यालाधिपस्य दीर्घ-
तरो यो भोगो वपुस्य स आभोग आयामन्तस्य या लीला तां पुष्पातीति

तिलक-भुज-शीएदीर्य-वेतएड-गुएडादएड-समुदएडम्, उदाम-पूर्व-
सुपर्वाखर्व-गर्व-निर्मयन-कर्म-निर्वाहक-वैशाख धूर्निर्वाहकम्,
ककुत्स्थ-वंश-अशस्ति-केतुम्, कौण्य-लोक-प्रलय-धूमकेतुम्,
जानकी-शोक-शल्योद्धरण-हेतुं सेतुं विलोक्य सर्गस्थिति-संहरण-
व्यक्त-गुण-त्रयमपि निर्गुण इति समुद्रोपयन्तम्, पोषित-पितामह-
शिररङ्गेदकार्मणमपि ब्रह्म-इननादि-दोष-निर्मयनम्, सकल-निगमा-
गम-गोवरमपि सागरतीरगोचरं रामेश्वरमीश्वरनन्दनो बबन्दे ।

नानामहारेर्नवरत्नहारैः सुवर्णपुष्पैरपि सूक्तिपुष्पैः ।

अभ्यर्च्य रामेश्वरमादरेण तत्सन्निधौ दानशतान्यतानीत् ४६

ततो बहुविध-वसु-वर्ष-तोषित-वसुमती-दिविपदाशीर-

तम् । लद्वापुरमेव पद्मेरुहं तस्य निःशब्दोन्मूलनेन यद्दहद्वरणं तेन संकुले
यो रघुकुलतिलकस्तस्य भुजशीएदीर्यमेव वेतएडस्तस्य गुएडादएडामम्, उदा-
मानो ये पूर्वमुर्वाणः पूर्वदेवा देव्या इति यावत्तेषामखर्वस्य गर्वस्य निर्मयन-
कार्मणो निर्वाहको यो वैशाखः सहायभूतो दएडस्तस्य धूर्नस्तस्य निर्वाहकं
निर्वोदाम् । ककुत्स्थेयादिहेतुमित्यन्तं मुहायम् । कौण्यया राक्षसाः ।
धूमकेतुरीतिः ।

सर्गस्थितिसंहरणैर्ब्रह्मकेतुगुणत्रयमपि निर्गुण इति समुद्रोपयन्तम् ।
पोषितं पितामहस्य ब्रह्मशिररङ्गेदकार्मणं येन तादृशमपि ब्रह्मइननादिदोष-
निर्मयनम्, रामस्य दाशरथेरीदवरं तन्नामकं ज्योतिर्लिङ्गमीश्वरनन्दनः
दशरथदेवानामनो लसिंहदेवः, बबन्दे । एतदमन्यत् । ब्रह्मशिररङ्गेदक्या दक्षवज-
सम्बन्धिपन्यप्राप्तुसन्धेया ।

नानामेति । नानामहारेर्नानागुर्भैर्नवीनैरश्वैर्दरैश्च सुवर्णपुष्पिकाभिः सूक्ति-
वचनप्रस्येष तादरं रामेश्वरमभ्यर्च्य तत्सन्निधौ नरसिंहदेवो दानशतान्य-
तानीत् कृतवान् । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ४४६॥

ततो इति । ततो बहुविधेन वसुनो द्रविणस्य वर्षेण तोषिता ये वसुमती-

श्रीरङ्गपट्टणसमाचरणम्] (८०)

विशेष-परितोपितो निर्गत्य, प्रेषित-निज-प्रेष्य-जनाकृप्यमाण-
तत्तद्देश-धरणीश-किरीट-शृङ्गाट-कोटि-विनिवेशित-पदक्रमः,
क्रमेणापरान्त-नदीकान्त-वेला-पर्यन्त-दिशा-चक्र-समाक्रमणेऽपि
समुन्नततराल्युप-शौर्य-सूर्योदयः, सागरान्तरावास-दुर्लङ्घ्यां
लङ्कामिव रघुपुङ्गवः कावेरीपरिवेष्टितां श्रीरङ्गपट्टणाभिधामा-
वरिष्ठ पुरीम् ।

स्थिरे जले सेतुरकारि पूर्वं तदद्भुतं नेति कवेरजायाः ।

सेतुं प्रवाहेषु गुणाभिरामश्चित्ते सत्तामद्भुतमप्यवभ्रात् ॥ ५० ॥

सेतु-मार्ग-सरभस-वलिगतेन, सुदूर-यन्त्र-चक्र-पृषत्क-खड्ग-
मुख-डिम्भ-धिविधायुध-वर्ग-निरर्गलेन, अतर्कित-सम-विपम-
कर्कश-भृदुक्रमेण, निजचक्रेण, तं मण्डलाधिपं पुण्डरीकवाहा

दिविपदो भूमिदेवास्तेषामाशांविशेषं. परितोपितो निर्गत्य प्रेषितनिजप्रेष्यजनै-
र्भुजिष्यजनैराकृप्यमाणतृपकिरीटकोटियु मुकुटाभेषु निवेशितपदक्रमः,
क्रमेणापरान्तनदीकान्तस्य पश्चिमसागरस्य वेलापर्यन्तं दिशाचक्रस्य समाक्र-
मणेऽपि समुन्नततराल्युपशौर्यसूर्योदयः, सागरान्तरे आवासेन दुर्लङ्घ्यां
लङ्कां रघुकुलपुङ्गवो राम इव कावेरीपरिवारितो श्रीरङ्गवत्तनाभिधां पुरीमावरिष्ठ
पर्यवारयत् ।

स्थिर इति । पूर्वं समुद्रस्य स्थिरे जले सेतुरकारि तत्कर्माद्भुतमाश्चर्यकरं
भवतीति हेतोः गुणाभिरामः स नरसिद्धदेवः कवेरजायाः प्रवाहेषु सेतुं सतां
चित्ते चाद्भुतमवभ्रात् क्रमेण निर्गमे स्थिरीचक्रे चेत्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ ५० ॥

स्वत्त्विति । सेतुमार्गे सरभसं वलिगतं परिचलनं तेन, सुदूरयन्त्रचक्रपृष-
त्कादिविधायुधवर्गः कृत्वा निरर्गलेनार्कितः समो विपमः कर्कशो गृदुरच
परिक्रमो येन तेन सादृशेन, निजचक्रेण तं मण्डलाधिपं पुण्डरीकः सिद्धो वाहो

विहारमिव कुण्डलयन्, विद्वेषण-रक्त-वर्ण-विशेष-सूचक-
 सपरिवेष-विरोचन-विम्ब-कौशलमिव प्रकाशयन्, परिवेष्ट्य
 निन्दुर-समाक्रमण-दृष्ट-परवीराधिकोत्साह-साधारण्यधिरोप्य-
 माण-विविध-निःश्रेणिका-सहस्राम्, प्रशस्य-सुभटवर-महोद्रेक-
 समानावनमत्स्त्रनित्र-निर्दय-निर्दलन-विभिद्यमान-शीलाकार-
 प्राकाराम्, निस्तन्द्र-यन्त्र-शिला-चक्र-निखात-निपात्यमान-
 पार्थिव-गृह-सङ्काश-विशङ्कट-गृह-संघाटाम्, पुरीनिमां समा-
 क्रम्य वित्रासभर-पुरः-स्थापित-समस्त-वित्त-जातम्, अत्य-
 कलत्रादिभिः समागत्य पदयोर्निपत्य, आत्मनो गत्यन्तराभा-
 वमुद्द्योतयन्तं महावीरं पार्थिवं प्रत्यम-कृपारसाभिषिक्तं तत्र

यस्याः सा पुण्ड्रिकनादा भगवती भवती तस्याः विहारो विहारप्रदेश-
 लमिव तं राजानं कुण्डलयन् कुण्डलीकुर्वन् परिक्लामन् परिदृष्यन्, विद्वे-
 षणस्य शत्रोः रक्तस्य वर्णविशेषस्य सूचकं भानुपरिवेषमिव प्रद्यरायन्
 (पूर्वोक्तकुण्डलनेन), स नरसिंहदेवः, निन्दुरसमाक्रमणे दृष्टो यः परवीराणाम-
 धिद्येत्साहस्य साधारण्यः समा अधिरोप्यमाणा या विविधा निःश्रेणिका-
 लामां सहस्रं यस्यां ताम्, प्रशस्य ये सुभटवरस्तेषां यो महोद्रेकस्तेन समानं
 सहस्रं यथा स्यात्तथाऽवनमन्ति यानि स्त्रनित्राणि तेषां निर्दयं यत्निर्दलनं
 तेन विभिद्यमानः शीलाकारः सदाचारवद् ददः प्राक्करो यस्यालाम्, निन्-
 द्राणि यानि यन्त्राणि तैः द्विभिः शिलाचक्रेर्निखातानि कृतोत्खननानि निपा-
 त्यमानानि च यानि पार्थिवस्य रत्नपत्तनराजस्य गृह (उत्कर्ष) संश्रयानि
 विशङ्कटगृहाणि विशालशिखराणि तेषां संघाटा यत्र तानिमां
 पुरीं समाक्रम्य, वित्रासभेयन पुरः स्थापितं समस्तं वित्तजातं येन तमपत्य-
 कलत्रादिभिः सह समागत्य पदयोर्निपत्यात्मनो गत्यन्तराभावमुद्द्योतयन्तं
 महावीरमेतन्नामकं पार्थिवं प्रत्यमो यः कृपारसः (जलं) तेनाभिषिक्तं तत्र

दुर्गजालग्रहणम्] (८१)

पुरि स्थापयित्वा तदात् एव ततो दुर्मन्नरादि (?) महादुर्ग-
जालं सलीलमप्रहीत् ।

दुर्गं प्रगृह्य मतरंग्यभिधं विपक्षात्
स्वर्गं विरोचनमुतादिव शार्ङ्गपाणिः ।

गोकर्णेनायमनमत् सुतदाररोध-

क्रोधादिवापरपयोनिधिना परीतम् ॥ ५१ ॥

तेने तुलापूरुपदानपूर्वं तेनेह नानाविधदानजातम् ।

संख्ये भवन् यद्यपि सूक्ष्मलक्षः स स्थूललक्षो हि विहापितेषु ५२

ततो विनिर्गत्य सत्वरमुत्तरां हरितमभिप्रस्थितवति मण्ड-
लीकसूर्ये तदीयधामोष्माणमसहमानः शुक्रमुखानेकमहीनाय-
कानुगम्यमानः, काम्बोज-वाहीक-मुख्य-तुल्यार-कुलान-तुरग-
रिखास-शत-सम्पुटित-तलोऽपि सुरत्राणः प्राणत्राणपरायणो
दुर्गमं मानवदुर्गं घटक्षयमध्यरुक्षत् ।

पुरि पुनः स्थापयित्वा तदात् एव ततस्तस्मान्महावीरात् दुर्मन्नरादिनामकं
दुर्गाणां जालं सलीलमप्रहीत् ।

दुर्गमिति । मतरङ्गीत्यभिधा यस्य तं दुर्गं प्रगृह्य विरोचनमुताद् बलेः सकाशात्
स्वर्लोकं शार्ङ्गपाणिरिव (प्रगृह्य) मुतस्य (चन्द्रस्य) दाराणां (गङ्गायाः)
रोधेनावरोधेन यः क्रोधस्तस्मात्कारणात् इव पयोनिधिना परीतमविष्टितं
गोकर्णेनायमेतन्नामकं भगवतश्चराचरगुरोर्भवस्य मन्दिरमनमत् प्राणंहीदि-
त्यर्थः । वसन्ततिलकं छन्दः ॥ ५१ ॥

तेन इति । तेन गृहीतदेवभुञ्जा तुलापूरुपदानपूर्वं नानाविधदानजातं तेने । द्विष
यद्यपि संख्ये संपद्ये च सूक्ष्मलक्षोऽभूत् तथापि च विहापितेषु दानेषु
स्थूललक्षः विपुलपनदाताऽभूदित्यर्थः । छन्दश्चा वृत्तम् ॥ ५२ ॥

तत इति । तत इत्यारभ्याभ्यन्तरपर्यन्तं सर्वं निगदनातिार्थम्,

प्रासाद् द्रुतं मानवदुर्गमध्ये

घृत्वा सुरत्रायवराहपादम् ।

अमुञ्चतानुग्रहधीस्त धीरो-

गृहीतमब्धि किल कुम्भजन्मा ॥ ५३ ॥

प्रदक्षिणीकृत्य परिभ्रमन्निति

क्षितिं तदा केवलमेव नाजयत् ।

मुञ्जावदानस्फुरितैर्गुणोत्करैः

अपि त्रिलोकीमवनीपुरन्दरः ॥ ५४ ॥

विक्रमाद्विमतक्षमापान् व्यापाद्य श्वापदानिव ।

विद्यापुरीदरीं प्रीत्या विवेश नृपकेसरी ॥ ५५ ॥

तुङ्गतर-तुङ्गभद्रा-वरङ्ग-पर्यङ्क-प्रेङ्गोक्षित-पङ्केरुह-सौरभा-

विशेषस्तु मण्डलकेषु भाण्डलिकनृपेषु सूर्यभूते । धाम-प्रतापः । सम्पुटित-
मध्युपितं तलं प्रासादाधस्तलं, यस्य सः सुरत्रायः=मुलतानेतिप्रसिद्धः ।
मानवसंशयो दुर्गः इति ।

प्रासादिति । मानवदुर्गमध्ये प्रासादितोः द्रुतं प्रयातं वराहपादात्त्वं सुरत्राय-
मनुग्रहधीः स धीरोऽमुञ्चत । कः कश्चि ? कुम्भजन्माऽगस्त्यो गृहीतं पीतमब्धि
मागरमिव । उपजातिवृत्तम् ॥ ५३ ॥

प्रदक्षिणीकृत्येति । अवनीपुरन्दरः स इतीत्यं प्रदक्षिणीकृत्य परिभ्रमन्
तदा केवलं क्षितिमेव नाजयत् किन्तु मुञ्जावदानस्फुरितैः गुणोत्करैश्चिलोकी-
मप्यजयत् । वंशस्थं वृत्तम् ॥ ५४ ॥

विक्रमादिति । विक्रमात् स्वपरक्रमाद् विमनता ये क्षमापा राजान-
स्तान् श्वापदानिव व्यापाद्य विद्यापुरीदेव दरी तां नृपकेसरी विवेश । अनुष्टु-
पवृत्तम् ॥ ५५ ॥

तुङ्गतरैति । तुङ्गतरा ये तुङ्गभद्राया एतन्नामिकायाः सरितस्तरङ्गास्त
एव पर्यङ्कास्तेषु प्रेङ्गोक्षिता आन्दोलिता ये पङ्केरुहास्तेषां सौरभानुपन्थी यो

नुवन्धि-गन्धवह-स्तनन्धयाचान्त-परिश्रमः, विश्वम्भरा-भरः,
विष्वगभिवृष्यमाण-हिम-जल-प्रवाहेण कल्पित-मङ्गलाप्लाव-
नाम्, समुत्तुङ्ग-सौध-शृङ्ग-सङ्घाटित-शशाङ्क-विम्ब-विगलदमृत-
पूर-शङ्कनीय-बहुलसुधा-पङ्क-लेप-शृङ्गारित-नैकविध-प्राकार-
वलय-निर्वर्तित-पत्रोर्ण-परिधान-संविधानाम्, उपवन-पवमान-
कुमार-समानीयमान-प्रसून-मञ्जरी-पराग-खञ्जालिका-संछादित-
पटवास-चूर्ण-समालम्बनमिव सम्भावयन्तीम्,

विस्तृत्वर-दीप्ति-विसर-मरुत्वदुपल-प्रासाद-संदानित-केतु-
वैजयन्तीकतया करपल्लवेनानुकलगलक-समीकरणमिव कलय-
न्तीम्, ममुन्नत-सौध-वातायन-समुद्रच्छदच्छवास-धूप-च्छटा-

गन्धवहस्तनन्धयो मन्दवायुस्तेन थाचान्तोऽवनीतः परिश्रमो यस्य स
तादृशः, विश्वम्भरो विभर्ताति विश्वम्भराभरः । विश्वगभिवृष्यमाणं परितः
विष्यमानं यद्धिमजलं शिशिरसलिलं तस्य प्रवाहेण कल्पितं मङ्गलेषु मङ्गल-
जलेष्वाप्लावनं यथा ताम्, समुत्तुङ्गसौधशृङ्गैः सपदितो यः शशाङ्कविम्ब-
स्तस्माद्विगलन्योऽमृतपूरस्तद्वच्छङ्कनीयस्तत्सदृशो यो बहुलः सुधापङ्क-
लेपस्तेन शृङ्गारितो यो नैकविधो बहुविधः प्राकारवलयस्तेन निर्वर्तितं सङ्घा-
दितं पत्रोर्णपरिधानं चीनोशुकशाट्याः परिधानं यथा ताम्, प्राकारवलयं
परिहितशाटीकृष्णमभूदित्यर्थः । उपवनस्य यः पवमानकुमारो मन्दं बहन्वायु-
न्नेन समानीयमानो यः प्रसूनमञ्जरीपरागम्यस्य खञ्जालिका परम्परा तथा
संछादितं मिधितं यत्पटवासचूर्णं तस्य समालम्बनमिव सम्भावयन्तीम् ।

विस्तृत्वरदिति । विस्तृत्वरदीप्तिविसरा ये मरुत्त्वदुपला इन्द्रनीलमणय-
स्तीर्णितो यः प्रासादसदृशरि संदानिता सा केतुवैजयन्ती ध्वजदण्डपताका
तद्वत्त्वेन करपल्लवेन पल्लववद्गुणेन करेणानुकलगलमनुच्छमलकसमीकरण-
मिवाकृतयन्तीमद्यत्वे यथा वायुदानस्थितिस्थानेषु (station) रमण्यो
भूयस्य विदपत्योऽवसोऽवन्ते, समुन्नतसौधस्य वातायनानि तेभ्यः समुद्रच्छदन्

(२१) [श्रीसिंहदेवस्य धरित्रीवर्णनम्

द्वयाना प्रत्युत्थान-समुद्यममिव विद्योत्पन्ती, विद्यापुरी प्रतिपद्य
सरस-विलोकन-चन्द्रिकाभिरनुगृह्णानो ययोचितोपचार-सम्भा-
वितानुयात्रिक-पार्थिव-वर्गो निरर्गल-हृद्योत्सासः प्राविरादुद-
वसितम् ।

नित्यप्रत्यमपूजानिरतनिजपुरीनिर्गमाराणामहोरान्

भूयः स्वस्थानदानप्रमुदितमनसस्तानुदम्पं प्रहित्य ।

आसेतोरादिमाद्रेरविहृतमुमहाशासनः श्रीनृसिंहः

पारावारैः परीतां भवनमिव निजं पालयामास धात्रीम् ५६

निष्कण्टकीकृत्य नृपो धरित्रीममात्यवर्षेष्वधिरोप्य राज्यम् ।

साहित्यमङ्गीतमुखैः प्रसङ्गेर्निनाय कालं नियतप्रसन्नः ॥५७॥

कुलेन शीलेन गुणेन धन्या कन्या मया कापि विलोकितेति ।

कथाप्रसङ्गेन कदाचिदूचे पुरोहितः पूर्णमनोरथस्य ॥ ५८ ॥

योऽच्छ्वासः सुगन्धिघ्नात्स या च्छ्वा तत्स्वारद्वयना प्रत्युत्थानस्य समुद्यम-
मिव विद्योत्पन्तीम्, एतादृशो विद्यापुरी प्रतिपद्य प्राप्य सरसविलोकनचन्द्रि-
काभिस्ताननुगृह्णानो ययोचितोपचारसंभावितानुयात्रिकपार्थिववर्गो निरर्गल-
हृद्योत्सासः स नरसिंहदेव उद्वसितं गेहं प्राविरात् ।

नित्येति । श्रीनृसिंहो नित्यं प्रत्यमपूजयामास याः पूजास्तानु निरता या
निजपुरीधाम्भ्यो निर्गमे प्रस्थाने आशा प्रत्यावर्तनाया येषां तान्, द्विष्य भूयः
शानुदम्पं स्वस्थानदानेन प्रमुदितमनसः महोरान् प्रहित्यासेतोरादिमाद्रेर-
विहृतमप्रतिहृतं सुमह्य शासनं यस्य तादृशः स नरसिंहदेवः पारावारैः परीतां
धात्रीं महो निजं भवनमिवानायासं पालयामास । ग्रन्थस्य श्रुतम् ॥ ५६ ॥

निष्कण्टकीकृत्येति । नृपो धरित्रीं निष्कण्टकीकृत्य निजनेन प्रसन्नो
दर्यप्रसङ्गवान् सन् कालं निनाय । व्याख्यानपेक्षमन्यन् । उपजातिश्रुतम् ॥ ५७ ॥

कुलेनेति । पूर्णमनोरथस्य तस्य पुरोहितः कदाचिद् मया कापि कन्या

शोम्बमाम्बापरिणयः] (८६)

तदीय-वचन-निशमनमात्र-समुद्रिक-कौतूहलः, 'कियद्वा वयः ? कीदृशं रूपम् ? , किमाभिधानम् ? , किमीयमपत्यम् ? कीदृशो वंशः ? के पुनरस्या वन्धवः ? कुत्र वा वर्तते ? सर्वमवगत्य सत्वरमागच्छे'ति पुरोहितं प्राहिणोत्, प्रहितः स एष तस्या वान्धवमुखाद् वृत्तान्तमखिलमवगम्य राज्ञे विज्ञाप्य तदनुमत्या साकममात्यगणेन दिवसकर-कुलोत्तंस-रायि-राज-रत्नाकर-रेखाम्, श्रीरामाम्बिका-गर्भ-शुक्ति-मुक्ता-मणिम्, अन्यूनतरान्वयोचित-शाल-लावण्यादि-गुण-गण-धन्याम्, कन्याम्, शोम्बमाम्बाभिधानाम्, आनीय यथाविधि धरणिभुजा पर्यणीयत् ।

शङ्करीमिव शशाङ्ककिरीटस्तामुदूह्य धरणीपरिणेत ।
स्वर्धिभोरपि मुहुः स्पृहणीयान् निर्विवेश निखिलानिह भोगान् ५६
कुलप्रदीपं गुणिनं कदा वा सुतं समासाद्य सुखी भवेयम् ।
इत्यच्युतं प्रार्थयमान एव कालाननैपीत्कतिचित् त्रितीशः ॥६०॥

कदाचन स्वप्न-समागत-रमा-सख-वितीर्थ-कुमारवर-वर-

दृष्टेयुचेऽवोचत्) स्पष्टमन्यत् । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ५८ ॥

तदीयेति । शिष्टं स्पष्टमेव । विशेषस्तु-राजिराजनामको राजरत्नाकरस्तस्य रेखा रत्नपङ्क्तिरूपम्, रामाम्बिकाप्रसूतिम् इति ।

शङ्करीमिति । शशाङ्कशेखरः शङ्करीमम्बिकामिव तामोम्बमाम्बां धरणीपरिणेत उदूह्य विपाद्य स्वर्धिभोः गुणैश्चरापि मुहुः स्पृहणीयान् निखिलान् भोगान् निर्विवेश धुभुजे, स्पष्टमन्यत् । स्वागता वृत्तम् ॥ ५९ ॥

कदाचनेति । कदाचन वैजननमासः प्रादुरासीदित्यन्वयः । स्वप्ने समागतः संगतो यो रमासखो विष्णुस्तेन वितीर्थं यत् कुमारधेष्टरूपवर-

प्रदान-वचन-प्रसङ्गेन सह परिस्फुटावलगायाः, सपत्नी-वक्त्र-
शतपत्रैः सह मेचकीमवदुरोज-चूचुकायाः, पार्थिव-वीचिकया सहो-
पचीयमानाखिल-प्रतीकायाः, वयस्या-जन-मनः-प्रसादेन सहाति-
विमल-तर-कपोल-पालिकायाः, अवचन-प्रकाशित-निर्भर-गर्भ-
भरायाः, नृपालानीठ-समस्त-वस्तुजात-निस्वीर्य-दोहद-खेदा-
यास्तस्या देव्याः, प्रकटिताखिल-जन-प्रमोद-प्रयोजनो वैजननमासः
प्रादुरासीत् । अथ तदानीमवनीपतिरानीय समस्त-कार्तान्तिक-
वर्गमेकाप्रवया पुत्रोदयसमयं प्रत्यपालयत् ।

दुग्धान्बुराशिलहरीव तुपारमानु-

मथं नवीनमनघा सुकचेरिवोक्तिः ।

प्रत्यङ्मुखस्य यमिनः प्रतिभेव बोधम्

प्रासूत भाग्यमहितं सुतमोन्वमान्वा ॥ ६१ ॥

नटदखिलजनं नदन्मृदङ्गम्,

स्फुरदितरेतरपूर्णपात्रदानम् ।

प्रदानस्य वचनं तस्य प्रसङ्गेन सह परिस्फुटोऽवलग्नौ मध्यभागो यस्यास्तस्याः ।
सहोत्पलधरः । प्रतीकाः=अङ्गानि । अवचनमेव प्रकाशितो निर्भरः पूर्णतरो
गर्भमणौ यस्यस्तस्याः । दोहदो गर्भसमयानिलापः प्रकटिताखिलप्रमोदयोजनो
वैजननमासः प्रसूतिमासः प्रादुरासीत् । कार्तान्तिकः देवज्ञाः ।

दुग्धेति । दुग्धान्बुराशिलहरी तुपारमानुं चन्द्रमिव, अनघा सुकचेरिवोक्ति-
नवीनमर्धमिव, प्रत्यङ्मुखस्य विषयपरदुःखस्य यमिनः प्रतिमाबोधमिव
भाग्यैर्महितं पूजितं सौभाग्यशालिनमिति यावत्, सुतमोन्वमान्वा प्रासूतापी-
जनदिति । वयन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६१ ॥

नटदिति । तस्य जननेन सर्वं जगत् नगरमिव एतौ राजधानीव
नमोऽभोगं नमसंचारिदेवबुद्धमोगो यत्र तन्, नमशन्शेऽदन्तोऽपि सर्वे यान्ता

नगरमिथ विभोर्नभोरुभोगं

जगदभवज्जननेन तस्य सर्वम् ॥ ६२ ॥

उल्लासैः सममधुरुत्सवाः प्रसिद्धिं

प्राप्सीदन् सह महतां मनोभिराशाः ।

आशीर्भिस्सममुदगुर्मृदङ्गनादाः

काराभिस्समनगलन् कलिप्रकाराः ॥ ६३ ॥

मन्दानिलाहृतमहीरुहपुष्पजालैः

मँह्यामिवाकृपत मङ्गलरङ्गवल्लीः ।

वल्गत्प्रदक्षिणशिखाधलयैर्हुताशा

नीराजनामनुगृहं नियतं व्यतन्वन् ॥ ६४ ॥

अथ तदानीं कुमार-जन्म-सम्मद-निवेदनाय सरभसमभि-

अदन्ता इति सिद्धान्तात् केषाञ्चिन्मते । नटदखिलं जनम्, नदन्मुदङ्गम्, स्फुरदितरेतरं पूर्णपाप्रदानं बलादभिलषितवस्तुप्रहणं यत्र तत्तादृशमभवत् । पुष्पिताप्रापरपर्यायमौपच्छन्दसिकं छन्दः ॥ ६२ ॥

उल्लासैरिति । उल्लासैः सममुत्सवाः प्रसिद्धिमपुरधारयन्, महतां मनोभिः महाशा विशाः प्राप्सीदन्, महतामाशीर्भिः सह गृदङ्गनादा उदयु-
निर्धयुः, काराभिः कारागृहनिबद्धलोकनिगडेः सह कलिप्रकाराः कलिभेदाः
सर्वेऽपि वलेशा इत्यर्थः । समगलभेषुः । प्रहर्षिणी छन्दः ॥ ६३ ॥

मन्दानिला इति । मन्दानिलाहृतानां मन्दवायुभिरीपत्प्रवालितानां
महीरुहाणां पुष्पजालैः करणभूतैर्मह्या मङ्गलरङ्गवल्लीः कर्मभूता अकृपत व्यधी-
यन्त । द्वियो यथा पुत्रोत्पत्तौ कुड्येषु विलिखन्ति सर्वतोमद्रादिकं तद्वदित्यर्थः ।
वल्गन्त्यो या प्रदक्षिणशिखास्तासां धलयैर्हुताशा अनुगृहं नीराजनामारातिकं
व्यतन्वन् चक्षुः । पुत्रोत्पत्तौ देवाः प्रासदक्षित्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६४ ॥

अथेति । अथ तदानीं कुमारजन्मसम्मदनिवेदनाय सरभसं शवेगमभिपत्तन्तीना-

पतन्तीनाम्, अनुपद-विलम्बितमहंपूर्विकया युगपदेव 'कुमारः कुमारः' इत्युद्धोपयन्तीनाम्, अन्तःपुरःपुरन्ध्रीणाम्, अनु-
लापेन, पर्व-शर्वरी-परिवृढ-मरीचि-शरन्वरा-सुधा-पूरेण, कलशा-
कूपार इव प्रतिक्षणमन्तर्हृदयमपरिमितानन्दभरोपचीयमान-
वपुरवनीपतिः,

अपर-जनानौपयिकमपि अङ्गस्पृष्टनाभरण-कलापमभि-
मतापरिमेय-स्वापवेय-जातेन समं वितीर्य तासामासादित-
प्रसादः, सन्निहित-समाहित-पुरोहित-ससंभ्रमाहृत-मौहूर्तिक-
वर्ग-निर्णीत-नैसर्गिक-चक्रवर्ति-पदार्पण-जगन्क-शुभ-प्रह-चक्र-
चार-समुचित-लक्ष-यक्ष-श्रवण-द्विगुणीकृतोत्साह-बहुप्रकार-प्रव-
र्तित-महोत्सवः, तत्समय-समेत-नानादेशागत-महीसुर-त्रात-
सात्कृत-समस्त-वस्तु-जातः,

मनुपदं विलम्बितमनुपदविलम्बितमिति हेतोरहं पूर्वमिति विद्या च युगपदेव
" कुमारः, कुमारः " इत्युद्धोपयन्तीनाम्, अन्तःपुरःपुरन्ध्रीणाम् अनुलापेन
सुहृर्मापणेन पूर्णं वन्द्यमरीचिभिः पारावार इवापरिमितानन्दभरोपचीयमान-
वपुरवनीपतिः ।

अपरेति । अपरजनानौपयिकमपरमनुष्यालभ्यम् ('युस्तमौपयिकं लभ्य'
मित्यमरः) आभरणकलापं बहुतरयथेष्टधनजातेन समं ताम्बः परिवारि-
काम्यः वितीर्य तासामासादितप्रसादः, सन्निहितः समाहितः सन्वृष्टश्च यः
पुरोहितस्तेन ससंभ्रमाहृतमौहूर्तिकवर्गनिर्णीतं यत् नैसर्गिकं चक्रवर्तिपदस्था-
पणं तत्र लग्नदा प्रतिभुतो (Bail givers) ये शुभप्रदास्तेषां चक्रं
तरय चारः सद्यस्तेन समुचितं युक्तमं यक्षमयलं तस्य श्रवणेन द्विगुणी-
कृत उत्साहो यस्य स चासौ बहुप्रकारं प्रवर्तितो महोत्सवो येन स चासौ

पुरोहितेन सममभ्यन्तरं प्रविश्य सूतिका-गृह-सविधमुपा-
गतायाः पुरोहित-वनिताया विशङ्कटाङ्कपर्यङ्कालङ्करणं पूर्वसर्व-
सहाधरशिखरवर्त्तिनं भानुमन्तमिव परिस्फुरन्तं बालकमालोक्य
त्रैलोक्यमपि करतलान्तर्गतमेव सर्कितवान् ।

पूर्णचन्द्रपुनरुक्तमाननं नन्दनस्य नरपालकेसरी ।

विस्मयस्तिमितवीक्षणश्चिरं परयति स्म फलिताखिलाशयः ६५
विनयनयविवेकविक्रमादिष्वखिलगुणेष्वगुमच्युतं विदित्वा ।

अभिजनकृतसम्मतिर्व्यतानीदवनिपतिस्सुतमच्युताभिधानम् ६६
कुलोचितं कर्म कुमारकस्य व्यतानि सर्वं विधिवन्नृपेण ।

आसीदनेनायममेयतेजाः सदाशयस्सद्गुरुदीक्षयेव ॥ ६७ ॥

नरविह्वदेवः । समेवाः संगताः महामिदमातमात्कृताः प्राज्ञणवर्गायतीकृताः,
प्रत्यपिता इति यावत् ।

पुरोहितेनेति । पुरोहितेन सममभ्यन्तरं प्रविश्य सूतिकागृहसविध-
मुपागतायाः पुरोहितवनितायाः विशङ्कटाङ्को विशालोत्पन्न एव पर्यङ्कस्तस्या-
लङ्करणं पूर्वगिरिशिखरस्थितमिव भानुमन्तं तं बालमालोक्य त्रैलोक्यमपि
विजितं करतलगतं चामेस्त ।

पूर्णचन्द्रेति । पूर्णचन्द्रः पुनरुक्तं पुनरुक्तिरूपं नन्दनस्याननं नरपाल-
केसरीविस्मयस्तिमितवीक्षणः सन् फलिताखिलमनोरथश्चिरं परयति स्म ।
रवोदता वृत्तम् ॥ ६५ ॥

विनयेति । स्पष्टम्-अच्युतं च्यवनरहितं विदित्वा यथार्थनामानमनुं
चक्रे इति विशेषः । औपचन्द्रसिकं छन्दः ॥ ६६ ॥

कुलोचितमिति । कुमारकस्य कुलोचितं सर्वं कर्म नृपेण विधिवद्
व्यतानि विहितम्, अनेन सद्गुरुदीक्षया सदाशयः सम्मनीषो बटुरिवायमति-
तेजा आसीदिति । उपजातिवृत्तम् ॥ ६७ ॥

धीरस्य धीरस्य गुरुरूपदिष्टा विद्यास्तमस्तास्तकलाः कलाश्च ।

अधारवद्यन्नमपास्य सद्यः सूचीरयस्कान्तशलाकिकेव ॥ ६८ ॥

उद्यन्तं प्रथमावनीधरतटादौजांसि भानुं यथा

प्रत्यमा गुरुसन्निधौ तमभजन् प्राग्वासनाभिः कलाः ।

आमोदं हृदयेषु सर्वजगतामातन्वते सान्प्रतं

ता एताः परिहृत्य मोहमखिलं तानीव गाढं तमः ॥ ६९ ॥

अनन्तरमनन्य-सामान्य-सौजन्येन, अन्यूनार्थात्-विविधा-

युध-नैपुण्येन, कारुण्य-दाक्षिण्यादि-गुण-शरण्येन, पुण्यतर-सरण्य-

धीन-मति-विन्यासेन, निपुण्य-गण्य-प्राज्य-साम्राज्य-रमा-समागम-

पैशुन्य-मुखर-कल्याण-सर्व-लक्षणानुगुण्य-वर्णनीयेन, कलशा-

र्षोराशि-कन्यका-रमण-चरण-स्मरण-निशित-नियत-शुभाचारेण

धीरस्येति । अस्य धीरस्य धीर्गुरुरूपदिष्टाः समस्ताः विद्याः सकलाः

कलाश्च यजमपास्य सद्योऽधारवद्यथाऽयस्कान्तशलाकिके सूचीर्धारयति
तद्वदिति । उपप्रातिच्छन्दः ॥ ६८ ॥

उद्यन्तमिति । प्रथमः प्राच्यो योऽवनीधरो भूधररूपस्य तटाद्यदौजांसि

भानुं भजन्ति तथा प्राग्वासनाभिः कारणैः प्रत्यमा नवीनाः कलास्तं गुरुसन्निधौ
गुरुसन्निधानमावेश्यभजन् । सान्प्रतमेतास्ताः सर्वजगतां हृदयेषु मोहमहानं

परिहृत्य तानि सूचींजांसि गाढं तम इव आमोदं तन्वते । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।

अनन्तरमिति । अनन्तरमनन्यसामान्यसौजन्येन, अन्यूनं यथा

स्वात्तयाधीता ये विविधायुधस्तेषु नैपुण्येन, कारुण्यदाक्षिण्यादिगुणशरण्येन,
पुण्यतरसरण्येणो मतिविन्यासो यस्य तेन, पुण्यावहमार्गसंचारशालधिषे-

लर्षः । निपुण्यैर्गण्यं यत् प्राज्यस्य साम्राज्यस्य या रमा लक्ष्मीस्य समागमस्य
पैशुन्यं सूचनं तत्र मुखरणि वावदूकानि यानि कल्याणानि सर्वलक्षणानि तेषा-

मानुगुण्येन वर्णनीय इति एतेन, कलशाऽर्षोराशेर्महाभ्येः कन्यका लक्ष्मीस्य

नरसिंहदेवस्य स्वर्गारोहणम्](६२)

निसर्गोदप्र-शक्ति-निराकृत-कुमारेण कुमारेणानेन धरण्याः पति-
रात्मनो नियतममन्यत धन्यतममन्ववायम् ।

कालाद् बहोरथ मर्दो विरहासहिष्णु-

माश्वस्य नद्यनिजशाश्वतकीर्तिमूर्त्त्या ।

नानागुणश्रवणकौतुकिनां सुराणां

नाथेन सख्यमभजन् नरसत्तितीशः ॥ ७० ॥

अतः परमनुचिन्तित-निखिल-जन-हित-कृत्यैः, अमात्यैः,
अनुनीय समानीतः स्पृहणीय-विनीति-नीति-मुख-महनीय-गुण-
गण-समुच्चरित-निधिरच्युत-धरणीपतिः स्वयंवरादरणीमधर्नी
प्रधानगृहिणीपदमानीय आत्मना राजन्यतीमतानीत् ।

रमणो विष्णुस्तस्य वरणयोः स्मरणेन निरिताः नियताश्च शुभाचारा यस्य तेन,
यद्वा अनन्यतुल्येन सौजन्येनायुधानां नैपुण्येन मतेर्विन्यासेन तैश्च करणै-
रित्यर्थोऽनुगन्धेयः, निसर्गोदप्रशक्त्या निराकृतः कुमारस्वामी कार्तिकेयो येन
तेन, कार्तिकेयसमीपे शक्तिरायुधविशेषः स च कृत्रिमो न नैसर्गिक इति भावः,
कुमारेण धरण्याः पतिरात्मनोऽन्ववायं वंशं नियतं यथा स्वात्तथा
धन्यतमममन्यत ।

कालादिति । अथ बहोः कालाद् चिरकालं राज्यं विधायेश्वर्यः । विरहा-
सहिष्णुं मर्दम्, स्वप्रतिनिधित्वेन निजशाश्वतकीर्तिगूर्त्याऽऽश्वास्य नानागुण-
श्रवणकौतुकिनां सुराणां नाथेन सह नरसत्तितीशः सख्यमभजत्प्रकार,
सहासने गोप्रमिदाऽभ्यतिष्ठेवगूर्त्येति भावः । “नरस” इति कविप्रेमप्रयुक्त
व्यपदिह्यमाणा नरसिंहदेवस्य वंश, एवमेव ४७ पद्ये गृहीतमन्त्रे सुधीष्यादि-
पद्येऽपि “कृपानिधिः धीनरसत्तितीशः” इति पाठान्तरम् ॥७०॥

अत इति । अतः परमनुचिन्तितयत्कलप्रजाजनहितकृत्यैः अमात्यैरनु-
नीय समानीतैः स्पृहणीयधिनयनवादिमान्यगुणगणानां
समुच्चरितः प्रदपातो निधिरभूत् । सः, स्वयं वरेण, दिग्गत इति स्वयं वरादरणी

अनुकूल-जाज्वल्यमान-मणि-ज्योतिरावप-जाल-जटिलेषु,
विलेशय-विलक-रुणा-फलकेषु, निसर्ग-निशिताग्रे निदान-क्रोड-
दंष्ट्रा-ककच-चक्रे, जलद-मार्ग-लङ्घन-जङ्घालेषु, शिखरिष्टङ्गजालेषु
च निपद्य निर्वर्तित-वीचर-तपोनिरन्तरा वसुन्धरा निखिल-गुण-
निरवद्यं नृग-नहुप-भरत-भगीरथ-नलादि-नृपालानामाद्य-नीत्यु-
द्योत-विद्योतमानमेनमासाद्य प्रत्यपद्यतामन्दमानन्दम् ।

महीमहेन्द्रस्य तस्य स्वान्तमधिवसन्तम्, अरविन्दनयनम्,
अमिगन्तुमिव सन्ततमुरोऽन्तराल-मुञ्ज-उटान्तरयो-
रधिन्दतां वसतिमिन्दिरायसुन्वरे । अथ नरपतेरस्य स्वभाव-
सुभगं वपुर्नन्दनमिव वसन्तः, नयमिव विनयः, नालीक-
मुकुलमिव विकासः, नदी-नायकमिव विधूदयः, नक्षत्रेशमिव
शरदागमः, नागेन्द्रमिव मशोदयः, नारायणमुज्जमभ्यमिव

(कर्त्तरि ल्युट्) व्यदशाम्, अबनी प्रधानगृहिणीपदमानीषाऽऽमना स्वयं
राजन्वती प्रसन्नराजपुङ्गवतानीदिति ।

अनुकलेति । अनुकूलं जाज्वल्यमानानि यानि मणिज्योतीषि तेषा-
मातरजालेन जटिलेषु विलेशयस्थानन्तस्य शेषस्य फणाफलकेषु, तथा
निषर्गेण निशिताग्रे निदानक्रोडस्वादिवराहस्य दंष्ट्रा एव ककचः (आरा
इति रुपातः) तस्य चक्रे, जलदमार्गस्याक्षरास्य लङ्घने जङ्घालेषु अतिज्वेषु,
शिखरिष्टङ्गजालेषु च निपद्य स्थित्वा (पर्वतानां महीपरसंज्ञकत्वादित्युपे-
क्षितम्), निर्वर्तितं यतीचरं तपस्तेन निरन्तरा निरवद्यशा वसुन्धरा निखिल-
गुणनिरवद्यं नृगनहुपभरतभगीरथनलादिनृपालैरप्यनामाद्यो यो नीत्युद्योत-
स्तेन विद्योतमानमेनमासायामन्दमानन्दं प्रत्यपद्यत ।

महीति । अथ नरपतेरस्य स्वभावसुभगं वपुर्नवयौवनमद्योतयत । कः-
धिमिव, कीदृशं च तयौवनमभूदित्याह—नन्दनमित्येनायं नवयौवनमित्यन्तं

कौस्तुभमणिः, अशोतयत् नतमध्याजननयनामृतास्त्रावनम्,
नलिनशरसञ्जीवनम्, नाटितललितरसभावनम्, नासत्यादि-
रूपपरिभावनम्, नवयौवनम् ।

शरणागत-नरपालक-लोकालिक-भाग-भावुक-रेखा-मातृका-
रेखायितोर्ध्वरेखाश्चल-प्रपञ्चित-मत्स्य-रेखया मकरकेतनमधो
विधायेव वर्त्तमानं संवाहनपर-वराहोद्वा-परिपदुरोरुह-कुम्भ-
सम्भावनाहंता-प्रकाशन-कुशल-कलश-चिन्ह-समन्वितम्, अनु-
दिनमहमहमिकया विनमतामवनिपतीनाममित-घट्टुविध-मणि-
गण-स्थपुटित-कठिन-किरीट-कोटि-संचयेनापि कठिनतां नादधाद-
वनिभुजधरणयुगलम् 'सामन्त-वसुन्धराधिप-कुन्तल-कुसुम-वान्त-
मकरन्द-पूर-निरन्तर-ज्ञालनयेव चरणारविन्दतलान्तरे कमल-
कुलिशातपत्राकाररेखाः प्राकाशन्त ।

सर्वं स्पष्टम्, विशेषस्तु नक्षत्रेश्चन्द्र, नलिनशरः कामः, नालोकं कमलम्,
नासत्यौ अधिनीकुमारौ, नतमध्याजननयनामृतास्त्रावनं नताञ्जीजननयना-
नन्दकरम् ।

शरणागतेति । शरणागता ये नरपालकलोकालिकेभ्यः कामः
भावुकौ ललाटे भवन्शीला या रेखा, तस्या मातृकाया वर्णमातृकाया रेखा-
यिता योर्ध्वरेखा पादतलवर्तिनी तस्या अश्लेषे प्रपञ्चिता या मत्स्यरेखा
तया मकरकेतनमधो विधायेव वर्त्तमानं न्यक्कृतकामदेवमित्यर्थः, संवाहनपरा
या वराहोद्वासासा परिपदौ य उरोरुहकुम्भास्त्रेयां संभावनं
सेवनं तस्याहंतायाः प्रकाशने कुशलेन कलशचिन्देन समन्वितम्,
अनुदिनमहमहमिकया विनमतामवनिपतीनाममितैर्घट्टुविधैर्मणिगणैः
स्थपुटित उन्नतानतीकृतो यः कठिनकिरीटकोटिसंचयस्तेनापि
अवनिभुजधरणयुगलं कठिनतां नादधौ । सामन्ता ये वसुन्धरा-

अनवरतमखिल-दैवत-पूजोपकरणता-समासादित-सुष्ठु-
परिणतिभिश्चरणतामस्य समरनुवानं विषप्रसूनं शश्वदशेष-
जगदीश्वर-वदनसहस्रपत्रैर्वरिवस्यामजस्रमशीश्रियत् ।

अस्मत्कुलाधिपतिराप जगत्त्रयाघः-

पातित्यमित्यपयशः परिमार्ष्टुमेव ।

प्राप्याधिकोन्नततरप्रपदस्वमस्य

कालाद्बहोरवहतां कमठी प्रशस्तिम् ॥ ७१ ॥

मनोज्ञताहृद्यमद्विपेन्द्रनिदम्भनस्तम्भाविढम्बनार्द्धम् ।

उपर्युपर्युक्त्युगं प्रवृद्धं प्रियाजनप्रेमभरैरियास्य ॥ ७२ ॥

श्रीनृसिंहकुमारोऽयं सिंहसंहननोऽभवत् ।

धिपासेषां कुन्तलउमुमैर्बान्तो यो मकरन्दपूरस्तेन निरन्तरं चालनवेव चर-
णारविन्दस्यान्तरे कमलकुलिशातपत्राकारा रेखाः प्रकाशन्त ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरमखिलदैवतानां पूजोपकरणतया
समासादिमृष्टपरिणतिभिरेतस्य चरणरुनतापदयो समरनुवानं सत् विष-
प्रसूनं कमतं शश्वदेवारोपैर्जगदीश्वरवदनसहस्रपत्रैर्जस्रमस्र वरिवस्यामशि-
श्रियत् ।

अस्मदिति । अस्मत्कुलाधिपतिर्जगत्त्रयाघःपातित्यनापेलपयशः
परिमार्ष्टुमेव कमठी अस्याधिकोन्नततरप्रपदत्वं प्राप्य बहोः कालादनन्तरं
प्रशस्तिमबहताम् । अच्युतदेवः पानकामुद्रितकृत्तच्छोपेतचरयोऽभूदिलर्षः ।
वपन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७१ ॥

मनोज्ञेति । मनोज्ञस्याहृद्यमद एव द्विपेन्द्रस्य निदम्भनस्तम्भस्य
निबन्धनस्तम्भस्य विढम्भनननुकरणं तदनु रूपम् । अस्योद्युगं प्रियाजनभरै-
रिवोभुंभरि प्रवृद्धम् । उपेन्द्रवक्त्रा वृत्तम् ॥ ७२ ॥

श्रीनृसिंहोति । श्रीनृसिंहस्वायं कुमारस्तस्य श्रीनृसिंहकुमारशब्दस्य
सिंहसंहननो वपङ्गरूपोपेतोऽभवत् इत्यत्र किमिव चित्रं, सांप्रत-

सिंहमध्यतया तस्य चित्रं किमिव साम्प्रतम् ॥७३॥

सकल-कला-कलाप-चातुर्य-गाम्भीर्य-करुणा-रसौदार्य-
शौर्याराधन-वितरणादि-स्पृहणीय-महनीय-गुण-गणानाम्,
असम्बाध-संचरणस्य हृदयेऽवकाशं प्रस्तावयितुमिव विस्तार-
मगात् वक्षस्तटम् ।

प्रफुल्ल-करुहार-पल्लव-तल्लज-स्थलारविन्द-कान्ति-सन्तति-
सन्तताहरण-परिणत्येव व्यक्तरागं हस्तयुगं समस्त-विमत-
पार्थिव-साम्राज्य-रमा-निरन्तर-सञ्चरणेनेव व्यञ्जयति स्म
अनन्यसामान्यं काठिन्यम् ।

विस्तृत-वक्षस्थल-लक्ष्मी-सौध-पार्श्व-द्वय-निक्षिप्त-मणि-

मुचितम् । किञ्च एकावयवस्य (मध्यस्य) सिंहमदशतोऽन्येषामवयवानामपि
तथात्वमेवाचितम्, अन्यथा वैगुण्यापातात् । तेन सिंहमध्यस्य सिद्धसंदन-
नत्वे न किमप्यार्थमुचितमितिभावः । अनुशुब्दं वृत्तम् ॥ ७३ ॥

सकलेति । सकलकलाकलापादीनां वितरणादीनां दानादीनां गुण-
गणानां च असम्बाधेन सावकारं संचरणस्य हृदयेऽवकाशं प्रस्तावयितुमेव
विस्तारमगाद् वक्षस्तटम् ।

प्रफुल्लेति । प्रफुल्लो यः करुहारः पल्लवतल्लजं, स्थलारविन्दं च तेषां
कान्तिस्तस्याः सन्ततं निरन्तरमासमन्तादरुणं तस्य परिणत्या इव हस्तयुगम्
व्यक्तरागमदणमभूर । समस्तानां विमतपार्थिवानां साम्राज्यरमायाः प्रहण-
विमर्जनाभ्यां यन्निरन्तरं सञ्चरणं तेनेव हस्तयुगमनन्यसामान्यं काठिन्यं
व्यञ्जयति स्म, गतागताभ्यामप्यन इव हस्तस्यापि अर्करयमज्जति ।

विस्तृतेति । विस्तृतायाः पक्षस्थललक्ष्म्याः यत्सौधं तस्याः पार्श्वद्वये निक्षिप्ताः

कलश-रुद्री-सनात-कदारमटी-मुमांसलमंसलपुगतं तरणिमा-
रन्म-स्तम्बेरम-कुम्भमावनवातम्बत ।

रमसाक्षेप-रसानिहापिरीनां राजन्यकन्यछानां रागाति-
योगेन युगपदनुकलनभिरतद्विरधेवोभिरिव निरन्तर, जय-
दुन्दुभि-नद-सिन्धुर-निनद-निरोध-धौरन्धर्य-इषोन्नेप-पोप-
समिन्धानेव परिण्णाहमवहत बन्धुरा कन्धरा ।

हृदन्तर-निरन्तर-संचरदञ्जन-गिरि-सप्रभ-कैटभारि-मुख-
कञ्ज-मुत्तर-पाञ्चजन्य-निनद-प्रपक्ष-कञ्चुकित इव, रसना-चत्वर-
विमृत्वर-निरवश-विद्या-कलापाकूपार-धौरवापूरित इवागाद-
कण्ठः कण्ठः पिकस्वरताम् ।

सावय्याब्धिभवो नित्यं वारुण्यशरदुञ्ज्वलः ।

यौ मणिकलशौ तयोर्वा तच्चनीस्तस्याः कदारमटी समानतासंरन्भो यस्य ताररां
मुमांसलमंसलपुगलं, तरणिमारम्भ एव स्तम्बेरमस्तस्य कुम्भमावनवातम्बत ।

रमसति । रमसेन वेगेन य आरतेयस्तत्र यो रसस्तत्र प्रणयिनीनां राजन्य-
कन्यछानां रागातिर्योगेन युगपदनुकलनभिरतद्विरधेवोभिरिव बन्धुरा
नदोन्नता कन्धरा प्रोवा निरन्तरेव निरवकाशेव जयदुन्दुभीनां मदसिन्धु-
राणां च निनदानां निरोधधौरन्धर्येण यो इषोन्नेपरोपस्तेन समिन्धानेन
परिण्णाहमवहत ।

हृदन्तर इति । हृदन्तरे निरन्तरं सघरद् मदप्रनगिरिसप्रभस्य कैटभारि-
रुसकषं तत्र मुत्तरं यत् पाञ्चजन्यं तस्य निनदप्रारम्भेन कञ्चुकित इवाच्चक्ष
इव, रसनाचत्वरविमृत्वरी वा निरवश विद्या तस्याः कलापस्य यो धौरव
स्तेनापूरित इवागादपुण्ठः कण्ठः पिकस्वरताम् ।

सावय्येति । सावय्याब्धिमुत्तरजस्तादयशरदनुना प्रकाशमानो

असंख्येयकलत्रिचत्रमानेन्दुः प्रवर्धते ॥ ७४ ॥

अनवद्यतदाननोपमाशादुरितेनैव शशी मधीविलिप्तः ।

कमलं च सहस्रधा विभिन्नं कथयेत्साम्यकथां बुधः कथं वा ॥ ७५ ॥

प्रतिनव-लावण्य-पूर-विहार-पारीण-विलोचन-वैसारिण-
युगापाङ्ग-बालधि-विलम्बिनी-कान्तिसुधा-सान्द्र-रूपोल-युगल-
चुबुक-भाग-लप्र-प्रत्यप्र-जङ्घाल-नीलिका-कालिकेष, कान्त-
निसर्गोदम-रूपोल-युगलाप्राण-मधुराधर-बिम्ब-चुम्बन-लालस-
विलासिनी-परिषदसकृत्प्रदित-संगतासित-कटाक्ष-वीक्षाङ्कुर-

ऽसंख्यातकलाकलापललित आननेन्दुः प्रवर्धते न क्षीयते इति चित्रम् ।
अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ ७४ ॥

अनवद्येति । अनवद्यस्य तदाननस्योपमाशैव दुरितं तेनैव शशी मधी-
विलिप्तः सकलद्वोऽभूत् । कमलं सहस्रधा विभिन्नं सहस्रदलत्वात्तेषाम्,
तद्बुधः कथं साम्यकथा कथयेत्—य एव साम्यमचीकमत स एव दण्डितोऽ-
भूदिति न कश्चिदपि तदुपमानाय साहसमाचरतीत्यहो अनुपमेयता तन्मु-
खस्य । हरिणोऽप्लुता वृत्तम् । सयुगात्सलघूविषमे गुरुर्गुजिनभौ च भरौ हरिणी-
प्लुतेति तल्लक्षणात् ॥ ७५ ॥

प्रतिनवेति । प्रतिनवो यो लावण्यपूरस्तत्र यो विहारस्तत्र पारीणी
यो विलोचनवैसारिणी नवनर्तनौ तयोर्युग्ं युगलं तस्य बालधिरूपयोरपाङ्गयोर्वि-
लम्बिनी, किञ्च कान्तिसुधागिरन्तरे रूपोलयुगले चुबुकभागे च लला प्रत्यप्र-
ऽगिनवा जङ्घाला चपला नीलिकाया (' कर्द ' इति प्रथिद्धायाः) कालिकेर
श्मधुराजिरगुजिटेत्यमणान्वयः । या च श्मधुराजिः कान्तं
निसर्गोदमं च यत् रूपोलयुगलं तस्या प्राणो, तथा मधुराधरबिम्बस्य
चुम्बने च लालसा यासां ताद्य ताः विलासिन्यस्तासां
परिषदाऽसकृत्प्रदिताः संगता विरुद्धाथ येऽसिताः कटाक्षास्तेषां वीक्षा प्रत्यक्षी-

शङ्कामङ्कुरयन्ती, भक्त्यतिशय-प्रसन्न-पन्नगपति-शयन-लालन-
 प्रसारित-शयन-प्रकाश-संशयकरी, चिकुर-भार-परिणत-शृङ्गार-
 रस-पूर-तट-बन्धायित-समुन्नत-ललाट-पार्श्व-द्वय-दृश्य-निष्यन्द-
 सन्देहकारिणी, तरुणिम-वारणेन्द्र-मदरेखानुकार-पारीण-
 कुमुमचापादिमाभिरूप-परिपदसकृद्विजय-प्रशस्त-वर्णालि-
 केलि-निर्णयिका, धरणीन्द्र-वदन-चन्द्रमसि रमधुराजि-
 रराजिष्ठ ।

करुणा-करुणालय-वन-विहार-शृङ्गावगाह-सरोरुह-गृहा-
 भितः-प्रसारित-बाहा-विज्ञेय-समुत्तिष्ठ-तरङ्ग-सोमैरिव विस्वा-
 रितम् , शतपत्र-नयन-चारित्र-विविध-स्तोत्र-अवण-पात्रता-

करणं तस्या अङ्कुरशङ्कामङ्कुरयन्ती अभूत् । भक्त्यतिशयेन प्रसन्नो यः पन्नग-
 पतिशयनस्तस्य लालनाय प्रसारितं बन्धयनं तस्य प्रकाश आभा तस्य संशयकरी
 रयामस्य भगवतः शय्याया अपि रयामत्वादियमतिशयोक्तिः । चिकुरभाररूपेण
 परिणतो यः शृङ्गाररसः (शृङ्गारस्य कृष्णश्यामत्वात्) तस्य पूरः प्रवाहस्तस्य
 तटबन्धवदाचरितं समुन्नतं यत् ललाटं तस्य पार्श्वद्वये दृश्यौ यौ निष्यन्दौ
 तयोः सन्देहकारिणी, अथ तरुणिमैव वारणेन्द्रस्तस्य मदरेखानुकारपारीणा
 तथा कुमुमचापादिमा मदनप्रमृतयो वेदभिरूपाः सुन्दरास्तेषां परिपदो योऽस-
 कृद्विजयस्तस्य प्रशस्तेर्या वर्णालिः सैव केलिस्त्रयाः निर्णयिका, रमधुररूपेण
 विजयलेखकेनाच्युतदेवेन लब्धोऽभूदित्यर्थः । एवंविधा धरणीन्द्रवदनचन्द्रमसि
 रमधुराजिरराजिष्ठ ।

करुणैति । करुणाकरुणालय अपाहावगाहो दमारूपे समुद्रे वनविहारेण
 जलविहारेण हेतुभूतेन शृङ्गावगाहो यथा तादृशी या सरोरुहगृहा लक्ष्मीस्त्रया-
 ऽभितः प्रसारिते ये बाहे बाहू भुजौ तयोर्विज्ञेयेण समुत्तिष्ठता ये तरङ्गस्तेषां
 सोमैरिव विस्वारितम् । दयासमुद्रे शङ्कोऽरात्रे लक्ष्मीर्न्यवात्सीदिति

अङ्गवर्णनम्] (१००)

पवित्रं श्रोत्रयुगमादरेण समाश्लिष्यदिवातिमात्रमा-यतापाद्गम् ।

प्राङ्गण-रिङ्गण-निपुण-विहङ्गेश-रथ-नताङ्गी-प्रतिफलदङ्ग-
पिशङ्गिम-शङ्कनीयेन, गति-प्रसर-प्रतीप-श्रवणोपरि समुपेत-
कोपोदय-निरूपणीयेन शोणिन्ना, सुपर्वाधिप-कुमार-सुरभि-
चाप-मुखाभिरूप-विजय-प्रशंसि-नासावंश-ध्वज-दण्ड-संगत-
कौशेय-पताका-संशयकरेण, सन्तत-सन्निहित-निज-नन्दिनी-
संदर्शनागत-दुग्ध-सिन्धु-सगन्धेन, निखिल-कंजमुखीजन-नयन-
जीवंजीव-रञ्जन-कौमुदी-पुञ्ज-मञ्जिम-व्यञ्जकेन धवलिम्ना,

इति भावः । तेन य कश्चन तदपाङ्गोचरता गतः सर्वोऽपि तेन दयया निवृत्त-
वारिद्रपतां नीत इति ध्वन्यते । शतपन्ननयनस्य विष्णोश्चरित्रसमूहसंबन्धि विवि-
भस्तोत्राणां श्रवणपात्रतया पवित्रं श्रोत्रयुगमादरेणातिमात्रमायतमपार्श्वं समा-
श्लिष्यदिव आलिङ्गितवानिव, तस्य नेत्रप्रान्तावाकर्णविस्तृतावास्तानिति भावः ।

प्राङ्गणेति । अध नेत्रयोः शोणधेतव्यामचर्णत्रयवतां वर्णयति । तत्र
'शोणिन्ने' ल्यन्तेन शोणता, 'धवलिम्ने' ल्यन्तेन धवलिमा, 'कालिन्ने' ल्यन्तेन
च कालिमा वर्णितेत्यवगन्तव्यं यस्य च 'अत्यन्तगम्भीरकान्तिपारावारकृताव-
तरणे'त्यादिनान्वय इति बोध्यम् । प्राङ्गणरिङ्गणे निपुणा या विहङ्गेशरथस्य
गण्डवाहनस्य नताङ्गी तस्या प्रतिफलन् यः पिशङ्गिमा तद्वच्छ-
ङ्कनीयेन, गतिप्रसरस्य प्रतीपयोः श्रवणयोःपरि समुपागतो यः कोपो-
दयस्तेन निरूपणीयेन शोणिन्ना, सुपर्वाधिपकुमारो जयन्तः
सुरभिचापमुखाः कामप्रभृतयश्च येऽभिरूपास्तेषां विजयप्रशंसी यो नासा-
वंशस्तस्य ध्वजदण्डे संगता या कौशेयपताका तस्याः संशयकरेण, सन्तत-
सन्निहिता या निजस्य नन्दिनी स्वकन्या सत्तमीस्वस्याः संदर्शनायागतो यो
दुग्धसिन्धुस्तस्य सगन्धेन तत्संबन्धेन, निखिलस्य कंजमुखीजनस्य ये नयन-
रूपा जीवंजीवाश्चोरास्तेषां रञ्जनं रञ्जयितृ यन् कौमुदीपुञ्जं तस्य मञ्जुत्व-

सन्तत-ध्यान-सन्दर्शन-वश-पुरः-सन्निहित-पन्नग-रिपु-रथ-स्थिर-
 प्रतिविम्ब-कान्ति-संभावनीयेन, विजृम्भित-स्वामाविक-प्रभा-
 सुधा-महाम्भोधि-मध्य-निष्पन्द-निलीन-करुणा-रस-वर्षामोघ-
 नील-मेघ-पृथुक्-श्लाघनीयेन कनीनिका-कालिम्बा, अत्यन्त-गम्भीर-
 कान्ति-पारावार-कृतावतरण-शोण-नद-भागीरथी-तरणिकुमा-
 रिका-चातुरीम् ऊरीकुर्वाणम्, परधरणीश्वराणाम् ऐश्वर्य-निर्माण-
 स्थिरीकरण-संहरणानुगुण-गुणत्रयमिव प्रकाशयद् आश्रित-
 वर्ग-समामादितानुमोद-प्रसाद-गुणम्, अखिलानन्द-संदायकम्
 अङ्गनाजनानुराग-सागर-मुधाकरो वदनराज-विम्ब-पूजा-राजीव-
 कान्ति-समुत्तेजकम्, अराजत लोचनयुगम् ।

वैशुन्य-परापवाद-पर-नारी-वर्णनाकर्षण-निरोध-विहित-
 प्राकार-मण्डलानुकारिभिः एकवार-श्रुताशेष-विद्वेषि-वसुमती-

प्रकटयिष्या यवलिम्बा, सन्ततं ध्याने यत्सन्दर्शनेन वशो वशीभूतः पुरःसन्नि-
 हितश्च यः पञ्चरिपुरथो हरिस्तस्य स्थिते यः प्रतिविम्बस्तस्य कान्तित्व-
 द्वात् संभावनीयेन, विजृम्भिता या स्वामाविकी प्रभा सैव सुधा-
 म्भोधिस्तस्य मध्ये निष्पन्दं निलीनो यः करुणारमवर्षणशीलोऽमोघो नील-
 मेघपृथुको नीलमेघखण्डस्तद्वत् स्थापनीयेन, कनीनिकाकालिम्बा अत्यन्त-
 गम्भीरे कान्तिपारावारे कृतावतरणायाः शोणनदभागीरथीकालिन्वस्तासां
 चातुरीमूरीकुर्वाणम्, परे ये धरणीश्वरस्तेषामैश्वर्यस्य निर्माणं स्थिरीकरणं
 संहरणं च शुरुदिगुणव्याजेन प्रकाशयत्, आश्रितवर्गेण समामादितानु-
 मोदप्रसादौ गुणौ वस्य तन्, क्रोधगुण आश्रितैर्नोपलब्धत इति भावः । राजा
 चन्द्रः, वदनराजो मुखशशीत्यर्थः, एषश्चमन्यन् । इत्थंभूतं लोचनद्वयनराजत ।

वैशुन्येति । वैशुन्यं परापवादः परनारीवर्णनाकर्षणन्येषां निरोधाय
 विहितं यन् प्राकारमण्डलं तस्यानुकारिभिः, एकवारार्कणितन्य(विषयजातस्य)

पाल-राज्य-रमा-मृगी-समाज-समाकर्षण-पाश-त्रलय-निकाशे-
ल्लेखा-बलयैः-समेतमवर्णनीयं कर्णद्वयम् अनवरत-समागच्छ-
दच्छ-नयन-शतच्छद-च्छवि-रमा-समुपवेशनाय प्रतिष्ठितं
विष्टर-युगमिव व्यराजिष्ट ।

चम्पकमुकुलादिकमखिलमुपमानजातमपजित्य जगत्यन्यत्
पुनरस्ति वा न वेत्युद्गीविक्रया विलोकयन्निव शाश्वत-सौमनस्य-
प्रशस्य-निज-निःश्वसित-मरु-पर्युदञ्चदामोद-भर-प्रपञ्च-प्रणुन्न-
भुवन-समुन्नतः, अभ्यर्णगत-वदन-शतपर्ण-सौरभ-विशेष-
निर्णयायेव किञ्चिदवनीतलचञ्चलः प्राशंसि शशिवंशमणै-
र्नासावंशः ।

पुरातन-पुण्य-परिपाक-रचित-सपन्नलोक-साम्राज्य-रमा-

तथा विद्वेषिणो ये वसुमतीपालासोपा राज्यसंपन्धिनीः या रमास्तासा
समाजस्य समूहस्य समाकर्षणाय पाशबलयसदृशेल्लेखात्रलयैः समेतमवर्णनीयं
कर्णद्वयमनवरतं समागच्छन्ती गाऽच्छा (दर्शकजनस्य) नयनशतपत्रच्छवि-
रेव रमा तस्याः समुपवेशनाय प्रतिष्ठितं विष्टरयुगमिव व्यराजिष्ट ।

चम्पकेति । चम्पकमुकुलादिकमखिलमुपमानजातमपजित्य 'जगति
किमप्यन्यदस्ति नास्तिवे'ति युद्धयोद्गीविक्रया विलोकयन्निव, शाश्वतं यत्
सौमनस्यं सौगन्ध्यं तेन प्रशस्यो यो निजनिःश्वसितस्य मरुत् तेन पर्युदञ्चन्
य आमोदभरप्रपञ्चलेन प्रणुन्नं तिरस्कृतं यद्गवनं तत्र समुन्नतः । अत्र हि
' मरु पर्युदञ्चत् ' इत्यस्य स्थाने ' मरुपर्युदञ्चत् ' इति पाठः संभाव्यते ।
' मरुपर्युदञ्चद् ' इति यथास्थितपाठे तु ' मरुः कुरवकः ' इति शब्दरतोम-
महानिधिः, तेन निःश्वसितमेव मरुरिति विप्रहो विधेयः । अभ्यर्णगतं यद्गदन-
शतपर्णं तस्य सौरभविशेषस्य निर्णयायेव किञ्चिदवनीतलं प्रति चञ्चलः
शशिवंशमणैर्नासावंशः प्राशंसि, लोकेरिति शेषः ।

समाकर्षण-यन्त्र-बलय-विलास-गन्त्रीम्, अशेष-जगतीपती-
नामेष तिलको भविष्यतीति व्यक्तीकरणाय सितपत्र-पत्र-निर्व-
र्तित-तनुरूप-मुद्रानुकार-निर्णिद्राम् ऊर्णाम् उद्बहन्, दुष्ट-
घरणीभृद्दृष्टागमानध्यायाष्टमी-स्पष्टीकरणाभिनिविष्ट-कुमुदिनी-
प्रार्थ-निर्धारणीयः, व्युष्ट-कमल-समान दृष्टि-निविष्ट-रमा-पुरः-
प्रतिष्ठापित-कनकोन्मृष्ट-विहार-शारि-फलक-दृष्टान्तो महीपते-
रद्योतिष्ट ललाटपट्टः ।

गाम्भीर्य-निल-विस्तृत्वर-सत्व-गुण-बहिर्निरस्त-शैशव-
चापल संयुक्त-विस्तृततम-मस्तकि-मति प्रस्तावकः, कमनीय-वदन-
कुमुदिनी-रमण-लावण्यपूर-रत्नाकर-ज्ञहरि-लय-बहिर्निरस्त-

पुरातनेति । पुरातनपुरणपरिपाकरचितायाः सप्तलोकस्य साम्राज्य-
रमायाः समाकर्षणाय यद् यन्त्रबलयं यन्त्रचक्रं तस्य विलासगन्त्रीं लीला-
शक्त्यम् । अथ च अशेषजगतीपतीनामेष तिलको भविष्यतीति व्यक्तीकर-
णाय, सितपत्राणां हंगानो पत्रैर्निर्वर्तिता या तनुरूपा सूक्ष्मा मुद्रा तस्या
अनुकारे निर्णिद्रामूर्णो वर्तुलाकारं श्वेतरोमपत्रमुद्बहन्, दुष्टपरणीमृत्सं-
बन्धि यद्दृष्टमदर्थो दुःखं, तस्यागमस्याऽनध्यायक्या वाष्टमी तस्याः स्पष्टी-
करणायाभिनिविष्टोऽभिनिवेशवान् यः कुमुदिनीष्टश्चन्द्रस्तस्मार्थं तद्वन्निर्या-
णीयः, व्युष्टं प्रमातं (' व्युष्टं प्रमातं द्वे क्लीबे ' इत्यनरः) तत्र यत् कमलं
तस्मान्ना या दृष्टिर्नयनं तयोर्निविष्टा या रमा लक्ष्मीस्तस्याः पुरः प्रतिष्ठापितं
यन्कनकोन्मृष्टं कनकोनोपरि चृष्टं, कनकद्वारलिप्तमिति यावत्, विहारस्य
श्रीहायाः सम्बन्धि शारिफलकं तद् दृष्टान्तो यस्य सतादृशो महीपतेर्ललाट-
पट्टोऽद्योतिष्ट ।

गाम्भीर्येति । गाम्भीर्येण निलं विस्तृत्वरं यः सत्वगुणैरेव बहिर्निरस्तं
वच्यैश्वर्याचपलं तेन संयुक्ते यो विस्तृततमो मस्तकी फणापरशस्य मतेः
प्रस्तावकस्तद्भुजितकः, कमनीयं वदनमेव कुमुदिनीरमणस्तस्य लावण्यपूर

निवर्तमान-विकर्तननन्दनी-नन्दनीयः, सौन्दर्य-रमा-समेत-
तरुणिम-विहार-संकेत-तमाल-वन-कुञ्जभाय-समञ्जस-परिहृत-
पञ्चशर-निदाघ-वञ्चिचत-चञ्चलनयनादृगञ्चल-पथिक-श्रमः,
समदृश्यत यौवनवर्हिण-वर्हभरानुरूपः केशकलापः ।

किन्तु थापामिव कन्दलत्फलम्, जातरूपमिव जातसौरभम् ।
अस्फुरद् वपुरतीव मेदिनीनायकस्य नवयौवनोदयात् ॥७६॥

विज्ञैरीक्षणेचरो नयगुणो वीरो रसो मूर्त्तिमान्
प्रत्यर्थिञ्चितिपैस्सुहृद्भिरुदयत्प्राणो नमःपादपः ।

धर्मः संधटिताकृतिः प्रकृतिभिस्ताम्राधराभिः पुनः

साकारः स्मर इत्यपि च्छितिपतिस्सर्वैर्मुदाऽगृह्यत ॥ ७७ ॥

एव रत्नाकरस्तस्य लहरिलयैस्तरङ्गवलयैर्विहिंसिता, अत एव निवर्तमाना या
विकर्तननन्दनी यमुना तद्भ्रमन्दनीयस्तत्समः समुद्रसंभेदावच्छ्रयमुनाप्रवाह इव
प्रशंसनीय इति भावः । नीलतया लम्बतया च सादृश्यम् । सौन्दर्यरमया (नाथि-
कथा) समेतः संगतो यस्तरुणिमा (नायकः) तयोर्विहारस्य सङ्केतस्थलीभूतो
यस्त्वमालवनस्य कुञ्जस्तद्भावस्य समञ्जसः समुचितः परिहृतः पञ्चशररूप-
निदाघेन वञ्चितानां प्रलम्बानां चञ्चलनयनानां दृगञ्चलरूपपथिकानां श्रमो
येन सः, यौवनवर्हिणस्य यौवनकेकिनो वर्हभरानुरूपः पिच्छसमूद्रसदृशः केश-
कलापः समदृश्यत ।

किञ्चित् । कन्दलत्फलमङ्कुरितफलमिन्द्रधनुर्विव (तस्य वपुर्धनुषो नयना-
दीनि फलानि) जातसौरभमुपगन्धमुगन्धं जातरूपमिव सुपर्णमिव मेदिनी-
नायकस्य वपुर्नवयौवनोदयादस्फुरदशोभिष्ट किं नु ? ॥७६॥

विज्ञैरिति । धीमद्विष्युपा युतो नयगुणः शौर्यं वपुष्मत्पुन-

विद्विद्भूषणैः सुहृद्भरणैः राशरणकल्पद्रुमः ।

साक्षाद्धर्म इति प्रजाभिरुत्तरसौन्दर्यसंपन्नैः

अन्तानां विधारेर्मनोज इति स ज्ञातोऽच्युतो भूवतिः ॥

विलाससदनं विशेषज्ञतायाः, विश्वासभूमिर्विश्राणनस्य, सिद्धिचेत्रं शक्तित्रयस्य, आलवालस्सुशीलानाम्, आलम्बनं गान्भीर्यस्य, शरण्यं सौजन्यस्य, समाजस्सुचरितानाम्, संकेत-
भवनं संगीतस्य, सौहित्यं साहित्यस्य, अनपाद्यभूमिरुपायानाम्,
पण्यवीथिका पुण्यानाम्, समाहारः साहसिकतायाः, सन्दोहः
सौन्दर्यस्य, सर्वस्वं सरसतायाः, नित्यनिवासः सत्यवचसाम्,
प्रेकमत्य विशुद्धीनाम्, उद्वसितं शौर्यविलासितानाम्,
सूतीगृहं नीतिपथस्य, सामानाधिकरण्यं प्रामाणिकगुणानां
स भूपविरभूत् ।

अथ कदाचिद् इर्म्यान्तरान्निर्गत्य धरणीजानिः 'आजा-
नेयमानय' इति समीपवर्तिनं कञ्चन कञ्चुकिकलाप्यक्ष-
मादिच्छद् ।

तदा विनिर्गत्य तुरङ्गशालां

प्रधिरय पल्याणिनेमेव पूर्वम् ।

चेतोऽतिशायिस्यदसंप्रदाय-

मनीनयत् सोऽपि ह्यं रयेण ॥ ७८ ॥

नमःपादपः कल्पपादप इत्यर्थः । शार्बलविकीर्णितं हृन्दः ॥ ७७ ॥

विलासेति । विश्राणनं दानम् । शक्तित्रयं प्रमुखादिदत्साहसार्थिर्मन्त्रशक्तिश्च ।
सौहित्यं शक्तिः । पण्यवीथिका विनष्टिः । उद्वसितं गृहम् । अन्वत् सर्वं स्पष्टम् ।

अथेति । धरणीजानिः राजा । आजानेयः मुञ्चद्वितः साधुवादी मुखनः,
(आजानेयाः कुलीनाः स्युर्विनीटाः साधुनादिनः) ।

उदेति । पल्याणिनं सपर्याप्तम्, रलयोरभेदात् । चेतोतिशायी मनसो-

उभय-पार्श्वगत-पुरुष-द्वय-हस्त-दल-निलीन-खलीन-त्रलय-
विकृप्यमाणमपि शश्वदुपर्युद्धमनच्छलेन नभरचरणगर्वितम्,
उच्चैःश्रवसमवरोपयितुमिवेच्छन्तम्, प्रतिक्षणोत्क्षिप्त-सरभस-
चलाचल-पुरोभागेकचरणतया दुर्विनीत-सर्वसहापाल-खर्वेतर-
गर्व-दुर्विकर-विष-वेगानुर्वराया रजोभसित-पूर्वभिवावतारयन्तम्,
वेग-विषय बान्धव-विहग-धुरन्धर-परिपन्थिभूत-वातन्धय-कुल-
निर्गन्धन-रसानुबन्धेन वसुन्धरातलमिव विदारयन्तम्,

सुपर्व-सरणि-सञ्चार-दुर्वार-गर्व-प्रह-सार्वभौम-शताङ्ग-
गन्धर्व-समूहभिवाह्यमानम्, आहव-मुख-विभ्रष्टानिष्ट-नृप-
निज-गर्भ-निवासार्पण-दृष्टापराध-वसुधा-कुट्टन-क्रममिव
विस्पष्टयन्तम्, अमन्द-रयानुबन्ध-वश-सन्ततोदस्त-शब्द-प्रह-युग-

ऽप्यधिकः । रयदस्य वेगस्य संप्रदायो यस्य तादृशमिति बहुव्रीहिः । रयेण
स्वरया । स्पष्टमन्वत् । उपजातिवृत्तम् ॥ ७८ ॥

उभयेति । नभश्चरणमाकाशविहारिता । सर्वसहापाला राजानः । उर्वरायाः
सर्वसस्याद्यायाः धरण्याः । रजो धूलिरेव भसितं भस्म तत्पूर्वं तदुपयोगपूर्व-
मवतारयन्तम्, गर्वसर्पस्य विषवेगोऽवतारितस्तान्त्रिकेणैव चरणेनेत्यर्थः ।
शिष्टमुभयपार्श्वेत्यारभ्यावतारयन्तमित्यन्तं निगदनीतार्थम् । वेगस्य विषये
बान्धवो यो विहगधुरन्धरो गच्छस्तत्परिपन्थि यद् वातन्धयानामहीनां कुलं
तस्य निर्गन्धनं गर्शोपनयनं तत्र रसस्यानुबन्धेन स्फारणेन वसुन्धरातलमिव
विदारयन्तम्, नागानामवनितलवासित्वात् ।

सुपर्वेति । सुपर्वसरणिराकाशस्तत्र संचारेण दुर्वारे गर्शो यस्य स चासौ
प्रहाणो सार्वभौमो राजा सूर्येतरस्य शताङ्गस्य यो गन्धर्वाणामरवानां समूह-
स्वमाह्वयमानम् (challenging,) आहवमुत्ते रणसामुद्रये सति विभ्रष्टाः
पलायिता येऽनिष्टनृपाः वैरिभूपालास्त्रियां निजगर्भनिवासार्पणेन दृष्टापराधाया

तया पक्षि-कुलाभ्यश्चाशुशुक्षिप्तस्वावेव वेगविषये मम लक्ष्मिनि
कराङ्गलयुगोत्क्षेपाभिनयपूर्वाभिवाचचाणम्, समस्त-विनत-
पार्श्व-समर-विजिगीषा-निरसन-सरमसोदस्त-गलहस्तकमित्र
विद्योतमानम्, जङ्घा-वेग-जनित-भङ्ग-सारङ्ग-कुलोपहत-शृङ्ग-
युगाङ्गनामिव शङ्कनीयम्,

वदनाभ-लग्न-रुक्ममयाफलगुतर-वसु-त्रलगायलय-पमत्का-
रात्सलिलपानाम्रह-युगपद्ग्रीहीत-मन्दाकिनी-कनकारविन्द-
मृणाल-तन्तु-सन्दानितमुखामिव संकन्दनसैन्यवम्, सरमस-
प्रहण-चञ्चल-कृष्णचञ्चल-माण-सञ्चय-रुचि-रञ्जित-छञ्चुकि
कुल-संचलचञ्चुभागामिव मुञ्जकेशरयम्,

प्रतिदिनमभिनवतया विरच्यमान-सकल-दिगाच्छादन-

वनुषायाः कुहनमभिहननं ताडनं दण्डनमिव विरचयन्तम्, अमन्दरपातुग्रन्थ-
वशात्सन्ततोदस्वयोः शब्दमद्वयोः कर्णयोर्युगं यस्य तादृशत्वेन पक्षिकुलाभ्यक्षो
गरुडः, आशुशुक्षिप्तस्यो वायुस्वावेव वेगविषये मम लक्ष्मिनि करङ्गलयुगो-
त्क्षेपाभिनयपूर्वमिव कथयन्तम्, सनस्तराशुशुक्षणां या विजिगीषां तस्या
निरसने सरमसोदस्तो गलहस्तश्चे वेन तादृशमिव विद्योतमानम्, जङ्घावेगेन
जनितभङ्गं पराजितं मत्पारङ्गकुलं तेनोपहतेनोपावनीकृतेन शृङ्गयुगपदविह्वल
शङ्कनीयं संभावनीयम् ।

वदनेति । वदनाभलग्ना रुक्ममयी अङ्गगुतरा महती वसुः सुन्दरी
य या वरुणा तस्या वलरस्य चनत्क्षरात् युगदन्मन्दाकिनीकनकारविन्दमृणाल-
तन्तुनिर्वन्दमुखं संकन्दनस्येन्द्रस्य सैन्यरुषैः प्रवशमिव विराजमानम् ।
सरमसं सावेगं प्रहृष्टेन चञ्चलानां कृष्णानामपलेषु ये मणयन्तेषु सञ्चयस्य
रुचिर्वाहितस्या रुचिदस्य कञ्चुकिनां सर्पाणां वृत्ते सञ्चयं चञ्चुमागो यस्य
तं मुञ्जकेशस्य धीविष्णोः रपं गरुडमिव स्थितम् ।

निज-वेग-कीर्ति-च्छटा-पट-समुत्तेजन-कूर्च-कलाप-सच्छायैः,
पीवरायत-स्कन्ध-भाग-केदारान्त-कन्दलदवनीन्द्र-विमल-यशः-
सन्तति-कलमाङ्कुर-सन्दर्शनीयैः, असाधारण-वेग-विधूति-भय-
धावित-हरिण-धारणापराध-निरोध-सावधान-सुधा-वाम-प्रेषिता-
वसर-प्रतीक्षि-शीधिति-धोरणी-रमणीयैः, केसर-कलापैरुप-
शोभितम्,

जन-पङ्क्ति-संदर्शनमात्र-कान्दिशीक-मृग-सन्देह-विड-
म्बन-हास-विलासेन, वल्गु-भुजङ्गम-विनिर्गत-निर्मल-निर्मोक-
नर्मोपदेशिना, निरङ्ग-गगन-प्रेङ्खित-खुर-टङ्क-संखन्यमान-वसु-
धोत्सङ्ग-पुञ्जित-भूलि-सङ्घ-निपात-साशङ्कतर-तरङ्गमालि-तिलक-

प्रतीति । प्रतिदिनमभिनवतया विरच्यमानो यः सकलानां दिशामाच्छादनो
निजस्याधस्य वेगकीर्तिच्छटरूपः पटस्तस्य समुत्तेजनाय यः कूर्चकलापः
(Brush) तस्यदृशैः । पीवर आयतश्च स्कन्धभाग एव केदारस्तस्यान्ते कन्द-
लदवनीन्द्रस्य विमलं यशस्तस्य सन्ततिरेव कलमाङ्कुरास्तद्वत्संदर्शनीयैः,
असाधारणेन वेगेन या विधूतिर्भर्त्सना तस्या भयं तेन धावितो यो हरिणस्तस्य
धारणमाधयदानं तदेवापराधस्य निरोधोऽपनयनं तत्र सावधानं यत्
सुधावाम चन्द्रस्तेन प्रेषिताऽवसरप्रतीक्षिणी च या शीधितिधोरणीरश्मिपरिपाटी
तद्गमणीयैः केसरकलापैरुपशोभितम् ।

जनेति । जनपङ्क्तिर्दं दर्शनमात्रेण कान्दिशीको यो मृगसन्देहस्तस्य
विडम्बनायावधीरणाय हासविलासभूतेन, वल्गुर्यो भुजङ्गमः (यद्वा वल्गुरिति-
निर्मोकविशेषणम्), तस्मादिनिर्गतो यो निर्मलो निर्मोकः कम्बुकस्तस्य नर्म-
कीटा तदुपदर्शनशीलेन, निरङ्गं नीरेखं सीमाविहितमिति यावत्, ('अद्भो'
रूपकभेदागधिन्हे रेखाजिभूषणे इति मेदिनी) यद्गमनं तत्र प्रेङ्खिताः खुर-
टङ्कैः सम्यक् खन्यमाना ये वसुधोत्सङ्गे पुञ्जिता भूलिषट्कारतेषां निपातेन
साशङ्कते (भूलिभिः स्फूर्णभयात्) यत्तरङ्गमालितिलकः क्षीरान्धि-

प्रहितामृतधारा-महिताकारेण, रोपावेश-त्रश-निरशेष-चर्विता-
नादर-पुनर्विमुच्यमान-दर्वाकर-वैरि-पूर्व-वेग-कीर्ति-सर्वस्व-निर्या-
हकेण फेनजालेन विराजितवदनम्,

अनवरत-चञ्चल-प्रोथ-युगाञ्चलतया निज-विक्रम-मुखा-
द्विजय-रमायै कमपि संदेशमिव भणन्तम्, अखिल-दिशा-चक्र-
युगपदाक्रमण-मन्त्रमिव जपन्तम्, कर्णगत-विमल-प्रकीर्णक-
निभादवर्णनीय-पुष्प-कलिकामुपहृत्य अदरपतया निजा-
भ्याशचराय नमस्वते वेगरहस्यविशेषानिव मन्दं मन्दमुपदिश-
न्तम्, अविश्रान्त-चलित-सुर-पङ्क्ति-कन्दलित-धूलि-रङ्ग-संकु-
चित-समीप-संगततया 'प्रहृता एव वयं भवतो गतागतैः, इतः पर-
मकस्मादस्मान् प्रति घाटी-वेग-समाटीकनैः संक्षोभ-भय-परि-
पाटीर्न प्रकटीकुरु ' इति सर्वदा दिग्भरिवागत्य परिरम्य

स्तेन प्रहिताभिरमृतधाराभिर्महित आकारे यस्य तेन, रोपावेशपणेन निःशेषं
चर्विता अनन्तरमनादरेण पुनर्विमुच्यमाना वा दर्वाकरवैरिणो गरुडस्य पूर्व-
वेगधीर्तयस्नासां सर्वस्वस्य निर्वाहकेण फेनजालेन विराजितवदनम् ।

अनवरतमिति । अनवरतं चञ्चलं यन्प्रोथयुगाञ्चलं तस्य भावस्तत्तत् तया,
निजविक्रमगुरुमुखाद्विजयरमायै विजयलक्ष्म्यै कमपि संदेशं भणन्तमिव, चल-
प्रोथचञ्चलतयैकाखिलदिक्चक्रविजयमन्त्रमिव जपन्तम्, कर्णगता ये विमलाः
प्रकीर्णकाः पुष्पगुच्छमच्छायाः कर्णोपर्यारोपिताभरणविशेषास्तेषां व्याजात्
भवर्णनीयां पुष्पकलिकामुपहृत्यादरपतया स्वमुखीदते नमस्वदूपापाञ्जलेसंदि-
शिष्याय वेगरहस्यविशेषानिव मन्दं मन्दमुपदिशन्तम्, अविश्रान्तं चलिता-
याः सुरपङ्क्तपस्ताभिः कन्दलितः समुन्धायितो यो धूलिरङ्गस्तेन सङ्घृष्टिताः,
अत एव संक्षोभसंगततया, ' प्रहृता एव भवतो गतागतैः इतः-
परमकस्माभिर्हेतुकमस्मान्प्रति घाटीवेगस्य रणयात्रागतिरंहसः समाटीकनैः

अनुनीयमानम्, अस्मदाशामित्र-सपत्र-गोत्राधर-पारित्राण-
पारीणः समुद्र एव द्रुतगतिभावोन्मुद्र-पांसूद्रेकैर्निशेषीकृत्य
भवता विद्राव्य एवेति प्रार्थनाय खुर-पुट-मूर्त्तिमर्जितवता
वज्रेणैव गाढगृहीतचरणाञ्चलम् ,

व्यञ्जित-कायमिव प्रभञ्जनम् ,मानिताकार-गुरु-विलास-
मिव मानसम्,स्थल-गमन-वाञ्छा-कलित-मही-सञ्चारमिव
कञ्जेश-हयम्,परोक्षित-पक्षि-वेषमिव तार्क्ष्यम्, वपुष्मन्तमिव
गर्बोष्माणम्,वेगमिव तुरगवेषम्,साहसमिव देहसंगतम्,सलिल-
प्रवाहमिव सततचटुलशफराजिविराजितम्, सन्टपसभामध्य-
मिव सततमुखरचितकविकान्तम्, वसन्तमिव वर्धितबाल-

संज्ञोभयस्य परिपटीर्न प्रकटीकृत' इति वदन्तीभिरिव दिग्भिः सर्वदागत्य
परिरभ्यानुनीयमानम् । अस्माकमाशायाः पूर्वस्या दिशः (वस्तुतो दिवपते-
रिन्द्रस्य) अमित्राणि ये सपत्राः सपत्रा गोत्राधरास्तेषां परित्राणे पारीणः
समुद्र एव द्रुतगतितयोन्मुद्रैः समुत्थितैः पांसूदेकैर्निशेषीकृत्य प्रपूर्य भवता
विद्राव्य एव स्थलतामिव नेय इति प्रार्थनाय खुरपुटमूर्त्तिमर्जितवता गृहीतवता
वज्रेण गाढगृहीतचरणाञ्चलमिव स्थितम् । तस्य हयस्य खुरा वज्रकल्पाः
कट्येरा अभूवन्नितिभावः । अस्मदाशा भर्त्रमित्रेति वा पाठः ।

व्याञ्जितेति । व्यञ्जितशब्दं देहवन्तं प्रभञ्जनमिव,मानितो गृहीत आका-
रस्य गुरुविलासो येन तादृशं मानसमन्तःकरणमिव, पृथ्वीविहाराकाङ्क्षिणं
कञ्जानि पङ्कजानि तेषामाशः सूर्यस्तस्य हयमिव, परोक्षितस्त्रिरोदिनः
पक्षिवेषो येन तं तार्क्ष्यमिव, वपुष्मन्तं गर्बोष्माणमिव, तुरगवेषधारिणं वेग-
मिव,देहसंगतं साहसमिवस्थितम् । सलिलेति । हयपक्षे-शफरानां खुराणां राजिः,
प्रवाहपक्षे-शफरणां मत्स्यानामाजिर्बुद्धम् । चटुलं पपलम् । सन्टपसभेति ।
सभापक्षे-मुखे प्रधानस्थाने रचितैः यथोचितं संनिवेशितैः कविभिः कान्तम् ,

पल्लवम्, वारिराशिमिव प्रकाशितदेवमणिम्, अरण्यानी-
भागमिव अदृष्टान्तपल्लयनवरत्रासिताङ्गिनम्, धार्मिकमिव
धारालसंक्रमम्, नैगममिव नवनवभाण्डकारिणम्, राघवा-
नीकमिव सुग्रीवमुखम्, मायागज्जराङ्गणमिव महारव्य-
रसितकाठिन्यम्, स्फुरितखलीनमपि भुवि विलसन्तम्, केस-
रिणमपि धृतहरिणराजिकाननम्, विनीतमपि विराचित-

हृदयपद्मे-सुखे रचितः स्थापितः कविकाया अन्तः प्रान्तो यस्य तादृशम्
वसन्तेति । वसन्तपद्मे-भालपल्लवाः किमलयाः; हृदयपद्मे-पल्लवनें पल्लवो वित्तारः,
बालस्य बालधेः पुच्छस्य वित्तारो बालरत्नवः । “बालो ना बुन्तलेऽधस्य
करिणश्चापि बालधौ—” इति मेदिनी । वारिराशिमिव । वारिराशिपद्मे-देवमणिः
कौस्तुभः; हृदयपद्मे-देवमणिः (‘ आवर्तो रोमजो देवमणिल्वेप निगालजः ’
‘निगालस्तु गतोद्देष्टे’, इति च वैजयन्ती) । अरण्यानीभागमिव । वनीभाग-
पद्मे-अदृष्टः अन्तो याम तादृशम्, किञ्च पक्षी भिल्लग्रामः अयनें येषां तेषु वरुः
ध्रेष्ठा ये किरातप्रमृगयस्त्रीस्त्रासिता अत्रिनो देहिनो यत्र तादृशं च; हृदयपद्मे-
अदृष्टान्ता गाढवद्धवादहरवप्रान्ता या पल्लयनस्य पर्याणस्य वस्त्ररज्जुस्त-
यासितं बद्धं यदङ्गं तदन्तम् । धार्मिकमिव । धार्मिकपद्मे-धारालो गङ्गादि-
धारयाः स्नानादिना प्रहणरः संक्रमो मेधादिराशिषु मान्वादिसंचारो यस्य तम्
अन्यत्र धारा अश्वस्य गतिविशेषः । नैगममिव वणिजमिव । वणिक्पद्मे-भाण्डं
मूलधनम्, हृदयपद्मे-भाण्डमस्त्रभूषणम् । राघवानीकमिव । अनीकपद्मे-सुखः प्रमुखः ।
हृदयपद्मे-शोभना श्रीवा मुखं च यस्य तम् । स्फुरितं खलीनं लयो यस्य
तादृशमपि भुवि लसन्तमिति, विरोधपरिहारस्तु खलीनं कविका । केसरिणमपि ।
विह्वमपि हरिणरज्जुमिति विशेषः, केसरिणं सतालमसीति विरोधपरिहारः ।
धृताः स्थिताः हरिणराजिभ्यः पाण्डुधराः (‘ हरिणः पाण्डुरः पाण्डु-’
रित्यमरः) यत्र तादृशमाननं यस्य तादृशमित्यर्थः । एतेनाद्यस्य देहवर्णः
पाण्डुसोऽभूदिति प्वनितम् । विनीतमपि विराचितमप्येव चान्तमिति विशेषः,

अश्वारोहवर्णनम्] (११२)

बालचापलम्, अनुकलाकलितफूत्कृतिमप्यध्वनिधीरं महान्त-
मश्ववर्यमपश्यत् ।

सविधोपगतेन सादिना धुतबालव्यजनेन लालितम् ।
ह्यरत्नमयं विलोक्यन्नवनीभृद्विपमानमन्यत ॥ ७६ ॥

अनन्तरमन्तिकमानीतमवनीपतिराभापगाणभिव हेपा-
रवैर्जयजीवघोषम्, नमुधिरासन इवोच्चैःश्रवसम्, नभोगमेश-
भिव केशवः, समारोहद्वाह्वरम् । अधिरुह्य निर्गच्छ-
ज्ञात्मसङ्काश-वयोऽलङ्कारैः, अवनीपति-कुमारकैः अनु-
पक्त-तुरङ्गमारूढैरनुगम्यमानः, निर्गमावलोकनेकाग्र-मानसाम्,
निटिल-तट-घटिताञ्जलि-पुटाम्, उभय-पार्श्व-निपण्णाम्, साम-
न्त-वसुन्धरा-पालक-मण्डलाम्, औपयिकालापावलोकनादि-
क्रमैरनुगृह्यन्, अपरिमित-करि-तुरग-पादात्-तुरङ्ग-संकुलतया

विरचितं बालस्य बालवेशचापलं येनेति सत्परिहारः । अनुकलमनुक्षणमाक-
लिता फूत्कृतिर्येन तादृशमपि अध्वनिना निःशब्दतया धीरं गम्भीरमिति
विरोधः, अध्वनि मार्गं इति परिहारः । एतादृशं महान्तमश्ववर्यमपश्यत् ।

सचिधेति । धुतबालव्यजनेन सविधोपगतेन सादिना लालितं ह्यरत्नं
विलोक्यन् अयमच्युतदेवोऽवनीभृद्विपमानं भरन्तीतिभृतः साक्षिभ्यादवनी-
भृतः पर्वतास्तौर्विपमापगम्यत । प्रयानुगम्गाकमियं क्रियत्पदं धरेति विचिन्त्य
धरणीधरा अपि समतलतामाप्नुवीरभिति विचिन्तयामास । वियोगिनी-
गुन्दरीत्यपरपर्यायद्वयं नैताल्लियं छन्दः "विपमे रासजा गुरुः रामे रागरा लोऽथ
गुरुर्वियोगिनीति तद्गच्छात् ॥ ७६ ॥

अनन्तरमिति । नभोगमेशो विहगेशो गरुड इति । निटिलतटे
ललाटभागे घटितो रचितोञ्जलिपुटो यथा ताम्, औपयिकं न्याय्यं यथोचित-

हस्तिनखान्मन्दं मन्दं विनिर्गत्य नृपतिरगाहव वाह्याली-विहार-
महीम् ।

अथगाह्य महीपतिरौपवाहमाधिदह्य वसत्रेवाभ्यर्णचराणा-
मनर्गल-बलगा-विभाग-चमत्काराणाम्, अभितः प्रचलित-चरी
प्रचारी-चमर-वाराटानाम्, अवनीपति-कुमाराणाम् आटोपान्
अवलोकयन् दर-स्मित-विकसित-दृष्टिरतिष्ठन् ।

कशात्रयविशारदाः कतिचिदरववारा हयान्

सुहृन्सुरलक्ष्मिणिकामुखगतिभ्रमीविभ्रमैः ।

मिलयः । हस्तिनखापुरद्वारेऽवतरणार्थं कृताञ्जननिजान्घृन्सुदृष्टिर्भयः ।
वाङ्मतां वायुपेनुस्त्रजलां विहारमहोम् । शिष्टं स्पष्टम् ।

अथगाह्येति । तत्र च महीपतिरेगाद्य ज्ञात्वा औपवाह्यमश्वमधिदह्य
वसत्रेव विष्टेवाभ्यर्णचराणामनर्गलं बलगाया विभागः परित्वागस्तस्य चम-
त्कारो येषां तेषाम्, अभितः प्रचलित्वा चरीप्रचरीचमरधराद्य अश्वगतिभेदा
यैस्तेषामवनिर्गतिकुमाराणामाटोपान् अवलोकयन् दरमीपतिस्मितविकसित-
दृष्टिरतिष्ठन् । यद्वा चर्यां वायुविशेषाः, एवमेव प्रचर्यधि, चामरकुञ्जः धारायाः
हस्तिनः एभिः संकुले स्थले इति दावत् ।

कशेति । कशा क्षाब्दी “अस्त्रादेस्तादृशी कशे” त्यन्तः । अत्र कशाः
कशापातास्तातां शयमुत्तममध्यमाधमस्थानेषु यथासंख्यं नृदुमन्निष्ठुर-
सङ्कृद्भिस्त्रिस्त्रेण त्रयं तत्र विशारदाः, यथाह मौनः—

नृदुर्नकेन घातेन दण्डकालेषु ताडयेत् ।

तां चरुं मध्वं पुनर्द्वाभ्यां जघन्वं निरुदुरिभिः ॥

उपवेशेऽथ निद्रादां स्वलिते दुष्टवेष्टिते ।

बद्धवालोकनौमुक्त्रये बहुगवितहोषिते ॥

संप्राप्ते च दुःस्थाने विमार्गगमने मये ।

मिच्छात्यागस्य मनये संजाते चित्तविभ्रमे ॥

उदस्तमुखमुल्लसत्पुरमुदीर्णकर्णद्वयं

सकौरालमचालयन् सह विलोकिनां मौलिभिः ॥८०॥

पाष्णिद्वयाञ्चलहृतिप्रकटोरुवेगान्

सिद्धान्मुखे जयतुरङ्गवरान् परेषित् ।

नानागतैर्नवसु वीथिषु चालयन्तः

शिष्या इवाभ्यधुरमुष्य पुरः स्वशिष्याम् ॥ ८१ ॥

केवलसदगतीन् यवनादीन् ह्येपयन्त इव मूपकुमाराः ।

दण्डः प्रयोज्यो वाहानां कालेषु द्वादशस्वपि
प्रीक्षायां भीतमाह्न्यात् अस्तञ्चैव च वाजिनम् ।

विभ्रान्तचित्तमधरे त्यक्तशिर्षं च ताडयेत्,

प्रहरेच्च स्कन्धबाह्योर्बद्धवालोकितं तथा ।

उपवेशे च निद्रायां कटिदेशे च ताडयेत् ।

दुषेष्टितं मुखे हन्यादुन्मार्गप्रस्थितं तथा ।

जपने स्खलितं हन्यान्नेप्रमाणं दुरत्थितम् ।

यः कुण्ठप्रवृत्तिर्वाजी तं सर्वत्रैव ताडयेत् ॥ इति ।

कृतिविदम्बारा हयान्मुहुर्मुस्तामम्बिकादिभिर्मुपगतिभ्रमीभिः

प्रमुपगतिप्रचारैरुदस्तमुखमुल्लसत्पुरमुदीर्णकर्णद्वयं सकौरालं यथा स्यात्तथा
विलोकिनां मौलिभिः सहाचालयन् । पृथ्वी ध्वन्दः ॥ ८० ॥

पाष्णिद्वयेति । पाष्णिद्वयाञ्चलस्य (एङ्गितिप्रतिद्धस्य) पादग्रान्त-
भागस्य हृतिपपातस्त्रेण प्रकटोरुवेगान् सिद्धान् शिञ्जितान् जयतुरङ्गवरान् परे-
षित्-केचिदित्यर्थः । परशदशचियाप्रयोगोऽत्रैव दृश्यते । नानागतैर्नवसु वीथिषु
गतिगतिषु चालयन्तः शिष्या इवाभ्यधुरमुष्य पुरः स्वशिष्यामभ्यधुः प्राचीकट-
सिति । वपन्तितिलकं वृत्तम् ॥ ८१ ॥

केपलेति । केपले स्यदे भेगे गतिर्येषा तान् यवनादीन् पारधीकपावहीक-

भञ्जलीफलपिकागतिलीलाभङ्गिभिर्व्यचलयन्त तुरङ्गान् ॥८२॥

इति दर्शिताश्वगतिविभ्रमानिमान्

अभितोष्य तत्तदनु रूपभाषितैः ।

इयमन्यमन्यमधिरुह्य लीलया

विचिधैर्गैतैर्विहरति स्म भूपतिः ॥ ८३ ॥

अनन्तरमास्कन्दित-धौरितक-रेचित-वल्गित-प्लुताभिधान-
समञ्चित-धारा-पञ्चक-प्रपञ्चक-संचरणेन चिरं विहृत्य
सकौशलमुपरि कशाञ्चलेन प्रहृत्य कन्दुकमिव निपतन्तमेव
वसुन्धरायामन्तरिक्षकक्षासु सत्वरमतिदूरमभिनर्तयन् समत्त-
मुत्क्षिप्य कुन्तमन्तरा सलीलामन्हाय गृह्यतः स्वकर-सत्वर-
विमुक्त-पत्रि-विनिपतनान् पुरस्तादेव सरधाधिष्ठित-सम-मुख-
दष्ट-भूतलेन रयोत्तानितावर्त्तन-निवर्त्तनक्रमानिर्धार-पराभिपतना-

देशोद्भवान् अश्वान् हेपयन्त इव भूपकुमाराः भञ्जलीफलपिकागतिलीला-
भङ्गिभिस्तुरङ्गान् व्यचलयन्त । स्वागता वृत्तम् ॥ ८२ ॥

इतीति । इतीत्यं दर्शिताश्वगतिविभ्रमानिमान् तत्तदनु रूपभाषितैरभि-
तोष्यान्यमन्यं नवं नवं इयमधिरुह्य लीलया विचिधैर्गैतैर्भूपतिर्विहरति स्म ।
मुनन्दिनीत्यपरपर्यायं मञ्जुभाषिणी कुन्दः—“सजसा जगौ भवति मञ्जु-
भाषिणी”ति लक्षणात् ॥८३॥

अनन्तरमिति । आस्कन्दितधौरितकादयो पाद्यभेदाः । समञ्चितं पूजितम् ।
कशाञ्चलं कशाप्रान्तदेशत्वेन । प्रहृत्य । अन्तरिक्षकक्षासु अन्तरिक्षमार्गेषु कुन्तं
रामत्तमुत्क्षिप्योपरि क्षिपवाऽन्तरा मध्य एव स्वकरविमुक्तस्य पत्रियो बाणस्य
विनिपतनात्पूर्वमेव सरधाधिष्ठितं समं, सरधा यथा ऋचिष्कटिति तिष्ठन्ति
तद्वत्, मुखेन (अश्वेन स्वमुखेन) दष्टं भूतलं येन तेन, बाण्येन कुन्तवेधः
पेटकेन तद्गुमिप्रदध सर्वं सममेव जातमलदयतेत्यर्थः । रयेणोत्तानितमुत्ता-

अश्वक्रीडावर्णनम्] (११६)

भिपतन-भूमि-गुह्य-गति-निरर्गल-चमत्कारेण, निष्कलङ्क-निजाङ्ग-
मालिन्य-शङ्कयेव चद्रुलतर-निजाङ्घ्रि-भव-धूलि-संगममपि
परिहरता, नियतानुगच्छदात्मच्छाया-तुरङ्ग-लिलह्वयिषा,
रोपादिव साटोपमभितस्त्वङ्गता-मनोविलसितानुकूल-गति-
हृदयङ्गमेन तुरङ्गमेण नल-नकुल-रेवन्त-चातुरीमधिकृत्य
चारीप्रचारीः सुचिरमचीकरत् ।

छत्रच्छायातले शस्तं चारयन् सकलं जगत् ।

अचारयदिह द्वापो ह्यमित्यद्भुतं कुतः ॥ ८४ ॥

तदनु धरणिपालास्तद्विचित्राश्चचर्या-

विलसितमनवद्यं वीक्ष्य विस्मेरचित्ताः ।

चिरमिव मणिभूपावस्त्रनीराजनाभिः

सह भुवमिव गर्भं सर्वविद्यास्वमुञ्चन् ॥ ८५ ॥

वसुनाभरणैर्वसुन्धरेन्द्रा नृपमेनं निरराजयन्प्रमोदात् ।

नितमुखं वर्तनं स्थितिः, निवर्तनं प्रत्यावृत्तिः, आवर्तनं भ्रमणं तेषां कमा-
निर्धारणेन परापतनेऽभिपतने भूमिं प्रति मुखेन गतौ च निरर्गलो गति-
चमत्कारो यस्य तेन । त्वङ्गता वल्गता । नलनकुलरेवन्ता अश्वशास्त्रविशा-
रदाः । चारीप्रचारीरश्वगतिविशेषान् । स्पष्टमन्यत् ।

छत्रेति । छत्रच्छायातले शस्तं यथा स्यात्तथा सकलं जगच्चारयन् द्वापो
भूषोऽद्भुतदेवो ह्यमचारयदित्यद्भुतमाश्चर्यं कुतः स्यान्न कुतोऽपीतिभावः ।
अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ८४ ॥

तदन्विति । तदनन्तरं धरणिपालास्तद्विचित्राश्चचर्याविलसितमनवद्यं वीक्ष्य
विस्मेरचित्ताः सन्तो मणिभूपावस्त्रनीराजनाभिः सह चिरमिव चिरादेव
विमुक्ता भुवमिव सर्वविद्यासु गर्भममुञ्चन्त्यख्युः । मालिनी वृत्तम् ॥ ८५ ॥

ह्यचक्रगतैर्निजैरयं प्रागपि नीराजित इत्यबुद्धमेतैः ॥८६॥

इति विचित्रतर-विविध-नाति-क्रमैश्चित्तमिय जगतां नर्त्त-
यित्वा तुरङ्गममभङ्गररसोत्तरङ्गितान्तरङ्गः क्षितिपतिरपाङ्गित-
प्रेक्षित-व्यधितासंख्यात-भूजानि नीराजितालङ्कार-दुकूलाधिक-
शृङ्गारित-मागध-संघ-संघुष्यमाण विशंकट-विकृद्-गाथा-प्रसङ्ग-
विशृङ्खल-नङ्गल-राह-शृङ्खल-निनद-सरङ्गित-दशदिगङ्गणः पुरी-
मभिप्रहृष्टचेताः प्रातिष्ठत ।

अत्रान्तरे वसुन्धरापतेरन्तिकचरो वन्दिगणः समन्ततो
बहुविधोपश्लोकपुररसरं तस्य चराचरश्लोकपरिपाटीमपाठीत् ।

आरोडुमच्युतमहीन्द्र ! ह्यं गजं च

धीरो भवानिव न कश्चिदिति क विचित्रम् ।

वसुनेति । वसुन्धरेन्द्रा एनं रूपं वसुना धनेनाऽऽभरथैरथ प्रमोदात् नीराजनया-
ऽऽत्मवधुः । अयं ह्यचक्रगतैः प्रागपि नीराजित इत्येतैरबुद्धमनवगतमिति ।
श्लोकचन्द्रसिकं छन्दः । तदुक्तं "पर्यन्तेथी तथैव शेषमौपचन्द्रसिकं
सुधीभिरुक्तमिति ॥ ८६ ॥

इतीति । इत्थं जगतां नेत इव तुरङ्गमं नर्त्तयित्वा क्षितिपतिः अगाङ्गित-
प्रेक्षितेन व्यधितैरसंख्यातैर्भूजानिनिर्नाशजितैरलङ्कारैर्दुकूलैश्चाधिकं शृङ्गारितै-
र्मागधसंघैः संघुष्यमाणविशुलविकृद्गाथाप्रसङ्गेन विशृङ्खलानां महत्तरसंघ-
शृङ्खलानां निनदैस्तद्विस्तदशदिगङ्गणः प्रहृष्टचेताः सन् पुरीं प्रातिष्ठत ।

अत्रान्तर इति । ८७४म् । अत्रान्तरे वन्दिगणस्तस्य श्लोकस्य वरागः
परिपाटी धोरणीमगावत् ।

आरोडुमिति । हे अच्युतमहीन्द्र ! हे अच्युतदेव महीपाल ! ह्यं गजं चारोडुं
भवानिव कश्चिदिति क विचित्रम् । यतस्तदासाऽश्वपतिमवरयोः (जात्येक-

आक्रम्य मौलितलमश्वगजाधिपत्यो-

राज्ञा तव प्रसभमाक्रमते समन्तात् ॥ ८७ ॥

भूपत्वादमुमच्युतक्षितिपतिं दिक्पालकांशं परं

नो जानन्तु पुरन्दरस्तदधिकरिचच्छेद वज्राद्विरीन् ।

तत्सारं गिरिशृङ्गसन्निभमयस्तम्भं तु रम्भासमं

खड्गेनैव लुनाति तद् भुवमयं पूर्णावतारो हरेः ॥ ८८ ॥

स्वामिन्नच्युतराय! तव करिपुदमापालनीलालकाः

सद्यः कण्टकपूरिताङ्गलतिकाः सरवेदकम्पोदयाः ।

आश्रित्याप्यरतिं विलोलनयनव्यक्तीभवद्विभ्रमा

लीयन्ते विपिनान्तकुञ्जकुहरे व्याकीर्णकेशाम्बराः ॥ ८९ ॥

खड्गे प्रकम्पिते कम्पा धनुष्यानमिते नताः ।

वचनम्) मौलितलमाक्रम्य समन्तात्प्रसभमाक्रमते प्रसरतीति । वचन्त-
तिलकं पृष्ठम् ॥ ८७ ॥

भूपत्वाद्दिति । अमुमच्युतक्षितिपतिं परं केवलं दिक्पालकांशं नो
जानन्तु यतस्तेषां मध्येऽधिकः पुरन्दरो वज्रात्केवलं गिरीन्, (तत्पदान्)
चिच्छेद । परमयं अश्वसारस्तम्भं रम्भया समं खड्गेनैव लुनाति, तस्मादयं
ध्रुवं हरेर्विष्णोः पूर्णावतारः । शार्दूलविष्ठीडितं छन्दः ॥ ८८ ॥

स्वामिन्निति । हे अच्युतरायस्वामिन् तव करिपुदमापालनीलालका-
स्तव शत्रवभूपमुकेशयः अरतिं वज्रासतुःखमाश्रित्वासाक्षापि विलोलैर्नयने-
भ्यक्तीभवन् विभ्रमो विलासो यागां तादृशयः सद्यःकण्टकैः पुलकैः (वस्तु-
तस्तु प्रसिद्धैः कण्टकैरेव) पूरिताङ्गलतिकाः, सस्वेदं कम्पोदयो यासां तादृशयः
व्याकीर्णकेशाम्बरारश्च सत्यः, विपिनान्तवर्तिनि कुञ्जे लीयन्ते । शार्दूल-
विष्ठीडितम् ॥ ८९ ॥

खड्ग इति । हे अच्युतेन्द्र, तवारयः, किं तु तव खड्गधनुषोर्थापादात्पार्श्वं
तद्वृत्ताशासित्तया निमित्तभूतया त्वया खड्गे प्रकम्पिते कम्पन्ते इति कम्पाः,

किन्तु ध्यानात्तु तादात्म्यादच्युतेन्द्र तवारयः ॥ ६० ॥

वितरसि फणिलोकं विद्रुवानां नृपाणां

अमरभुवनलक्ष्मीमाहवे सम्मुखानाम् ।

अपि च पदनतानामाधिपत्यं जगत्याः

किमिति वितरणं ते कीर्तयान्यच्युतेन्द्र ! ॥ ६१ ॥

अच्युतक्षोणीपालस्य कीर्तिदुग्धपयोनिधौ ।

ज्योतिर्ब्रह्मं दिवि भ्राम्यद्दधात्यावर्त्तविभ्रमम् ॥ ६२ ॥

सरसि विहरसि त्वं शात्रवा वार्षिमध्ये

त्वमुपवनसरण्यां तेऽतिघोरे वनान्ते ।

कृतकगिरिलटे त्वं किञ्च ते विन्ध्यरीले

कथमरिषु विगानं कथ्यतामच्युतेन्द्र ॥ ६३ ॥

कल्पनाना इति यावत्, जायन्ते, यनुष्यानमित्रे तु नता भवन्ति अन्यथैकत्र
कृते ध्यायते कथमिवरत्र फलं जायेतेति हेतुप्रेक्षा ॥ ६० ॥

वितरसीति । आहवे विद्रुवानां नृपाणां कृते फणिलोकं पातालं वित-
रसि, कविद्रिर्वादिगुहायां पाताले वा निलयावस्थानात् । एवमाहवे सम्मु-
खानां साम्मुख्येन स्वौजोनतिरेकोद्गतानां कृतेऽमरभुवनलक्ष्मीं दिग्भवतुष्टं
वितरसि । पदनतानां कृते जगत्याधिपत्यं वितरसि, इत्थं ते वितरणं किमिति
कथमिव कीर्तयामि । भुवनत्रयव्यापित्वेन निर्वचनीयत्वात्प्रदितरणस्यैति
भावः । मालिनी इत्यम् ॥ ६१ ॥

अच्युतेति । अच्युतक्षोणीपालस्य कीर्तिदुग्धपयोनिधिपुत्राणां दिवि
भ्राम्यद्गच्छेति ब्रह्मनावर्त्तविभ्रमं दधाति । अनुष्टुप् इत्यम् ॥ ६२ ॥

सरसीति हे अच्युतेन्द्र । त्वं तु सरस्थेव विहरसि तत्र शात्रवा वार्षि-
मध्ये विहरन्ति । त्वमुपवनसरण्यां विहरसि तेऽप्रति घोरे वनान्ते विहरन्ति ।
कृतकगिरिलटे त्वं विहरसि, ते विन्ध्यरीलेन मध्ये विहरन्ति । एवं

तप्तोच्चिर्जठराग्निना सुरमणिरशून्योदरो निर्गतिः

कल्पगोप्युदरंभरिर्विधुरमी दानाम्भसा तेजसा ।

सिद्धोद्गीतगुणामृतेन यशसा ते पूरितास्त्यागिनो

जीवन्त्यच्युतराय ! को न तु भवेद्दाता त्वदीयाश्रयात् ६४

हर्षादच्युतभूवरो जयरमामाजौ वृणीते किरन्

खड्गोद्भिन्नमद्भेभकुम्भविगलन्मुक्ताफलान्यक्षतान् ।

सेनापांसुपटीं प्रसार्य रिपुराट् कोटीरहीरावली-

लाजैस्तं मदसर्पिषा च नियतं हुत्वा प्रतापानले ॥६५॥

यदा ते त्वत्तोधिकगुणे स्थाने विहरन्ति तर्हि तं कथमिव निन्दनीयाः स्यु-
रिति तेषां विगानं निन्दा कथमुच्यताम् । मालिनी वृत्तम् ॥ ६३ ॥

तप्त इति । अग्निः कुम्भासम्भवस्य जठरानलेन तप्तः, सुरमणिः
कौस्तुभः सार्वदिग्दानेन शून्योदरो रिक्कान्तरो जातः, कल्पगः कल्पवृक्षो
निर्गतित्यन्तराभाववानभूत्, विधुरदरम्भरिर्वेवोदरपूरकः (परमेवगुदम्भरि-
प्रयोगधिन्यः) सञ्जातः, किन्तु सर्वेऽप्यमी त्यागिनः पुनः क्रमेण त्वया
दानाम्भसा, तेजसा, सिद्धोद्गीतगुणेन यशसा च पूरिताः सन्तो जीवन्ति,
कस्तु त्वदीयाश्रयाद्दाता न भवेत्, सर्वेऽपि त्वदाश्रयादेव दानिनो भवन्ती-
त्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥ ६४ ॥

हर्षादिति । अच्युतरूपो भुवो वरः पाणिमहीताजौ युद्धे खड्गोद्भिन्नाये
मद्भेभास्तेषां कुम्भेभ्यो विगलन्ति मुक्ताफलान्येवाक्षतान् विकीर्य
नेनोत्पापितपांसुपटीं पटीं प्रसार्य रिपुराट्कोटीरहीरावलयः शत्रुभूषधनु-
रमन्नटितहीरकपर्क्य एव लाजास्तेः करिणां मद एव सर्पिस्तेन च करण-
भूतेनियतं नियमेन प्रतापानलेन हुत्वा जयरमा वृणीते, अन्योऽपि विवाह-
दीक्षितोऽक्षतान्तःपटप्रसारणलाजाहोमसर्पिर्होमादिकं कुरुते । शार्दूल-
विक्रीडितं छन्दः ॥ ६५ ॥

यशश्च तेजश्च तवाच्युतेन्द्र !

प्रतीपभूमीपतिदुर्यशश्च ।

गुणत्रयीसर्गविधौ निदानं

भविष्यतां विश्वसृजां चकारित ॥ ६६ ॥

इति तेषां गुखादाकलित-सुधा-रस-सेकान् श्लोकाना-
 कर्यं मन्दं मन्दमन्दानन्द-निर्भरितमायान्तं महीन्द्रमाविध्य-
 हेतोः अर्थाभ्यानापूर्वम् आकारयितुमिवागमदखिलागम-
 समाहितैरखिलपुरोहितैः साकमागृहीत-विविध-कुसुमोपहारो
 नगरोपकण्ठ-विहारोपवन-कुडुम्बिनैकविविधपरिमलोन्मेष-
 विशेषपारदृशा नवीनमातरिश्वा मन्द-गन्धवह-स्पर्शमात्र-
 कन्दलदाश्वासनेनाभ्याशजुषा विदूषकेन साभ्यर्थनमनुरुध्य-
 मानो मानवेन्द्रः तदन्तरा पूर्वमेव निर्धारित-राजोचितान्हिक-
 सर्वोपचार-साधनेन प्रधानवरेण 'नीयतामत्र दिनमभ्यनिदाघ-
 योगो निदानमत्र स्यामिनाश्चित्तमेवे'ति निवेदितः, तथेति निगद्य

यश्च इति । हे अच्युतेन्द्र ! भविष्यतां सर्गनिर्माणकर्तृणां विश्वसृजां सर्ग-
 विधौ सृष्टिविधाने निदानं कारणरूपं तव यारोरूपसत्वगुणलक्षणैरुपरजोगुणः
 प्रतीपभूमीपतीनां दुर्यसोरूपस्वनोगुणश्चेति गुणत्रयी चकारित । तेषामि त्वप-
 रास्तेजस्त्वत्प्रतीपभूतिदुर्यशांसि किन्तु भविष्यद्विश्वसृष्ट्यर्थं भवता प्रथमतः
 प्रकटीकृता गुणत्रयीत्यपहृतिगर्भरूपेण न भवान् केवलं वर्तमानजनताया
 एवोपकर्ता किन्तु भविष्यत्सृष्टिकर्तृणामपीति वस्तु व्यज्यते ॥ ६६ ॥

इतीति । अथ श्लोकानाकर्यामन्दानन्दानन्दोद्बोधपूर्वं चत्तन् महीपो मात-
 रिश्वना म्यनोयत तदानीमेव च विदूषकस्तत्रोपवने दिनमतिवाहयितुं प्रार्थया-

उद्यानवर्णनम्] (१२२)

प्रत्यपद्यत नियताविरमदखिलपूर्वऋतुगणास्थानमभिनवसौरभ-
विरचितोद्यानमुद्यानम् ।

अनुत्तखं चोच्छिभुजो भुजो यदस्पन्दतारामपदोन्मुखस्य ।

सूक्तं शुभोदर्कममुष्य लोलमूर्धा किमश्लाधि भुवांसभाजा ६७

शुभ-निमित्त-सूचित-कुशलाशंसः चित्तिरमण-कुलोत्तंसः
संसमान-प्रसून-केसर-विस्तर-विरचितासनेन, विकस्वर-कोरक-
सृङ्गारक-मुख-निष्यन्दि-मकरन्द-रस-धारा-संपाद्यमान-पाथेन,
भृङ्ग-कुल-भङ्गार-तरङ्गित-सङ्गीत-प्रसङ्गेन, पुरस्तादवस्थापित-
फल-जालेन महीरुह-गृहमेधि-समूहेन, अजस्र-वरिवस्यमाना-
भ्यागत-शुक-मुख-द्विज-समाजम्, मन्द-गन्धवदोत्क्षिप्त-मञ्जरी-
मणिकलश-विकीर्यमाण-माध्वीक-शीकर-सेकातिशीतलीकृतम्,

शक्रे । अप्रान्तरे प्रधानसचिवः सर्वं सम्पन्नमित्युक्त्वा स्वारचिते स्वानीयो-
खानेऽन्यत् तं भूपम् । आकलितः विहितः । निदानं मूलकारणम् । क्रियतां
मा वा मया तु भवदाशैवान्छाधि । नियतं निगमेन न विरगन्तोऽखिलाः पूर्वे
ये ऋतुगणास्तेषामास्यानमेकायतनम् । शिष्टं स्पष्टम् ।

अनुत्तखमिति । चोच्छिभुजो भुजो बाहुरनुत्तखं यदारामपदमुद्यानस्थानं
प्रत्युन्मुखस्यैव सतोऽस्पन्दत तत्किमंसभाजा भुवा लोलमूर्धा सता बन्दिमिठकं
सूक्तं शुभोदर्कमित्यश्लाधि प्राशंसि । भुजशिराधि स्थिता परस्यनुसुमोदिव
चारणोच्चरितमिति भावः । उपेन्द्रवज्रा धृतम् ॥ ६७ ॥

शुभेति । विकस्वराः कोरकाः कलिका एव सृङ्गारकाः शीतलजल-
पात्राणि तन्मुपैस्तदनुभागेनिष्यन्दमानमकरन्दरसधारासंपाद्यमानपाथेन भृङ्ग-
भङ्गारिवैः शृतपङ्गीतकेन, पुरोऽवस्थापितफलजालेन च, महीरुहा एव गृह-
मेधिनो गृहिक्षेपां समूहेन नित्यं पूज्यमाना अभ्यागताः (समागताः
अतिथयरच) शुकमुखा नैयासकिप्रमुख एव द्विजाः (पक्षिणः प्राद्वृणाश्च)

उपरिविस्तृत-कुसुम-रेणु-विसर-वितायमान-वितान-संधिधानम्,
 पाटल-प्रवालान्तर-विलम्बमान-मञ्जरी-पुञ्ज-व्यञ्जित-पट्टां-
 शुक्र-गुच्छ-चामर-स्तोम-सामीचीन्यम्, सविलास-कासारम्,
 मुनासीर-मण्डिपात्र-विद्योतिचक्र-चक्राङ्ग-चञ्चरीक-पराग-पुण्ड-
 रीक-मण्डल-विस्पष्ट-चिपटीकृत-पट्ट-वसन-कौशेय-दुकूल-मृगमद-
 खण्ड-घनसार-हिम-समुद्रक-चमत्कृतम्, विविध-कुसुमापहार-
 घसन्त-सामन्त-शृङ्गारितम्,

शृङ्गार-राजोपकार्या-भवनान्ङ्गणमिव कमनीयम्, कोरक-
 कुचोत्सङ्ग-सङ्गत-पराग-रिद्धोलिका-कञ्चुलिकाभिः, कोमलतम-
 कुहू-मुष-कूजित-विविध-नीति-विराजिताभिः, कूलकपोन्मिपित-

तेषां समाजो यत्र तत्, मन्देन गन्धरहेनोरिवता मञ्जर्य एव मणिकलाशा-
 स्तैर्विध्वंस्यमाणेन माष्वाकरीकरमेकेनातिशीतलीकृतम्, उपरिविस्तरणरीलेन
 वृगुमरेणुविधरेण तन्तन्यमानं वितानस्योत्तलोचस्य संधिधानं यत्र तत् ।

पाटलेति । पाटलवर्णानां प्रवालानामन्तरे विलम्बमानेन मञ्जरीपुञ्जेन व्यञ्जितं
 पट्टांशुकगुच्छस्य चामरस्तोमस्य सामीचीन्यं यत्र तत्, मञ्जरीपुञ्जाः पट्टांशुक-
 साम्यं दधुरित्यर्थः । विलासाय निर्मितेन कासारेण सहितम् अत एव मुनासीर-
 मण्डिरिन्द्रनीलमणिसस्य पात्रे विद्योतिभिश्चकचक्राङ्गैः शक्राङ्गैर्द्वैः
 चञ्चरीकैर्ध्रुवैः कमलनिचयैश्च विस्पष्टं यथा त्यात्तथा (क्रमेण) चिपटी-
 कृतेन पट्टवसनैः योनाशुकैः कौशेयदुकूलैः मृगमदखण्डैः कस्तूरीखण्डैः, घन-
 धारेण कर्पूरेण हिमसमुद्रकैस्तुहिनसमुद्रकैश्च चमत्कृतम्, वसन्त एव सामन्त-
 श्चेन विधिवैविविधकुसुमापहारैः शृङ्गारितम् ।

शृङ्गारेति । शृङ्गार एव राजा तस्य भवनस्य प्रासादस्याङ्गणमिव कम-
 नीयम्, कोरकमध्ये लता परागस्य रिद्धोलिच्य समुदायः सैव कञ्चुलिका
 कञ्चुकी यासां ताभिः, मुषं प्रमूल्ये । कूलद्वयोऽत्यधिकोऽत एवोन्मिपितो

मधुरसघर्म-जल-वर्मिताभिः, पारिसव-पट्पद-परम्परा-बिलोकन
भङ्गि-तरङ्गिताभिः, समुल्लासित-शाखा-वेल्लित-पल्लव-तल्लजतया
समुल्लीड-हल्लीसक-विलास-कोलाहलाभिः, वल्लिलासिकाभिः,
उल्लासितमुद्यानमासाद्य प्राविशद्माल्य-चर्य-निर्वर्तित-सार्वभौमो-
चित-सकलोपभोग-परिचर्यामुपकार्याम् ।

प्रविश्य तस्यां प्रमत्ता विधाय महीपतिर्मज्जनभोजनादीन् ।
विदूषकारब्धविनोदवादः पश्यन् द्रुमान् पर्यटति स्म मन्दम् ॥ ६८ ॥

स्पन्दमान-पवमान-कुमार-स्यन्दमान-मकरन्द-जलौघाः ।

आहरन् क्षितिरुहो नवधारा मण्डपा इव महीपतिचेतः ॥ ६९ ॥

परिसरयिकचस्थलाब्जवह्नौ

प्रसवरसाद्भुतिपातिनस्सकामम् ।

वनमुवि लतिकास्समुद्बहन्तो

चकुलवराः कुतुकं विभोरपुण्यन् ॥ १०० ॥

मधुरस एव घर्मजलं तेन वर्मिताभिः कवचिताभिः, चञ्चलमधुकरैरेव चञ्चल-
कटाक्षैर्युक्ताभिः, समुल्लासितासु शाखासु वेल्लितपल्लवतया समुल्लीडोऽङ्गीकृतो
हल्लीसकविलासस्य नृत्यविशेषविधानस्य कोलाहलो याभिस्तादृशाभिः,
चञ्चल एव लासिका नर्तक्यस्ताभिरुल्लासितमुद्यानमासाद्य मन्त्रिसज्जीकृत-
सकलोपभोगसंविधानामुपकार्या पदमण्डपं प्राविशत् ।

प्रविश्येति । तस्यामुपकार्यायां प्रविश्य प्रदृष्टमनाः संख महीपतिर्विदूषकेण
समं कृतविनोदवाद उद्याने मन्दं पर्यटितुमारभे । स्पष्टम् । उपजाति वृत्तम् ॥ ६८ ॥

स्पन्दमानेति । स्पन्दमानो यः पवमानकुमारो मन्दवायुस्तेन स्यन्द-
मानो मकरन्दजलौघो येभ्यस्ते, क्षितिरुहो वृष्टाः नवा धारामण्डपा इव
महीपतेर्मनो जहृरित्यर्थः । स्वागता वृत्तम् ॥ ६९ ॥

परिसरेति । परिसरे विकचानि स्थलाब्जान्येव भूरह्यम्भोजान्येव

तन्वाना मृदुचङ्कमान् वनलताघात्रीप्रवालाङ्गुली-

रालम्ब्य स्मयमानगुच्छनयनेऽलोकितशशास्त्रिभिः ।

कीडत्पट्पदकिङ्किणीमुखारितं क्षिप्त्वा परागान् मुहु-

र्वङ्गन्तः स्पृहणीयशैशवदशावातास्समानन्दयन् ॥१०१॥

आराम-रामणीयक-दर्शन-समुत्सुक-हृदयम्, अवनैपति-
मौपयिकालाप-रस-विशेष-परिपोषको विदूषकस्सविनोद्मवा-
दीत्—देव ! निधीयतामितोऽपि तावदनिमेष-तामरस-विपिना-
बलेप-विमोचनं लोचनम्—मञ्जुतर-मञ्जरी-लोचनाराञ्जित-
कोकिल-कालिमाञ्जनः, महनीय-शाखा-भुजाञ्चल-व्यञ्जित-
चञ्चरीक-बलय-मङ्गल-कङ्कणः, प्रत्यम-कुसुम-पराग-निर्वर्तित-
पत्रोष्ण-परिधानः कर्णिकारः प्रवर्त्तयति सप्तच्छन्द-जता-समु-
द्गाह-समय-समुदाचारम् ।

वङ्गयस्मिन् प्रसवानां पुष्पाणां रसस्याहुतिं पातयन्तीति तच्छ्रीलाः वकुल-
वपः, लतिकः समुद्रदन्तो लतिकः उद्भूतमानाः, विमोर्षयस्य कुतुकं विनोद-
मपुष्यन् प्रार्थयन् । पुष्पिताम्रा छन्दः ॥ १०० ॥

तन्वाना इति । वनलता एव धाम्ने उरमावृष्यतासां प्रवालाङ्गुली-
रालम्ब्य मृदुचङ्कमान् कुर्वाणाः, स्मयमाना विकसिता गुच्छा एव नयनानि
देषां तैः शास्त्रिभिः (पितृदूतैः) विलोकित्वाः, भ्रमद्भ्रमण एव किङ्किण्यः
सुदृशरिष्टस्यभिर्मुखारितं यथा स्वात्तया परागान् क्षिप्त्वा मूलिनिकर-
मुत्क्षिप्य वङ्गन्तो धावमानाः, स्पृहणीया शैशवदशा देशां ते ताट्याः सन्तो
वातपीताः राजानं समानन्दयन् । शार्दूलविहीनितं छन्दः ॥१०१॥

आरामेति । रसमन्यद् । विशेषस्तु औपयिकः युक्तः । मञ्जरेण लोचनं तत्र
रञ्जितं कोकिलकालिमरूपमञ्जनं येन सः । गुञ्जन्मपुष्पकणां कण्ठकङ्कणसाम्बन्धम् ।
पत्रोष्णं घौतकैशियम्, पत्रगे वक्षत्वसमारोप इति ।

उद्यानवर्णनम्] (१२६)

समीर-कुमार-समुदय-सामोदेन आरामसार्धभौमेन
विभिन्नस्थल-पद-जातमखिलममलाद्विजसात्कृत्य विमुच्यन्ते
वृन्तबन्धनात् कुसुमसन्ततयः ।

गुच्छस्तनारोपितचञ्चरीक-

कुमारजामत्किसलाङ्गुलीभिः ।

लताधूमिर्जलिता रसाला

गदन्ति रम्यं गृहमेधिधर्मम् ॥ १०२ ॥

एवमाभापमाणं विदूषकं श्लेषयैव अस्त्विति निवार्य
किमेते पुष्पन्धयाः पङ्क्तिशः प्राचीमेव दिशमभिधावन्ति,
विचारयाम इति पुरतः पदानि कानिचिदधालीन् । गत्वा च
प्रत्यम-शतपत्र-मधु-रसन-वृत्त-मराल-मत्तकाशिनी-मधुरिमोत्ते-
जित-कूजित-पुनरुक्तं कल-कल-स्वनितमश्रौषीत् ।

आकर्णयन्नेव, स्वरविशेषज्ञमानिना विदूषकेण 'बाल-

समीरेति । बालसमीरसमुदितमुदितेनोद्यानसम्राजा विभिन्नस्थलरूप-
'मखिलं पदजातमधिकरणजातं द्विजा इव द्विजाः पक्षियस्वदधीनं विधाय
वृन्तबन्धनात्काराषासात्कुसुमसन्ततयो विमुच्यन्ते ।

गुच्छेति । गुच्छा एव स्तनास्तेष्वारोपिताश्चञ्चरीका एव कुमारास्तेषु
जामन्ति किसलानि किसलयान्येषु "पल्लवः कितले बले विटपे विस्तरेऽलक-
रागे शृङ्गारपत्रयोः।" इति व्याडिः । अङ्गुली यामिस्त्रामिर्लताधूमिर्जलिता
रसाला आश्लेष्यदा रम्यं गृहमेधिधर्मं गदन्ति । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ १०२ ॥

एवमिति । मरालमत्तकाशिन्यः हंसिन्यः तासां मधुरिमोत्तेजितमविमधुरं
यत्कृजितं तस्य पुनरुक्तं प्रतिपादयन्निव भूतमिति ।

आकर्णयन्निति । स्वरे विशेषं जानामीति मन्यमानेन । अविता-

रसाल-वह्नी-पल्लव-रसास्वादन-विकस्वर-मद्भराकुलानां कोच्छिल-
कुलानाम् अविकलः काकलीकलाप एव ' इति परिच्छिद्य
निगद्यमानोऽपि 'अश्रित-मणि-विपश्चिका-गुणोद्वाञ्छित-स्वर-
प्रपञ्च-वञ्चन-चुञ्चुः प्रकटिताक्षर-विन्यास-घन्यापितः कन्वका-
जनानामन्योन्यालाप एव ' इति निर्णयि पुरतो विचलन्
भवान्यायतनमद्राहीत् ।

तमालिके ! समाकलय तमाल-तरु-कोमल-दल-मालि-
काभिर्षन्दनमालिकाम् । माधविके ! माकन्द-धूलि-धूसरिताः
शोथय शिरीष-केसर-पिच्छिकवा काञ्चनवेदिकाः । कलापिके !
निरूपय कमलिकाकलितां कङ्कार-परग-रङ्गवल्लीम् । मञ्जरिके !
रञ्जय मण्दिदर्पणानञ्जसा कञ्च-वन-रेणु-पुञ्जेन । अधिवासय वास-
रिके ! घनसार-रजसा केसर-कुसुम-रसान् । बल्लहीषंलापिति !
कङ्कार-मुकुल-नायक-विन्यसनेन समुल्लासय मालिका-
कोरक-शर-वल्लीम् । लोलावति ! निशमय ममालापम्, बाला-
शोकमुकुलमालायाः परिहर मसल-जाल-कोलाहलम् । कुत्राशय-

मनोहरा । विपश्चिकाशब्दे विशेपणम् । विपश्चिच्य वाणा 'वाणा तु बल्लही
विपश्ची'त्यनरः ' तेन वित्त ' इत्यर्थे ' चुञ्चु' प्रत्ययः स्वरप्रपञ्चवन्वनेन
प्रसिद्ध इत्यर्थः । घन्यापितः मुग्धः । भवान्या देव्या गौर्या आदतनं मन्दिर-
मद्राहीदिति । स्पष्टमन्यत् ।

तमालिक इति । शिरीषकेसरपिच्छिकवा शिरीषकुसुममार्जन्येन्यर्थः ।
कङ्कारस्य रवेतसौमण्डिकस्य पणमस्य रङ्गवल्ली मण्डनं ('मण्डना' इति
सोके), कन्दलिकाभिर्वालकनसैः कलितां कृत्वा । निरूपय रचय । कङ्कारस्य
मुद्रतनेव नायक्ये मध्वमणिः । निशमय शृणु । उच्यमानं च कम्पादय

राजकन्यावर्णनम्] (१२८)

स्तव कुसुमवति ! चित्राणि वितनु शतपत्राभिनववन्धनानि
 कोमलानि कुसुमदामानि इति परस्परमीरयन्तीनां सम्भ्रमानु-
 रूपान् आलापान् आकर्णयन् अबनीपतिः, अभ्यर्णगतमत्युन्नत-
 प्राकार-वलय-निरूढ-परिसर-परिवर्त्तमान-नवाण्णोर्धर-विलासित-
 कर्णेजपैरनोकहजालकैरभिवीतम्, अत्युन्नत-बहिर्द्वार-गोपुरतया
 जगत्यामखिलमार्त्तजनमभिरक्षितुमिवोत्क्षिप्तमस्तकमुदीक्षमाणं,
 विचित्रम्, अतिपवित्रं, विविक्तम्, अभ्यपद्यत कात्यायनी-
 भवनम् ।

तदनु धरणिपालो धावता चेतसाग्रे

सरभममिव कृष्टः सद्य गौर्याः प्रविश्य ।

ताडित इव घनौघे तत्र तत्र स्फुरन्तीः

परित इह पुरन्ध्रीः पर्यटन्तीरपश्यत् ॥१०३॥

अन्तरा तासामसाधारण-सहज-सौन्दर्याम्, असीमोदित-
 तरुणिम-चर्याम्, आर्यामिव स्वयमागृहीत-व्रत-चर्याम्, अमतो
 नयन-वल्गनावसर-दर्शनैकाग्रमानसाभिरनुरूप-वेप-त्रयोधन्याभिः

कुप्राशयस्तव व्यस्तमनाभसि । चित्राणि वितनु विधेहि । अत्युन्नतो यः प्राकार-
 वलयस्तत्र निरूढानि, परिसरे परिवर्त्तमाना ये नवा अण्णोर्धरा मेघास्तेषां
 कर्णेजपानि सूचकानि तैस्तथाभूतैरनोकहानां जालकैरभिवीतमभितौ व्याप्तम् ।
 कात्यायनीभवनं गौरीमन्दिरमभ्यपद्यत । स्पष्टम् ।

तदन्धिति । तदनु अग्रे भावता चेतसा सरभसं कृष्ट इव धरणिपालो
 गौरीमन्दिरं प्रविश्य तत्र बह्वीः स्त्रियोऽडाक्षीत् । स्पष्टम् । मालिनी वृत्तम् ॥ १०३ ॥

अन्तरेति । तरुणिमचर्या यौवनच्छदा । नयनवल्गनम् (राजकन्यायाः)
 भ्रूलताम्बलक्षेपस्तदवसरदर्शने एकाग्रमानसाभिः, अजलिना प्रसूनान्यादाय

अन्वास्यमानाम्, अञ्जलिनादाय प्रसूनानि निष्पन्दमाना-
 खिलाङ्गमवतिष्ठमानाम्, अपर्णाराधनाय धरण्याः स्वयमुत्ती-
 र्णामिव निलिम्प-वर-नितम्बिनीम्, सभ्योदर-चापल-दोष-परि-
 हार-कारणागतानिव सौदामनीम्, विपमशर-विजय-केतु-
 वैजयन्तीमिव विस्फुरन्तीम्, चक्षुरिन्द्रिय-संबनन-मन्त्रदेवता-
 मिष सान्निहिताम्, लावण्य-राज्यलक्ष्मीमिव अक्षिलक्षणीयाम्,
 शृङ्गार-सिन्धु-कन्दलितामिव सीमन्त-मयूख-रेखाम्, नीरुह-
 गृहमुख-वरारोहा-सर्ग-परिचय-निसर्ग-निष्णात-विधि-निर्माण-
 विद्यामिव निरवद्याम्, एकत्र पुञ्जीभूयसञ्चरन्तीमिवमदन-
 सञ्जीवन-कलाम्, अवर्णनीयलावण्याम्, अन्यादर्शां कामपि
 राजकन्यामनीनयदक्षिसरणीम् । निर्वर्ण्य सुधिरं स राजन्यो
 विस्मयविधेयतया नियन्त्रित इव, नियमित इव, निरभिज्ञ इव,
 निरर्गलरागाभियोगनिघ्न इव, निश्चलध्यानशील इव, निरवधि-
 कानन्दानुसन्धान इव, निरुद्धमनोवृत्तिः, निष्पन्दीभवदि-
 न्द्रियवैचर्यो निर्निमेषवीक्षणः क्षणमतिष्ठत् ।

निष्पन्दमानाप्रस्ताप्यं यथा स्वातन्त्र्यावतिष्ठमानाम्, अपर्णाराधनाय स्वयमुत्ती-
 र्णामपर्णां पार्वतीमिव । सभायां द्यूते (‘कृमा सामाजिके गोष्ठ्यां द्यूते मन्दि-
 र्योरपि’ इति मेदिनी) साधुः सभ्यस्तस्य तेषां योदरं यावन्तिको रणः (‘उदरं
 सुन्दरणयो’रिति हैमः) तत्र चापलं चपलतैव दोषस्तस्य परिहाररूपेण
 कारणेनागतामुपगतां सौदामनीमिव । ‘संबननं वशकिये’त्यमरः, तस्य मन्त्र-
 स्तस्य देवतामिव हृदयहारिणीमित्यर्थः । शृङ्गारसिन्धौ कन्दलितामङ्कुरितां
 सीमन्तस्य मयूखशालिनीं रेखामिव स्थिताम् । नीरुहगृहा लक्ष्मीः सैव
 प्रमुखा यासां तास्य ताः वरारोहास्त्रासां सर्गः दृष्टिस्तस्य परिचयोऽभ्यास-

स्थित्वाम्भोरुहशालिगर्भकदलीकाण्डेषु चक्राश्रिता-
प्यावर्त्तभ्रमितां बलम्ब्य गगनं श्रोतुङ्गशैलद्वयम् ।

आरुह्योज्ज्वलचन्द्रमण्डलसुधामासाद्य दृष्टिर्विभो-
ज्यात्सनामध्यमुपागतापि पतिता नीलाम्बुवाहान्तरे १०४

अपि वीक्षितुं वपुरनीक्षितुं पुरः परिमोक्तुमक्षमतया क्षमापतेः ।
भ्रमरीव नूतनपयोजयीथिकास्वतनिष्ट दृष्टिरसकृद् गतागतम् १०५

तदात्वे तमेनम् अनितर-सुलभानुभावार्चित-रमणीय-
वेपम्, अनुसर्पणीय-सहज-प्रभावम्, अप्रमेयगाम्भीर्यमपि

सप्त निर्वर्ण निष्णाता गौ विधिस्तस्य निर्माणविद्यामिव । स्पष्टमन्यत् ।

स्थित्वेति । अत्र श्लोके सर्वं वर्णनं निर्गोणरूपकेणेति प्राग् ध्येयम्-
विभोर्दृष्टिर्नेत्रद्वयी अम्भोरुहाभ्यां कमलाभ्यां (चरणाभ्यां) शालेते
तच्छीते ये गर्भकदस्यो निस्त्वचौ कदलीस्तम्भौ (पाददण्डौ) तयोः काण्डेषु
पर्वेषु (गुल्फजान्वादिषु) स्थित्वा चक्रं नाभिचक्रम् आश्रिता आवर्त्तभ्रमिता-
मपि बलम्ब्य (भागुरिभतेनाशोपसर्गस्याकारस्य लोपः ।) नाभिचक्ररूपे
आवर्त्ते घ्रान्त्वाऽपि श्रोतुङ्गं शैलद्वयं स्तनद्वयमावृण्व, ततश्चोज्ज्वलस्य चन्द्रमण्ड-
लस्य (मुखस्य) सुधामासाद्य 'आसाद्ये'ति वा पाठः । उद्योत्सनामध्यं अन्द्रिका-
प्रवाहमध्यं (मुखलावण्यम्) उपागतापि नीलाम्बुवाहानो नीलालकानामन्तरे
पतिता षड्वा । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥ १०४ ॥

अर्पयति । क्षमापतेर्दृष्टिः पुरःस्थितं वपुरवीक्षितुम् अनीक्षितुं च । पुर
इत्यस्य स्थाने पुनरिति पाठे पुनरनीक्षितुं चेत्पर्यः । किञ्च परिमोक्तुं सर्वथा
शरीरम् दृष्टिं व्यावर्त्तयितुं वा अक्षमतमाऽप्यन्तमसमयां नूतनपयोजयीथि-
कायु भ्रमरीकासङ्गतागतमसनिष्ट चक्रे । " सज्जया जगौ भवति
मन्त्रुभाषिणी" ॥ १०५ ॥

सदेति । अनुसर्पणीयम् अनुचरणीयम् । अपिभिततनिदमकमेतिरपेदः

आविर्भवदनल्पदाक्षिण्यम्, मूर्धनि दृशोर्बसन्तमिव वसन्तम्, अनु-
 प्रहमिव विप्रहवन्तम्, श्वनीकान्तमवलोक्य, विजृम्भितसम्भ्र-
 माणां, किञ्चिदपसृत्य परस्परमुखार्पितमुखं किमप्यात्तपन्तीनां
 परिचारकसीमन्तिनीनाम् अविश्रान्त-कन्दलदाभरण-रणितानु-
 वन्ध-तुमुलैरालाप-कोलाहलैरप्यवित्रित-नियम-क्रमा, क्रमेण
 ध्यानावसान एव समुन्मीलितविलोचना तमभिवीक्ष्य, तत्क्षणा-
 भिवृद्धसाध्वसा परिवृत्य चित्तमिव तस्य सविधमणिसम्भम-
 वलम्बितवती ।

स्तम्भान्तरितैव तरलतरान्तरङ्ग-तरङ्गणमाण-विस्मय-
 रसोर्मि-किर्मोरित-प्रेमभर-प्रेर्यमाण-चेतोभव-सरय-निखात-
 निशित-शर-व्रात-साधारणोदित-पुलकजात-किञ्चलक-कञ्चु-
 किता प्रबलतर-क्षौतूहल-समुद्ध्रियमाण-धैर्य-पादप-संक्षोभेणैव
 कम्पमानगात्रलतिका, शम्बर-रिपु-मद-स्तम्भेरमावगाहन-रमसो-
 त्कूलिताशय-राग-रसोदर-धाराल-स्वेद-पूर-मेदुरिता,

तं राजानम् । साध्वसं मयम् । शिष्टं स्पष्टम् ।

स्तम्भेति । तरलतरेणान्तरङ्गेण तरङ्गणमाणा ये विस्मयरसोर्मयस्त्रैः
 किर्मोरितो यः प्रेमभरस्त्रेण प्रेर्यमाणो यचेतोभवस्त्रेण सरयं सवेगं निखातो
 यः शरव्रातस्त्रसाधारणं तस्सदृशमुदितं यत्पुलकजातं तदेव किञ्चलकः केसर-
 लेन कञ्चुकिता, प्रबलतरेण क्षौतूहलेन समुद्ध्रियमाणो यो धैर्यपादपस्य
 संक्षोभेणैव कम्पमानगात्रलतिका । शम्बररिपुर्मद एव मदस्तम्भेरमो मदकरी
 तस्य शोवगाहनस्य रमसो वेगस्त्रेनोत्कूलितस्तदमुदकम्य गत आशयरागधेतोरामः
 स एव रसो जलं वेनोदारो महान् धारालश्च यः स्वेदपूरः स्वेदप्रवाहस्त्रेण मेदु-
 रिता (राजकन्या) ।

मेदिनीपतेञ्चेतो-रोहित-महण-दुर्दान्त-कुन्तल-भर-तमाल-
वर्णान्तरित-लतान्त-शर-निरन्तर-वर्ष्यमाण-वाण-साधारणैः,
तदीय-मनस्तामरस-सारस्य-जिज्ञामा-प्रदीयमाण-मधुकर-
माणव-जाल-जालनीयैः, लोकातिशायि-रागाधिराज्याभिषेक-
गङ्गा-यमुना-सलिल-तरङ्ग-सङ्काशैः, गाम्भीर्य-महाम्भोनिधान-
प्रमाण-प्रसार्यमाणस्त्रण्डल-मण्डिदण्डानुरागैः, सानुराग-हृद-
यार्पण-तरल-विलोचनोत्पल-प्रसारित-बाहा-लता-विमोहावहैः,
प्रेम-रस-सेकादि-बाल-सालसैः, समिद्धाभिलाप-भरानुसन्धा-
नादिवातिमन्थरैः, तदाननारविन्द-सौन्दर्यातिशयाकृष्यमाणै-
रिव संमुखीनतया बलमानैः, तारकान्तराल-प्रतिफलित-
धरणीन्द्र-निर्गम-निरोधायेव मुकुलितैः, आलिङ्गद्विरिव हर्षतरल-
तया, आपिबद्धिरिव चिरमनिमेषतया, स्वयमाकारयद्विरिव
प्रकटतर-पक्ष-परिस्पन्दैः, अमन्द-कुतुरू-परिभ्रान्तैः, आनन्द-
परतन्त्रैः, अभिव्यज्यमानानुराग-रस-सान्द्रैः, अनेक-रस-
संविधानैरवलोकनैः, कमलमयमिव, कहारमयमिव कैरव-

मेदिनीपते इति । राज्ञश्चेत एव रोहितो मृगस्तस्य महणाय दुर्दान्तानां
कुन्तलानां भर एव तमालवर्णं तस्मिन्नुत्तरितो यो लतान्तशरो गन्मयस्तेन निरन्तरं
वर्ष्यमाणैर्बाणैः साधारणैः सदृशैः । रागस्य (राज्ञः) अधिराज्यायाभिषेकायाप-
वर्जितानि यानि गङ्गादिसलिलानि तत्सदृशैः, अम्भोनिधानमम्भोधिः आस्त्रण्डल-
मण्डय इन्द्रनीलमणयस्तभिर्मितदण्डसदृशैः, विलोचनोत्पलप्रसारित-
बाहुसङ्काशैः अलसालसैरत्यलसैः । प्रहारे द्विर्वचनम् । संमुखीनतया
संमुखमायेन बलमानैर्बलद्विः, तारकान्तरे कनीनिस्तया प्रतिफलितो यो
धरणीन्द्रो । राजा तस्य निर्गमस्य निरोधायेव मुकुलितैः । शिष्टं स्पष्टम् ।

मयमिव, कौमुदीमयमिव, सौदामनीमयमिव, ककुबन्तरालम-
खिलं कलयन्ती, गाढतरं विलोकयन्ती, करुणानामप्रभवन्ती
कुसुमशर-परवशतामयासीत् ।

विलसदलसचारैर्विस्मयस्मेरतारैः

प्रणयरसगभीरैः प्रान्तविस्तारशारैः ।

वरतनुरवदातैर्वञ्चितासीत्सुशीतैः

प्रसवविशिखदूतैः पार्थिवस्यास्तिनातैः ॥ १०६ ॥

पारिलव-परस्पराविलोकित-परिमेलनानुपदमेव परास्त-
प्रत्येकावस्थानात्रिव, व्यत्यस्तचित्राविव विनिमयितजीविताविव,
परस्परानुप्रविष्टाविव, व्यत्याससंपृक्ताविव, परिहृतधैतन्याविव,
विवर्जितनिखिलव्यापारौ विरहितविषयान्तरविवेकाविव,
विस्मृतनिमेषौ विक्रस्वरविस्मयरसोन्मेषौ तावुभौ चिरमभूताम् ।
तदा बहिर्मण्डपचित्रवीक्षाविलम्बिनाभ्येत्य विदूषकेण ।

पाण्डुरस्फुरत्पत्रिक एव मन्त्री प्रतीक्षते निर्गममित्यवादि ॥ १०७ ॥

विलसदिति । सा वरतनुः मुन्दरी विलसदलतौ मन्थरधारः प्रचारे
येषां तैः, प्रान्ते नेत्रप्रान्ते विस्तारेण शारैः कर्तुरितैः, सुरातेरस्याह्लादकैः,
प्रसवः पुष्पं तदेव विशिलं यस्य स क्षमदेवस्तस्य दूतैः, आच्छिपातैर्वञ्चिता
विप्रलम्भासीदित्यर्थः । मालिनी वृत्तम् ॥ १०६ ॥

पारिलवेति । परिप्लवेन यत्परस्परमवलोकितं तस्य परिमेलनस्यानुपदमेव
परास्तं प्रत्येकमन्योन्यमवस्थानं याभ्यां तौ विस्तृतस्यस्थितिकाविति यावत् ।
व्यत्यस्ते चित्रे अन्योन्यं याभ्यां तौ । स्पष्टमन्यत् ।

तदेति । तदा तस्मिन् काले बहिर्मण्डपस्य चित्राणां वीक्षायां विलम्बिना
विदूषकेणान्येत्य पाण्डो स्फुरन्ती पत्रिका यस्य स तादृशो मन्त्री बहिर्निर्गमं
प्रतीक्षते इत्येवमवादि । उपजातिशृत्म् ॥ १०७ ॥

विज्ञापनाममात्यस्य विदूपकनिषेदिताम् ।

सावधानमिवाकर्ण्य चलितुं समनीनहत् ॥ १०८ ॥

सन्नह्यग्नेव तदनन्तरं तत्र तत्र मणिभित्तिचित्रविनिर्वर्तितानि विचित्राणि चण्डिकाचरित्राणि तस्मै सविस्मयाय दर्शयन्निव, नवविलासरसोत्तरङ्गैरपाङ्गैस्तामैव प्रेमानुकूलं विलोकमानः, तथा च सूचितनिजहृदयैक्यं विलोक्यमानः, सुचिरं विलम्ब्य माननीयं प्रधानवचनमिति तेन सह भाषमाणस्ततो विनिर्गत्य प्राग्द्वारवर्तिन्यास्तदीयधात्र्याः समीपे, तदशेषवृत्तान्तविविदिषया, विदूपकमभिप्रायवेदिनं विनिवेश्य, तत्तदृशीं तदङ्गसौन्दर्यलक्ष्मीमेव मुहुर्मुहुरुत्प्रेक्षमाणः, साकमनीकेन समासदत् सदनम् ।

आसाद्य मन्दिरमशेषनृपान् प्रहित्य

प्राग्द्वार एव सदृशप्रतिपत्तिपूर्वम् ।

अभ्यन्तरं नृपतिराविशति स्म सोऽयं

कन्दर्पकोऽपि विपुलो हृदयं तदीयम् ॥ १०९ ॥

विज्ञापनामिति । राजा विदूपकनिषेदिताममात्यस्य विज्ञापनां सावधानमिवाकर्ण्य चलितुं समनीनहत् सन्नहवान् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १०८ ॥

सन्नह्यग्नेति । सन्नह्यग्नेव तदनन्तरं तत्र तत्र स्थाने स्थाने मणिभित्तिपुराजकन्या चित्रे विनिर्वर्तितानि सम्पादितान्युत्कीर्णानि चण्डिकाया अम्बिकायाचरित्राणि तस्मै सविस्मयाय दर्शयन्निव सदनं समासदत् । १०९ मन्थत् ।

आसाद्येति । नृपतिर्मन्दिरं शृङ्गाणायाशेषनृपान् प्राग्द्वार एव प्रहित्य विद्युत्प्रभन्तरमन्त पुरं विरति स्म । इतो विपुलः कन्दर्पकोऽपि महामन्मथोऽपि अत्र मूलं " मामालकोऽपी"तिपाद्येऽस्ति, यदा मायालबो-

नृपेन्दुरन्तःपुरकामिनीनां नीराजनामङ्गलमङ्गलकार्पात् ।

सन्तः पराधीनहृदोऽपि सन्तः सदानुकूला हि समाहितेषु ११०

तत्र वृद्धपुरन्धीणामाशीर्भिरभ्यर्हितो नृपतिर्गर्भगृहशयने
निपत्य समुत्ताम्यता चित्तेन रहासि चिन्तयति स्म विस्मयनीयम
अतिस्पृहणीयम् अनुपमेयम् अमेयम् अचिन्तनीयम् अनाख्ये-
यम् अतिरमणीयं तदीयं रूपधेयम् ।

सहिष्णुतासंजनितैस्तपोभिः पयोधिकाञ्चयाः फलितं चिराय ।

तिरस्कृतधीविभवं यदस्यां स्त्रीरत्नमेतादृशमप्युदीतम् ॥१११॥

सौन्दर्यसारसमवायचमत्कृताङ्ग-
श्चन्द्राननाः कति न सन्ति वसुन्धरायाम् ।

नर्मरिभवांशमपि ता न भजन्त्यमुष्याः

काचिद्विधेरियमहो ! करकौशलश्रीः ॥११२॥

ऽपीतिपाठः, मायां लुनातीति मायालवः कामदेवस्तस्य शम्बररातित्वान् ।
शाम्बर्याश्च मायात्वादिति मूले ययास्थितः पाठस्त्यलम्बात्परिहृतत्वयापि
चिन्त्यः । ना बालक, इति वा पाठः । तदीयं हृदयं विराति स्मेति । वसन्त-
तिलकं वृत्तम् ॥१०१॥

नृपेन्दुरिति । अन्तःपुरकामिनीनां नीराजनां नृपेन्दुरङ्गकार्पात् स्वी-
चकार । पराधीनचेतसोऽपि सन्तः सज्जनाः समाहितेषु सदा अनुकूला एव
भवन्तीत्यर्थः । उपजातिच्छन्दः । शिष्टं स्पष्टम् ॥११०॥

सहिष्णुतेति । पयोधिकाञ्चयाः धारणाः सहिष्णुतासंजनितैस्तपोभि-
श्चिराय निरेण फलितम् । यद् तिरस्कृतधीविभवमेतादृशं स्त्रीरत्नमेता-
दृशमप्युदीतमुत्पन्नम् । उपजातिवृत्तम् ॥१११॥

सौन्दर्येति । सौन्दर्यस्य सारस्य समवायः समुद्रवत्तेन चमत्कृता-
न्यत्राभि यासां तास्तादृश्यचन्द्रमुख्यो वसुन्धरायां कति न सन्ति, अनेक

राजकन्याचिन्तनम्] (१३६)

प्रशंसा हंसानां परिभवनमस्या मृदुगतैः

कटाक्षादाक्षेपः कमलवनलक्ष्म्याः परिपणः ।

घनानामानन्दः कधीरनिकुरम्बाद्वमतिः

कचद्वन्द्वान्निन्दा कुशलपरिपाकः कुलगिरेः ॥ ११३ ॥

प्रतिपदवितीर्णशतपर्णपल्लवजातयोः पादयोः पयसिरुह-
किसलययोरुपमानमसमानम्, साधर्म्यकामनया सरसलति-
काञ्चलसूचिकाशिखासु समासादिततपसाभिव किसलयाना-
मुपरिविरचितपरिहासभङ्गीनामङ्गुलीनां सविलासहासरेखा एव
नखरमयूखाः ।

विराजन्ते, तथापि ताः सर्वा मिलित्वाप्यमुष्याः नर्मस्मितस्यांगं लीलाइसितस्य-
लेशमपि न भजन्ति तस्मादहो इयं विधेः काचिदनुपभैव करकौशलध्रीः
दृखलापवपरिणतिरिति । वसन्ततिलकं छन्दः ॥११२॥

प्रशंसेति । अस्या मृदुगतैः परिभवनं हंसानां प्रशंसा, अस्याः कटा-
क्षादि कमलवनलक्ष्म्याः आक्षेपः परिपणो मूलपत्रम्, “ नीवी परिपणो
मूलधनमित्यमरः ”, कवरीणां निकुरम्बात्कदम्बाद्धनानामवमतिरवमानोऽ-
प्यानन्द एव, एवमस्याः कुनद्वन्द्वान्कुलगिरेर्निन्दाऽपि कुशलपरिपाकः । इमे
सर्वेऽपि तत्सादृश्याय स्पर्धमानास्तैरवमानानां भजन्तो “वयं कथंचित् तस्य
प्रतिपद्यतां तु श्रान्ता” इत्येतावतैपारमानं बहुमन्यन्ते । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ११३ ॥

प्रतिपदेति । प्रतिपदं वितीर्णानि शतपर्णानां पल्लवानां च जातानि
समूहा याभ्यां तयोः पादयोः कमलकिसलयद्वन्द्वेनोपमानदानमयुक्तम्, पादयो-
स्त्रुत्पादकृत्वात् । राजकन्याया नखराणां नखानां मयूखा दीप्तमः धरसा या
लतिकास्यासामग्रलानामप्राण्येव सूचिका वेधन्यस्तासां शिखासु समासादितं
तयो यैस्तेषां कमलयानामुपरि विरचिता परिहासभङ्गिरपहासप्रकारे याभि-
स्यासामङ्गुलीनां सविलासहासरेखा एव । स्पष्टमन्यत् ।

शम्बरारातिशाम्बर्याः सम्प्रदायैर्व्यधायि सा ।

अदृश्यता कथं नो चेदाधिर्भवति गुल्फयोः ॥११४॥

शृङ्गारराजजयकाहललालनीय-

जङ्घोपमानकुतुकी नवशालिगुल्मः ।

आसीत्तुपावृतफलः परिपाककाले

घ्रीडामधोमुखतया विवृणोति चायम् ॥११५॥

सम्भावयन्ती सततं तद्वृक्षस्तम्भादपार्यं किल राजरम्भा ।

पुटच्छलानेककवाटमध्यलीनापि नो जातु जहाति कम्पम् ११६

परचक्रमखिलमाक्रम्य नियतमन्योन्याभिलषितान्मूना-
भोगसमुन्नत्योरारोहवच्चोरुहयोरन्तरा किमिति न शून्यता-

शम्बरोति । शम्बरारातेः कामस्य शाम्बर्याः मायायाः सम्प्रदायैः सा व्यधायि समुद्रपाद्यत, नो चेदन्यथा गुल्फयोरदृश्यता कथमाभिर्भवति । अनु-
पद्वृत्तम् ॥११४॥

शृङ्गारोति । शृङ्गार एव राजा तस्य यो जयकाहलस्तेन सासनीयोपमेया (कादलरचरणायुधे शब्दमात्रेऽपि पुंस्त्रिभ्रस्त्रिषु शुष्के मृथे खले) (काहलौ वायभेदौ वंशादिसदृशौ सुस्नाप्माननीयः) या जङ्घा तस्या उपमाने कुतुकी, नवशालिगुल्मः ('शुभ्रमः सेनापट्टभिद्वैः सैन्यरक्षणरुग्भिद्वैः स्वम्ये च' इति मेदिनी) नूतनः शालि-
स्त्वम्यः परिपाककाले फलप्राप्तिकाले तुपावृतफल आसीत् । अधोमुखतया चार्थं घ्रीडां विवृणोति प्रकटीकरोतीति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ११५ ॥

सम्भावयन्तीति । सततं तद्वृक्षस्तम्भादपार्यं संभावयन्ती किल राज-
रम्भा राजकदली पुटच्छलानेन निःसारदलौत्करव्याजेन यान्यनेकानि कशाटानि
तेषां मध्ये लीनापि जातु कम्पं न जहाति न परित्वन्नतीति । उपजातिवृत्तम् ।

परचक्रमेति । परचक्रमखिलमाक्रम्य नियतं नियमेनान्योन्यमभि-
लषिताऽन्युता आभोगस्य परिपूर्णतायाः समुप्रतिर्याम्भां तयोरारोहवच्चोरुहयो-

राजकन्याचिन्तनम्] (१३०)

मध्यभुवि विद्योतताम्, मन्दासुकन्दर्पयोर्माभूदिह समानाधि-
करणजन्यं जन्यमिति तारुण्यारम्भेन तदुभयावलम्बतया
निपातिता सीमाविभागसूत्ररेखेव रोममालिका, अत एव तयो-
रन्योन्यं सामान्यं प्राधान्यम् ।

निराकृतं नीरुहं सुखाब्जादम्बु प्रविश्यानियतप्रसन्नम् ।

वरं नवाधोवसतिर्ममेति रेखाच्छलात्तत्पद एव लीनम् ॥११७॥

आश्रित्य शधदभिवृद्धिकृते मुखत्वं

पूर्णांशुतांशुमभिधीक्ष्य भुवं स्पृशन्तम् ।

अर्धेन्दुरप्यलिकतामभजत् किमस्या

मार्गो महत्प्रहृत एव ततोखिलानाम् ॥ ११८ ॥

जघनस्तनद्वन्द्वयोरन्तरा किमिति शून्यता न विद्योतताम् । इस्तिनोर्बुद्धयमानयो-
र्मध्ये लघुशुक्ताणामिव दशो को बहेत् । मन्दाक्षं लज्जा ('मन्दाक्षं
ह्रीप्रया लज्जे'त्यमरः) । कन्दर्पस्य तदेतयोर्मध्ये समानाधिकरणजन्यमेक-
स्थाननिवासजन्यं जन्यं युद्धं माभूदिति हेतोस्तारुण्यारम्भसप्तम्या तदुभया-
लम्बनी सीमाविभागसूत्ररेखेव रोममालिका निपातिता । लज्जायाः ह्यव-
स्थानात्, कन्दर्पस्य च जघनस्थितिकत्वात् । स्पष्टमवशिष्टम् ।

निराकृतमिति । सुखाब्जान्नीरुहं निराकृतमिति लज्जाधिक्येन
तदम्बुनि प्रविष्टम् । तत्र प्रविश्यापि नियमेन प्रसन्नं नाभूत् । तामप्रसन्नता-
मपनिनीषुः शत्रुमेव शरण्यं शरणमालम्ब्ये, तदाह—मम तवाधोवसतिरेव
वरमिति रेखाच्छलात्तत्पद एव लीनमिति । उपजातिवृत्तम् ॥११७॥

आश्रित्येति । शधदभिवृद्धिकृतेऽस्या राजकन्यायाः मुखत्वमाश्रित्यै-
तन्मुखस्य सर्वदैव वर्षमानत्वात् अयविरहितत्वाच्च भुवं स्पृशन्तं पूर्णम-
तांशुं सुभांशुमभिधीक्ष्य, गङ्गालिकाप्रवाहन्यायेनार्धेन्दुरपि किमस्या अलि-
कतां ललाटरूपतामभजत् । पूर्णेन कृते कर्मणि न्यूनस्य निष्प्रतिधं प्रवृत्तेस्त-

चलत्ततर-कटाक्ष-कान्ति-सन्दर्शित-मन्दाकिनी-लहरि-
सन्दोहस्य, विभ्रम-स्पन्दन-मात्र-निर्वर्तितानल्प-कन्दर्पस्य
नयनद्वन्द्वस्य पुरस्तादम्बु-प्रहित-सम्भृत-जीवनानां शम्बरारि-
ध्वजाम्बरैकदेशविलम्बिनां शफराणां स्मरणमपि न साम्प्रतम् ।

निज-गर्भ-देश-प्रवेशिनां कुशेशयानामुपरि कौपाभिनिवेश-
मपनिनीपुञ्जरणयोः सदेश-देशमुपगन्तुमिव प्रकाशितायति-
श्चाजनि केशपाशः ।

किं बहुना—

आरभ्य जन्मदिनमम्बुजसम्भवो यद्
अभ्यस्तवानखिलयौवतसर्गशिल्पम् ।
प्रादर्शयन्मृगदृशीह समस्तलोक-
प्रख्यापनाय तदिदं फलितं चिराय ॥ ११६ ॥

दयान्तरन्यासेनाह-अखिलानां कृते मदाद्वेः प्रहृष्टोऽभ्यस्त एव मार्गः
साधीयानिति ॥११६॥

चलत्ततरोति । उपरितनसंदर्भस्वायमाशयः । अस्या नयनयुग्मस्य पुरः
शफरमकराणामुपमानार्थं कर्करावितानि तेषां मन्मथध्वजैकदेशादस्या-
धनुषोरच कन्दर्पतद्वन्द्वस्य चरणेन जनकत्वात् । एवं शफराणां जलायत्तजीवन-
त्वात् अस्याधनुषोरच मन्दाकिनीलहरिसन्दोहसम्पादक्याचित्तयं साम्यं न
संवाधटीतीति ।

निजेति । निजस्य केशपाशस्य गर्भे प्रवेशिनां कुतानधिष्ठातृवेद्यनां
शुभेयथानामुपरि कौपाभिनिवेशमपनिनीपुञ्जरणयोः सदेशं देशंभावस्यमुप-
गन्तुमिव प्रकाशितायतिः केशपाशोऽजनिश्चेत्यर्थः ।

आरभ्येति । सतन्नदिनादारभ्य चतुराननोऽखिलस्य यौवतस्य
पुरतीसमूहस्य सर्वे निर्माणे शिवं चातुर्वेमभ्यस्तवान्, समस्तलोक्ये प्रख्या-

विदूपकवचनानि] (१४०)

पुनःपुनरिन्दुवदनायाः सौन्दर्यलहरीमवगाहमानोऽपि
 अविरहितविरहमहोष्मा महीपतिर्विदूपकागमनम् अनन्यकार्यः
 प्रत्यपालयन् । तदनु विदूपकः समागत्य शयन-गृह-घट्टिद्वार-
 वर्ती पार्थिव-नयन-स्पन्दन-संज्ञा-विज्ञात-निजागमनतया सरभ-
 सोपाश्रित तदीयपार्थो 'विचारितं वा तदि'ति विरचितानुयोगः
 शनैरगादीत् देव ! चन्द्रिकायामेव चकोरस्याभियोगः, यदेपा
 समस्त-सामन्त-वसुन्धरा-रमण-शेखरान्तराल-विशुद्ध-चरणार-
 विन्दस्य, दिवस-त्रान्धव-कुल-धुरन्धरस्य, सकलमहीपुरन्दरस्य
 देवचन्द्रस्य सुशीलान्ववाय-सुभग-शुभ-गुणावलम्बिकायां
 त्रपाम्बिकायां नीहारमहीधरस्य मेनायां हैमवतीव समुदितवती
 सततविरचितानेकदानयोः, असाधारण-भुजापदानयोः, अखिल
 लोक-कृत-बहुमानयोः, तिरुमल-राजाभिधानयोः, उभयोः
 प्रधानयोरवरजा वरदाम्बिकाभिधाना वरवर्णिनी ।

वर्णनीय-विचित्रतर-वचित्र-चरित्रा वर-प्रसाधनाभिधान-

पनाय च तदिह नृगदृशि प्रादर्शयदिदं च शिल्पमिह कन्यायां चिराय
 चिरात्प्रलितं सफलमजनिष्टेति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

पुनरिति । 'कच्चिद्विचारितन्तदि'तिराज्ञा कल्पितप्रथम्याजेन विदू-
 पकः पृष्टः सैस्तदभ्यर्णं स तूर्णमुपेत्याचच्छे-एतेन पुनरित्यारभ्यागादीदित्यन्तं
 व्याख्यातम् । सामन्तारच ते वसुन्धरारमणा राजान इति ते तेपु पूजितचरणस्य
 सकलमहीपुरन्दरस्य भार्यायां त्रपाम्बिकायां नीहारमहीधरो हिमालयस्तस्य
 मेनायां हैमवतीव पार्वतीव समुत्पन्ना वरदाम्बिका नामिका धालिका
 स्पष्टमन्यत् । सततं विरचितान्यनेकान्यपदानानि वृत्तकर्माणि याभ्यां तयोः,

व्रत-साधनाय गौरीवनं नाम तपोवनगुणगतवती । तदन्तरा
 मूर्ध्निमन्तं कन्दर्पमिव भवन्तमभिधीक्ष्य तत्क्षण-धिसृत्वर-
 सात्त्विका पर-तन्त्र-निखिलेन्द्रिया व्यस्मरदात्मानम् । अन-
 न्तरम् अभ्यन्तरात् वह्निर्निर्गतवति मद्भवि निसर्गधीरापि निर-
 गलहृदयोत्कलिकानिरुद्धचित्तश्रुतिर्निवृत्तकल्पां समाप्य गौर्याः
 सपर्याम्, एत्य च क गन्तव्यम् कुत्र विष्णामि किं करोमि
 किमिव साम्प्रतनिति किमपि न जानाना वासनयेव केवलं
 परिसरवर्तिनीभिः सखीभिः समनाभापमाणा शनैर्निजागार-
 मगात् । अहं तु तदनु तदन्तिकचरीणां परिवारिकाणाम् अन्योन्य-
 वचनभङ्गिभिरभिलापानुपङ्गमस्या विश्वस्य भवते नियेद-
 यितुमागमम् ।

तत्रैव योग्या धरणीन्द्रचन्द्र ! गुणान्ववायाऽनुगुणा पुरन्ध्री ।
 अनुग्रहेण प्रणयेन वास्या गृहाण पाणिं किमहो विलम्बः १२०
 शंखोदारगला निशावरमुखी नीलालका कच्छपा-
 काराङ्घ्रिर्मकराङ्कजीवनकलाकुन्दाच्छदन्तावली ।

विहमलेतिराजेति च नामद्वयम् । शवरजाऽनुजा । वर्णनीचं मिचित्रतरं पवित्रं
 च चित्रं यस्याः सा, विष्णुपरं विष्णुमरं सात्त्विकं सात्त्विकमाधो रोमाद्यकम्पा-
 दिर्यस्याः सा, परतन्त्राणि निखिलानीन्द्रियाणि यस्याः सा । उत्कलिङ्गा
 उत्कण्ठ, विश्वस्य विश्वासं कृतेत्यर्थः । स्पष्टमन्वत् ।

तत्रेति । हे धरणीन्द्राणां मध्ये चन्द्र ! तव गुणैस्त्वदादेन आनुगुणानु-
 कूला पुरन्ध्री कुटुम्बिनी । स्पष्टमन्वत् ॥ १२० ॥

शंखेति । सा दीर्घाङ्गीबलना, शंख एव उदारो गलो यस्याः सा, निशाया
 वरो पवरचन्द्रश्चन्द्रमुखं यस्याः सा, नीला अलङ्का यस्याः सा, कच्छ-

राजदशावर्णनम्] (१४२)

दीर्घाक्षी गणनीयसद्गुणमहापद्मा मुकुन्दादरा

यत्रास्ते वरदान्विका नव निर्धोस्तत्र स्थितान्मन्महे ॥१२१

इति तदीय-वचन-श्रवण-द्विगुणोपचीयमान-मानस-

लालसः, केन सह विचारयामि, के पुनरुपायाः, कस्य गुखा-
दिदं साधनीयमिति चिन्तापरतन्त्रो घटिः कदाचित् औडव-
पाडवादिभेदात्तुरस्वर-माम विशेष-मूर्च्छना-प्रपञ्चक-धिपञ्ची-
समन्वित-गानाकर्णनया, कदाचन नवनवरसौत्सुक्येन नाटक-
नव्य-काव्य-निरवय-गद्य-गद्य-पद्यापथिक-विद्वत्कवि-जन-सरस-
कविता-प्रसङ्गेन, कदाचन मनु-मुख-प्रणीत-नीति-सरणि-
निर्णीति-परतन्त्र-मन्त्रिवर-तन्तन्यमान-मन्त्रविचारेण, कथञ्चन
दिवसानतिपादितवान् ।

अथ सा पुनरागत्य भवनम्, अनाभापमाणा सखीजनम्,
अनवेक्षमाणा परिचारिकावर्गम्, अशुश्रूपमाणा गुरून्, अव-

पाकाराङ्घ्रिः, मकराङ्घ्रस्य कामस्य जीवनकला, कुन्दाच्छदन्तावली, गण-
नीयः सद्गुणानां महापद्मः संख्याविशेषो यस्याः सा, मुकुन्दे आदरो
यस्यास्तादृशी च यत्रास्ते तत्र नव निर्धीन् स्थितान् मन्महे । अत्र श्लेषेण
नवापि निधयोऽस्यामारोपिता कन्यायाम् । “महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकर-
कच्छपो, मुकुन्दमुकुन्दनीलाश्च सर्वश्च निधयो नव”ति । मुदालङ्कारोऽय-
मित्यत्र 'महापद्म'शब्देन 'पद्म'नामा निधिरपि ग्राह्यः । 'निशावर' पदे
'अवर' शब्दस्य 'सर्व'पर्यायत्वाच्च निर्धीनां नवत्वं संगमनीयम् । स्वतन्त्र-
पाठान्तरकल्पनं तु न न्याय्यम् । शार्दूलविकीर्णितं छन्दः ॥१२१॥

इतीति । सर्वं विशदम् । औडव-पाडवाख्यौ स्वरभेदापिति च ।

अथेति । सन्दर्भोऽयं निगदनीतार्थः, विशेषस्तु अप्रणयन्ती अवादन्यती ।

न्दमाना कलशोदयकुलदैवतम्, अप्रणयन्ती वीणाम्, अना-
 लापयन्ती सारङ्गान्, अनुलापयन्ती हरिणीम्, अनर्त्तयन्ती
 बर्हिणाम्, अनुद्वाहयन्ती कुत्रिसपुत्रिकाम्, असंयोजयन्ती
 हंसमिधुनम्, अनध्यापयन्ती राजकीरम्, विसर्जितमञ्जना,
 सैरन्ध्रकानुरोधादविरत-विश्लथ-कैश्य-समीकरण-विचार,

विकल-सकल-परिचारिका, विमुखीकृताखिलसखीजना,
 विस्मृतानुरूपव्यापारा, दिक्षु निश्चितनिजेक्षणमवनीक्षिदागमन-
 मेव समुत्तिष्ठत्तुल्यमुत्प्रेक्षमाणा, तदीयनामश्रवणकामनया
 दामोदरसामानि सामोदमसकृद् वादयन्ती, स एव मम प्राणसम
 इति तमेव गायन्ती, तेन सह रहसि रिरंसमाना, तस्मै विश्वा-
 श्रितहृदया, तस्मादेव जीवितुभिच्छन्ती, तस्य दास्यमेव अजन्त-
 नाकाङ्क्षन्ती, तस्मिन्नेव प्रतिष्ठितप्रणया सहजावयवसौकु-
 मार्यनिर्जितनिजापुधतया कोरकिताधिकतरकोषेनेव कुसुम-
 चापेन साटोपमावेदितहृदयतापातिशया भूपालकुमारिका चेत-
 स्तीतिचिन्तां चिरन्तनीमत्तानीत् ।

दामोदरस्य विष्णोरच्युतस्य सामानि "अच्युतमस्याच्चितमसी"त्यादितान्ना
 गेयान् तन्त्रान् सामोर्द सहर्षं मुहुर्वादयन्ती । 'स एवे'लारभ्य 'तस्मिन्नि'
 त्यन्तं सच्छब्दस्य सप्तसु विभक्तिषु रूपाणि निर्दिश्य तस्याः सर्वोत्तमा राजनि
 विनियोगः कवशिष्या प्रदर्शितः । सैरन्ध्रका सैरन्ध्री । सा च "चतुःपट्टि-
 कलाभिज्ञा शीलरूपादिसेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञा सैरन्ध्री परिकीर्तिते"त्युक्त-
 लक्षणवती । कैश्यं कैशसमूहः "केशारवाभ्यां यन्द्वावन्वतरस्थमि"ति यनि
 रूपम् । कोरकितः प्रशङ्कः ।

राजकन्यादशाघर्षणम्] (१४४)

किमित्युपागां गृहमन्त्रिकायाः किमर्थमारब्धमिदं व्रतं वा ।
केनाञ्जित्कीकृत एष भूयः किमर्थमासक्तमिदं मनो वा ॥१२२॥

क वा स महानुभावः कूलङ्कप-गुण-गणानुरूप-रूप-लीलः
चोणीपालः, कुत्राहम् अप्रवर्तित-निरत्यय-सुकृत-पालिका, बालिका,
क वा मम तदौपयिकं रामणीयकम् , क वा तादृशस्य तस्य
समागमाभ्युपायः सर्वथा सम्प्रति परित्राणाय शरणमन्यं न
जानामि ।

एषु स्थासुषु धैर्यपादपमहो मूलात्समुन्मूलय-

त्युत्कण्ठा, हृदयं वियोगदहनज्वालैः परं तप्यते ।

तस्येमे विदितास्तथापि न गतास्तस्यान्तिकं द्रोहिणः

प्राणा एव तथाविधाः प्रतिभटा बाणा न मे मान्मथाः १२३

त्यक्तं शीलमुपेक्षितं गुरुकुलं लज्जा समुद्रासिता

निन्द्यं मत्सदृशां पुरः श्रुतिकट्टु श्रोतव्यमासीद्वचः ।

किमिति । स्पष्टम् । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥१२२॥

क चेति । कूलङ्कपगुणगणस्य जनस्थानुरूपे रूपलीले यस्य सः । अप्र-
वर्तितमनारब्धं यन्निरत्ययं निर्बाधं सुकृतं तस्य पालिका बालिका । स्पष्टमन्यत् ।

एष्विति । अहो एषु प्राणेषु स्यात्सुषु स्थितिशोषेषु सत्सु उत्कण्ठा
कर्त्री धैर्यपादपं मूलात्समुन्मूलयति, हृदयं च वियोगदहनज्वालैः परगत्यन्तं
यथा स्यात्तथा तप्यते दन्दह्यते, इमे ये प्राणास्तस्य विदितास्तं जानन्ति
तथापि तस्यान्तिकं गताः, तस्मादिमे प्राणा एव द्रोहिणः शत्रवः सन्ति,
मान्मथा बाणास्तु तथाविधा द्रोहिणो द्रोहकारिणः प्रतिभटा विरोधिना न
सन्ति । शार्दूलविकीर्णितम् ॥१२३॥

त्यक्तमिति । स्पष्टम् , विशेषस्तु-समुद्रासिता दूरीकृता । मत्सदृशाम्
आत्मसमानां सतीनां पुरो निन्द्यं श्रुतिकट्टवचः श्रोतव्यमासीज्जातम् ।

दोषश्च प्रकटीकृतः प्रियतमेप्येतत्कृते शात्रवाः

प्राणा एव तथाविधाः प्रतिभटा वाणा न मे मान्मथाः १२४

इन्दीवराक्षीमिति चिन्तयन्ती

सन्दीपिताङ्गं शयने लुठन्तीम् ।

सखीसमाजस्तद्वदुःखसौख्यः

सन्तापद्वेतुं शक्यैरपुच्छत् ॥ १२५ ॥

ताभिः सानुरोधमनुब्रूयमाना शालीनतया कथं कथं चञ्चलनयना 'गौरीवने तस्य विश्वम्भरापतेर्दर्शनात्प्रभृति कर्म किमपि किञ्चिदुदञ्चति स्म, चाञ्चल्यमिदं वारयितुमहं न पारयामि, लमुचितमितः परं भवतीभिरेव निवारणीय'मिति निरचयमेव समुच्चरन्ती सैरन्ध्रीभिः समं सत्वरमभिवर्त्तमानं सौविद्वल्लं समक्षं कमप्यद्राक्षीत् । श्राष्ट्रः स च प्रहृष्टमनाः वित्पष्टमाचष्ट समस्तभुवनसाम्राज्यलक्ष्मांस्वरपतिनरसिंह-
वृपालकुमारेण अच्युतमहारायेण अत्रभवतीं प्रार्थयमानेन सामात्यपुरोहितमुखानुयुक्तौ तव भ्रातरौ सादरान्तरङ्गव्यञ्जक-
मुखप्रसादभङ्गिकं तथेत्यङ्गीकृत्य तदात्व एव प्रशस्तमुहूर्त्तया प्रादिशुतां भवतीं प्रसाधयितुमेताः सपुरन्ध्रीः सैरन्ध्रीस्तदत्र-
भवती सत्वरमुद्युङ्क्तां प्रसाधनाय ।

प्रियतमेऽपि कठोरहृदयत्वादिरूपी दोषः प्रकटीकृतस्तःकृते मम प्राणाः शत्रवः,
मान्मथा वाणास्तु प्रतिभटा विद्येधिनो न सन्तीति । शार्दूलविकीर्णितम् ॥ १२४ ॥

इन्दीवरेति । पद्यमिदं विगतकाठिन्यावयवं हृद्यमिति । उपजातिवृत्तम् १२५
ताभिरिति । कथं कथं कथञ्चिदित्यर्थः, यस्य चञ्चलनयनेत्यनेना-

इत्येतदीयैरनघैर्वचोभिरनम्युवाहामृतवर्षतुल्यैः ।

सख्यस्तद्वर्षं सहसा मृगाचीं विभूष्य शश्वत् कुतुकादपरयन् १२६

तदनु मेदिनीपतिः प्रमोदभर-सान्द्र-मन्त्रि-पुरोहित-सादर-
वचन-विहित-बहुतरोत्साहः, सहज-सौन्दर्य-गुणालङ्कारेणऽपि
मङ्गलाचरण-समुचितविविधालङ्कारित-शृङ्गारितः,

विस्तृत-विचित्र-परिस्तोम-प्रशस्त-जय-हस्ति-रुन्धभाग-
सुस्थित-मणिमय-भद्रासन-मध्यमध्यासीनः प्रथम-महीधर-
विशङ्कट-शृङ्ग-पर्यङ्क-सङ्गतम्, पर्व-शर्वरी-सार्धभौममनुकुर्वन्,
क्रमेण विमानचर-लेचरी-निकर-निराकरण-निपुण-बहुप्रकार-

न्वयः । किमप्यनिर्वचनीयं कर्म क्रिया चिञ्चिदनिर्वचनीयप्रकारेणोदञ्चति
स्मेत्यर्थः । अभिवर्तमानमागच्छन्तम्, सौविदलः कञ्चुची अन्तःपुरचरो
पृष्ठः । भक्तिः रचना । प्रसाधनम् अलङ्कारयोजनम् । स्वष्टमन्यत् ।

इतीति । एतदीयैरनघैरनम्युवाहामृतवर्षतुल्यवर्षैः अतम्युवाहं मेपैर्विना-
भूतं यदमृतवर्षं मृगाधारासंपातस्तुल्यैर्वचोभिः सौविदल्लोदीरितैः सहर्षं हर्ष-
निर्भराः सख्यः सहसा युगपदेव मृगाचीं विभूष्य कुतुकात्तदनुपमसौन्दर्य-
वीक्षणपारवस्यात्तामपरयन्निनि । उपजातिवृत्तम् ॥ १२६ ॥

तदन्विति । तदनु महीपतिः प्रमोदभरेण सान्द्रैर्मन्त्रिभिः पुरोहितैश्च
सादरवचनेर्विहितः सम्पादितो बहुतरो मदानुत्साहो यस्य स तादृशः सन्
स्वाभाविके मुन्दरतागुणेनालङ्कारेण सत्यपि मङ्गलाचरणस्य मङ्गलविधेः समु-
चितैर्विविधैरलङ्कारितैरलङ्कारैः शृङ्गारितः सन् ।

विस्तृतेति । विस्तृतो विचित्रः परिस्तोमः सुषो यस्मिन् तादृशः
प्रसन्नश्च यो जयहृती जयप्रशस्तस्य रुन्धभागे सुस्थितस्याप्येतस्य
मणिमयस्य भद्रासनस्य मध्यमध्यासीनः सन्, प्रथममहीधरस्योदयापलस्य
विशङ्कटं विशालं शृङ्गं शिखरेभ्यः पर्यङ्कलात्त गङ्गतं स्थितं पर्वसार्धेणोपार्धभौमं
पार्श्वेणनिराकरणमनुकुर्वन्, क्रमेण विमानपदो याः स्वपदो देवाङ्गनाद्याः

शृङ्गारित-स्यल-स्यन्दनोपरि-मञ्चकान्तर-प्रवृत्त-नृत्त-मत्त-
 काशिनीजन-समुत्तेजिताम्, अम्भोजलोचना-चरण-मयूख-रेखा-तर-
 ङ्गमाण-मौक्तिक-रङ्गवल्लीकाम्, बलभि-खचित-मणि-गण-
 प्रभा-पुनरुक्त-चन्दन-दामाभिरामाम्, गवाक्षान्तर्गत-कामिनी-
 फटाक्ष-बीजा-मध्यतया निर्धारणीय-कुवलय-दाम-समाज-पद्म-
 राग-मणि-सङ्घ-प्रभावित्तायमान-वितानाम्, अनतिरमणीयाम्,
 राजवीथिमवगाहमानः, व्यत्यस्ताभरण-विन्यसनम्, भ्रिग-
 लित-नीधि-विनिवेश-कौशेयम्, विस्त-केशहस्तम्, विवर्जि-
 तान्य-करणीयम्, विजृम्भमाणोत्कलिकम्, विवतमान-विलो-
 चन-कंपितकं, बलमानाभिः पौरविलासिनीभिरभिवोभिलोक्य-
 मानो विस्तारित-विविध-वस्तु-जातम्, विरचित-कुसुमोपहारम्,
 विलसमान-वासना-धूपम्, विविधालङ्कार-विचित्रितम्, अति-
 मात्र-रमणीयम्, समासदत्तसन्धिगृहम् ।

निरस्य निरकरणे निपुणो यो बहुप्रकारेण शृङ्गारिते स्यले स्यन्दनस्योपरि
 समाशेषितस्य मञ्चकस्यान्तरे प्रवृत्तं प्रारब्धं नृत्तं येन स मत्तकाशिनीजनैः
 विलासिनीगणस्तेन समुत्तेजिताम् (वीथिविशेषणमिदम्), अम्भोजलोचनाः
 वीथीचपस्तासां चरणानां मयूखरेखास्ताभिसारङ्गमाणा विस्फुरन्त्यो मौक्तिकरङ्ग-
 वल्लहो यत्र वीथी ताम्, बलभिलचिताः जटिता निभिता ये मणिगणास्तेषां
 प्रभाभिः पुनरुक्तं यच्चन्दनदाम मलयजमाला तेनाभिरामाम्, गवाक्षान्तर्गतानां
 कामिनीनां फटाक्षैर्षी बीजा तासां मध्यं तस्य भावस्तथा तथा, निर्धारणीयो
 मध्ये स्वीकरणीयो कुवलयदामां समाजो येषां तादृशा ये पद्मरागमण्यस्ती-
 र्विरचितं यत्सद्य तस्य या प्रभा तथा वित्तायमानो वितानो यत्र ताम्,
 पद्मरागमणिसङ्घप्रभापितानेषु कामिनीनीलकण्ठचन्द्रावर्तुलनीलदामपुष्पाचरता
 प्राचीष्टधितिमावः । नास्ति अतिरमणीयो यस्यास्ताम्, कौशेयं कौशेयाधी-

प्रविश्य तस्मिन्प्रमत्ता नृपाल—

स्तां राजकन्यां विधिनोपयम्य ।

श्रियं पयोधेरिव शेषशायी

समानयत्तां सदनं स्वकीयम् ॥ १२७ ॥

पट्टाभिपेकमहिषीपदमप्यमुष्यै

दत्त्वाधिकप्रणयदर्शितकौतुकश्रीः ।

घोषीपतिस्सह तयान्वभयत्समस्तान्

विख्यातरागसुभगान् विपयोपभोगान् ॥१२८॥

अम्भोजभाजनभृतान्यलिनीलरत्ना-

न्यादाय साञ्जलिरनोकहमञ्जरीभिः ।

निस्सीमविभ्रमरसं नृपसार्वभौम-

मासेवितुं समुदभूदधिभूर्धृतूनाम् ॥ १२९ ॥

वस्त्रम् । केशदस्तः केशकलापः । विवलमानं स्फुरतो विलोचनानां कम्पितं यत्र तथया । स.तथा, विजृम्भिता उत्कलिका उत्कण्ठा यत्र तन् (संपन्निष्टम्) बलमानाभिः चिरत्पदाभिः । सुगमवशिष्टम् ।

प्रविश्येति । सुगमम् । उपमानविषये इदं योष्यं यथा पयोधेः सदाशात् शेषशायनन्तपर्यङ्कशायी विष्णुः स्वं सदनं धियं समानयत्तथैव घोषीपतिं तां स्वसदनं समानयदिति । उपमातिच्छन्दः ॥१२७॥

पट्टेति । पट्टाभिपेकमहिषीपदं प्रधानमहिषीपदमप्यमुष्यै दत्त्वा तदनन्तर-मधिकप्रणयेन दर्शिता कौतुकश्रीः येन तादृशाः घोषीपतिःतथा सह समस्तान् रागबहुलान् भोगानभुङ्क्तेति वचनम् । वचन्तनिलकम् ॥१२८॥

अम्भोजेति । अम्भोजान्येव भाजनानि पात्राणि तत्र गृतानि स्थापितान्दलिरुपनीलरत्नानि यमादादानोकहमञ्जरीभिः दत्त्वा साञ्जलिः कृत्वा अलिपुटः, निस्सीमो विभ्रमे विलासे रघोऽनुपगो यदयं सं नृपसार्वभौमं वक्-

अथ कदाचिदालवालबलयमादिभरसाङ्कुराणाम्, अभि-
नवविलासोपदेशदेशिको हरिणलोचनानाम्, अभिरूप्यकरण-
कमलमूरनोकहानाम्, अक्षराभ्यासवासरमल्लिकुमारकाणाम्,
रत्नसवदिवसः पुष्पितलतिकानाम्, अलीकनिदायः प्रचुरपराग-
पाटलानाम्, प्रसूतिमासः पवनपृथुकानाम्, कुहनाघनागमो
मकरन्दवाहिनीनाम्, आहोपुरुषिकारम्भः शम्बरशासनस्य
प्रपञ्चितसकलजगदुल्लासो मधुमासः प्रादुरासीत् ।

चिरकालविरहमसहमानेनेव स्वयमपि तनिमानमवलम्ब-
मानेन मलयपवमानेन समालिङ्गयमाना ललितकाङ्क्षना व्याधूत-
पलाशाराशयो व्यञ्जद्वुरिव विरहपाण्डमानम् । अभिनवपत्रान्त-
रेषु चैत्रसमयलेखकेन परिलिखिता इव परिसर-किसलय-

वर्तिनं सम्राजमासेवितृस्तूनामधिभूः सघाट् वसन्तश्रुतः (चैत्रमासः)
समुद्रभूदाविरभवत् । वसन्ततिलकं शृतम् ॥१२६॥

अथेति । देशिकः उपदेश, गुरुः । हरिणलोचना नामाः, हरिणां
लौचनानि च । पुष्पिताः पुष्पवत्यो रजस्वलारच, अलीकनिदायः प्रचुरपराग-
पाटलानाम्, वास्तविकनिदायि धूलिसंवलितसोपमः संतापस्य च सत्त्वा-
दस्य केवलपरागबहुलस्य चैत्रमासस्यालीकनिदायत्वम् । पवनपृथुः वात-
धायवः मकरन्दवाहिनीनां कृते कुहनाघनागमः, कुहनाघनागमस्त-
विकृतना घनागमः । चैत्रे मासि मकरन्दबहुलवर्षे सत्यपि वास्तविकवर्षाद्यल-
स्याभावान् । आहोपुरुषिच्छा अहोपुरुषोऽहमिति भाव आहोपुरुषिच्छाऽऽप्यनो
पन्थम्मन्वता "आहोपुरुषिच्छा दर्शाया स्यात् संभावनाऽऽप्यनि" इत्यमरः ।
स्रष्टमन्वत् ।

चिरकालेति । तनिमानम् स्पर्शम् । परःपुत्रीर्णवर्णनोचनव्याजेन
विरहपाण्डमानं चैत्रमप्रां मितित्वा म्यञ्जद्वुरिव । चैत्रसमय एव लेखकत्वेन

मधुमासघण्टम्] (१२०)

गृह्यालु-कोकिल-कालिम-मालिकाञ्जन-शयलिता वकुल-वर्णावलीः
 अवलोकयन्, निरन्तरं तन्तन्यमान-भङ्गकार-निन्द-प्रपञ्चवापदे-
 शेनेव चञ्चरीकसञ्चयो व्यञ्जयति स्म पञ्चशर-निगम-पठन-
 परिपाटीम्, सन्तत-मलय-तटान्तर-चन्दनामोद-मेदस्विनि
 समीरणतरुणे मन्दमुपवनमन्दिरसीमनि तरलयति मञ्जु-
 मञ्जरी-कुचासङ्ग-मधुकर-मालिकोत्तरासङ्गम्, अङ्कुरित-
 मकरन्द-धर्म-विन्दु-सन्दोहम्, अवलाम्बित-कम्प-संघाधं माधवी-
 लता-वालिकया कुमुमपरागव्याजादराजन्त परिसर-विटप-
 प्रवाल-दीपिकोपरि-विकीर्ण-परिशीर्ण-चूर्ण-मुष्टयः ।

लिखिता इव परिसरकितलयाना पर्यन्तभूर्जतिपल्लवानां गृह्यालवो महीतारो
 ये कोकिलास्तेषां कालिममालिकैवाञ्जनं मयी तेन शयलितानि वकुलस्य
 मुकुलान्येष वर्णावलयस्या अवलोकयन्, निरन्तरं तन्तन्यमानो यो मङ्गलनिन्द-
 प्रपञ्चस्तस्यापदेशेन व्याजेन, चञ्चरीकसञ्चयो भ्रमरसमूहः, पञ्चशरकृतनिगमस्य
 पठमपरिपाटी व्यञ्जयति स्म बोधयति स्म । अन्योऽपि शोत्रियो वेदगुणैरधीते
 पत्राण्यालम्ब्य हस्ते तथैव किमलयरूपप्रसंचयमादाय चञ्चरीका अपि
 वेदपाठमकारुणिरितिभावः । सन्ततमलयपर्वततटस्थान्तरे यरचन्दनामोदस्तेन
 मेदस्विनि निविष्टे, समीरण एव तरुणो युवा तरिमन्, मन्दं मन्दमुपवनमेव
 मन्दिरं गृहं तस्य सीमनि देशे, मञ्जरो मञ्जर्य एव कुचास्तत्रासङ्गे निधानं यस्य
 तादृशो मधुकरमालिकारूप उत्तरासङ्गः कुचावरणोपवर्धं सं तरलयत्यपनयति
 यति, माधवी वासन्तीसनेव वालिकया तया, परिसर उद्यानप्रान्ते ये विटपाः
 शायिशायादिस्तारस्तेषु ये प्रवाला नवपल्लवास्त एव दीपिका सशुशीपाः
 ('श्री स्वान् काचिन्मृगाल्यादिविषयाऽपचये यदि' इत्यमरः) ताणामुपरि
 तन्निर्वापणार्थं विकीर्णाः प्रक्षिप्तास्तथ परिशीर्णाः परिपतितारचूर्णमुष्टयः
 कुमुमपरागव्याजादराजन्त । माधवीलतावाला चूर्णमुष्टिप्रक्षेपकाले कीदृश्य-
 भूदिति क्रियाविशेषलक्ष्येनाह-अङ्कुरितो मकरन्द एव धर्मविन्दुसन्दोहो यत्र

आकुञ्चिताममभिरामदलानुबन्ध-

मारामसीम्नि नयकिंशुकमञ्चति स्म ।

पान्याघनाघनपयोधरशैलशृङ्ग-

सहृदनादवतुशरामिवातिकुण्ठम् ॥ १३० ॥

उच्चैरुन्नमिताममल्पवित्तं पद्मद्वयं बन्धुरं

विभ्राणो रसिकोऽविशान्मधुकरो यद्गर्भमम्भोरुहः ।

नित्यं पालयता द्विपत्रितमहो शृङ्गारबीजं निजं

वत्प्रायः सरसालवालवलये पुष्पेषुणा रोपितम् ॥ १३१ ॥

अभङ्गर-मधुर-कङ्कार-रव-वाद-जात-पाटयाः, तरुणोपबन्ध-

भवनेषु समुल्लासित-पल्लव-पटल-प्रकटित-परस्परानुराग-भरितानां

ततया अवलम्बितश्च यः कम्पस्तीक्ष्ण संशयो निषिद्धता यत्र ततया । एतेन सात्त्विकभावोदयो व्यधितः ।

आकुञ्चितेति । आरामसीम्नि उद्यानप्रान्तदेशे आकुञ्चितमग्रमग्रभागे यस्य तत्, अभिरामो दलानुबन्धः पद्मसंबन्धो यत्र तत्तादर्यं नकोद्गतकिंशुकं पुष्पं पान्यायाः पान्धमार्यायाः पीवरत्नान्मांसलतापान्ध घनाघनावतिनिविटी यौ पयोधरो ताविव शैली तयोः । शृङ्गसंघटनादतिकुण्ठमतनोः कन्दर्पस्य शङ्खमिवाञ्चति स्म शोभते स्मेति । वसन्ततितकम् ॥ १३० ॥

उच्चैरिति । उच्चैरुन्नमितमयं यस्य तत्तादर्यं, अत्रवित्तं बन्धुरं च च पद्मद्वयं विभ्राणो रसिको रसलोलुपो मधुकरोऽम्भोरुहोऽम्बुजन्मतो गर्भमन्तघलमविशदमच्छन्दस्वत् तन्नित्यं पालयता पुष्पेषुणा द्विपत्रितं समुदिनपद्मद्वयं निजं शृङ्गारस्य बीजं सरसे पद्मरूपे आलवालवलये प्रायः रोपितमित्यहो चित्रमित्युत्प्रेक्षा । अन्योऽपि केदारजीवो मालिन्धे वा प्राकृत्यजनि वारि क्वचिदेक्ष्य च्छेत्, तद्वत् जाताङ्गेषु बीजेषु तानि तत उद्याय क्वचित्सरसे आलवाले निक्षेपयतीति । शार्दूलविकीर्णवितम् ॥ १३१ ॥

अभङ्गर इति । अभङ्गरो मधुरस्य यो कङ्काररवस्तस्य वादे उपरस्ये

अन्तःप्रतिनियारित-शोका इव रक्ताशोकाः पथिकलोकाना-
कुलयन् । कन्दलदमन्दसौहृदोत्कण्ठानां कलकण्ठानां चिर-परि-
गृहीत-कृत-मौन-व्रतमुद्यापयितुमुद्यते मधु-समय-पार्वमीमे मलय-
गिरि-जात-मारुत-पुरोहितेन आमन्त्रित-पदचरण-द्विज प्रजामुखेषु
निक्षिप्ता हरिद्राक्षता इवालक्ष्यन्त लिलक्षयिपिताः (!) केसर-
कुसुमकेसराः ।

अथ मलय-गिरि-सञ्चार-संक्रान्त-चन्दन-शैत्यासहन-
तयेव प्रज्वालित-मदनानलेषु मन्दानिलेषु कपिश-पराग-काञ्चन-
भसित-सेवयेव प्रपञ्चित-कान्ति-सन्तानेषु चम्पक-प्रसूनेषु,
रति-कन्दर्प-कौतुकेनेव अग्रतंसित-किसलयेषु द्राक्षावलेषु,
सरसित-मकरन्द-जम्बाल-संचरण-खल्लेषु चटुल-चरण-पुञ्जेषु,
किसलय-प्रसन-तुन्द-परिमृजेषु कोकिलत्रजेषु, सविहार-हृदय-

धीरतया निबलतयाऽन्तः प्रतिनियारितः शोको यैस्ते तादृशा इव रक्ताशोकाः
पथिकलोकान् आकुलयन् द्याकुलान्दुर्गम् । कन्दलदमन्दं यत्सौहृदं तत्रो-
त्कण्ठा येषां तेषां कलकण्ठानां विक्रानां चिरगृहीतं मौनव्रतमुद्यापयितुं सविधि
समापयितुमुद्यते मधुसमयस्यै पार्वमीमे मलयगिरिजातो मारुत एव पुरो-
हितस्येन आमन्त्रिताः पदचरणा मधुकरा एव द्विजानां ब्राह्मणानां प्रजाः
अस्यानि द्विजरुग्मधुकरवटवस्त्रेयां मुखेषु निक्षिप्ता विक्षीर्णा हरिद्राक्षता
इव लिलक्षयिपिताः (!) केसरस्य कुसुमेषु स्थिताः केसर अलक्ष्यन्त
प्रत्येवन्त ।

अथेति । अथ मलयगिरौ यः सञ्चारत्वेन संक्रान्तं चन्दनशैत्यं तस्या-
सहनतयाऽसहिष्णुनयाऽमितपनार्थमिव प्रज्वालितमदनानलेषु मन्दानिलेषु
धनु, रतिकन्दर्पयोः कल्याणं शिवं तस्य कौतुकेनाभिलाषेण वावतंसिताः गिरि-

मधुमासचर्णनम्] (१५२)

लता-तरु-मिथुनानां परस्पर-प्रेषण-कलित-यातायाता दूता इव
समदृश्यन्त मधुव्रतव्राताः ।

आलम्ब्य कोरकित-कोमल-चूतयष्टि-

मास्वाद्य केलिसरसां सरसाम्बुपूरम् ।

सर्वत्र सौरभभरं विधृतं विकीर्य

श्रान्ति किलापनयति प्रसृतत्समीरः ॥ १३२ ॥

सतत-परिचित-शातोदरी-चरण-घात-कौतुकान्तराय-

चिन्ताकुलतया निरन्तरजागरादिव नितान्तरक्लेषु कुसुम-
नयनेषु निभूत-मधुकर-कनीनिका मधुरस-बाष्प-धारा धीरतया

जातं पाटवं येषां ते मधुव्रतव्रातास्वरुणान्युपवनान्येव भवनानि तेषु समुल्लसितानि
यानि पल्लवपटलानि तैः प्रकटितोऽरुणवर्णत्वेन ष्यञ्जितो यः परस्पर-
मनुरागस्तेन भरिताना लतातरुभाणां मिथुनानां यद् परस्परं प्रेषणं तत्र
कलितं विहितं यातायाते यैस्तादृशा दूता इव मधुव्रतव्राता समदृश्यन्त च्छणं
लतायु च्छणं तरुषु च ड्यमाना मधुकरास्तयोरन्योन्यसंदेशहरा इव
यमुरितिभावः ।

आलम्ब्येति । विधृतं मलयाचलाच्छिद्रस्यानीतं सौरभभरं सर्वत्र विकीर्य
कोरकितं कोमलां च चूतयष्टिमालम्ब्य, केलिसरसां सरसाम्बुपूरमास्वाद्य
प्रसृतः सर्वत्र प्रसारं प्राप्तः, अन्योऽपि हस्तपादं प्रसार्य पर्यङ्के विधाम्यति
तद्वत्, समीरो मातरिश्वा श्रान्तिमपनयति दूरीकरोतीति । वसन्ततिलकम् ॥ १३२ ॥

सततेति । सततं परिचिता अभ्यस्ता ये शातोदरीणां चरणघातास्तेषां
कौतुकमभिलाषस्तस्मिन्नन्तरायस्य (अन्तरायो मा सम्पादीति) या चिन्ता
तयाऽऽपुलतया निरन्तरं जागरादिव, यथा सर्वत्रात्रिजागरात्कस्यापि नेत्रे
शोणे भवतरतद्वत्, नितान्तरयतेषु कुसुमान्येव नयनानि तेषु, निभूता ये मधु-
करास्त एव कनीनिका येषां ते तादृशाः, मधुरस एव बाष्पं तस्य धारास्तासां

अन्तःप्रतिनिवारित-शोका इव रक्षाशोकाः पथिकलोकाना-
कुलयन् । कन्दलदमन्दसौहृदोत्कण्ठानां कलकण्ठानां चिर-परि-
गृहीत-कृत-मौन-व्रतमुद्यापयितुमुद्यते मधु-समय-पार्वभौमे मलय-
गिरि-जात-मारुत-पुरोहितेन आमन्त्रित-पद्चरण-द्विज प्रजामुखेषु
निक्षिप्ता हरिद्राक्षता इवालक्ष्यन्व लिलक्षयिषिताः (?) केसर-
कुसुमकेसराः ।

अथ मलय-गिरि-सञ्चार-संक्रान्त-चन्दन-शैल्यासहन-
तयेव प्रञ्चालित-मदनानलेषु मन्दानिलेषु कपिश-पराग-काञ्चत-
भसित-सेवयेव प्रपञ्चित-कान्ति-सन्तानेषु चम्पक-प्रसूनेषु,
रति-कन्दर्प-कौतुकेनेव अद्यतंसित-किसलयेषु द्राक्षावलेषु,
सरसिज-मकरन्द-जम्बाल-संचरण-खञ्जेषु चटुल-चरण-पुञ्जेषु,
किसलय-प्रसन-तुन्द-परिमृजेषु कोकिलप्रजेषु, सविचार-हृदय-

धीरतया निश्चलतयाऽन्तः प्रतिनिवारितः शोकै वैखे तादृशा इव रक्षाशोकाः
पथिकलोकान् आकुलयन् व्याकुलानकुर्वन् । कन्दलदमन्दं यत्सौहृदं तत्रो-
त्कण्ठ येषां तेषां कलकण्ठानां विघ्ननां चिरगृहीतं मौनव्रतमुद्यापयितुं सविधि
सनापयितुमुद्यते मधुसमयस्यै पार्वभौमे मलयगिरिजातो मारुत एव पुरो-
हितस्तेन आमन्त्रिताः पद्चरणा मधुकरा एव द्विजानां ब्राह्मणानां प्रजाः
अश्विनानि द्विजरूपमधुकरवद्रवस्तेषां मुखेषु निक्षिप्ता विद्योर्णा हरिद्राक्षता
इव लिलक्षयिषिताः (?) केसरस्य कुसुमेषु स्थिताः केसर अलक्ष्यन्त
प्रत्येयन्त ।

अथेति । अथ मलयगिरौ यः सञ्चारस्तेन संक्रान्तं चन्दनशैल्यं तस्या-
सहनतयाऽप्रद्विष्णुनयाऽमितपनार्थमिव प्रञ्चालितमदनानलेषु मन्दानिलेषु
सन्धु, रतिकन्दर्पशैः कल्याणं शिवं तस्य कौतुकेनाभिलाषेण बावतंसिताः शिर-

उद्यानपालिकानिवेदनम्] (१५४)

पुनस्समाधान-साधधानेषु तपोधनेषु, परिचित-तिरस्करिणी-
विद्या-विहारेषु नीहारेषु,

कदाचिदुद्यानपालिका समागम-रभस-तरलेन कुन्तलेन
मधुकर-कलभावतरणम्, परिमल-लहरी-समुल्लसितेन निःश्व-
सितेन मन्द-गन्धवहम्, कन्दलद्वदन-कमल-विस्तृभरेण निदाघ-
बिन्दु-निकरेण मकरन्द-स्यन्द-कणिकोद्रमम्, नितान्त-परि-
श्रान्ति-योगेन मध्यभागेन जाति-कुसुम-शून्यताम्, संव्यान-
कर्ष-सङ्घर्ष-शीर्षेण कुचतट-कुङ्कुम-चूर्णेन कुसुम-पराग-परि-
जृम्भणम्, निरुपमाकण्ठि-शरणेन चरणेन पल्लव-तल्लजोद्-
ञ्चितं सूचयन्तीव समर्पित-विविध-कुसुम-परिक्रियोपायना
सधिनयं निवेदितवती--देव ! समाकर्ष्यताम्, चरवर्णिनी-

स्थारोपिताः कितलया यैस्तेषु तादृशेषु प्राज्ञापलयेषु सस्यु । चदलचरणाः
सितच्छदा हंसाः । अन्यत् सर्प नीहारेभिरत्यन्तं निगदन्वाख्याताम् ।

कदाचिदिति । समागमे समुवागमने यो रभसो वेगस्तेन तरलेन
कुन्तलेन (जातावेकचचनम्) मधुकराणां कलभा बालास्तेषामवतरणं सूच-
यन्तीत्यपेक्षान्वयः । एतेन नीलालकानां मधुकरसदृश्यं प्रस्फुरितम्, एवमन्यत्रापि
तस्य तस्य सत्तदवयवस्वरूपं बोध्यम् । परिमलो विमर्शो गन्धस्तस्य लहरीस्तासां
समुल्लसितेनेव निःश्वसितेन मन्दगन्धवहं (सूचयन्ती), कन्दलद् विकृत्स्वं
यद् बदनरूपं कमलं तत्र विस्तृभरेण प्रसरणशीलेन निदाघबिन्दुनिकरेण
प्राप्नोषमजन्यस्वेदसमुदायेन मकरन्दस्य यः स्यन्दस्तेन याः कणिकास्त्रासा-
मुद्रमम्, नितान्तं सा परिश्रान्तिस्तस्या योगे यत्र तेन सादृशेन मध्यभागेना-
वसन्तेन जातिकुसुमराहित्यं शून्यन्तीत्यन्वयः । संव्यानमुपवस्त्रमापद्यादने
प्रावारस्तस्य वपी आकर्ष्यं तस्य सङ्घर्षेन शीर्षेण कुचतटकुसुमचूर्णेन पराग-
जृम्भणं सूचयन्ती, समर्पितं विविधकुसुमपरिक्रियास्यमुवायनं प्राभूत् मया सा

सद्भय-पर्याय-पक्क-शरः-निखिल-लोचन-भागधेय-भवदीय-रूप-
धेय-सामन्तो वसन्तोऽवतीर्य विहारोपवने समुन्नमित-मधु-
कर-मालिका-भ्र-बल्लरीकः, तावक-समागमनानुग्रहमिव
निर्णिमेप-स्थलनीरलेक्षणः प्रवीक्षते ।

“ प्रत्यग्रपूगकुहलीकलिकाक्षतानां
वृन्देन कोकिलशिशुं भृशमर्चयन्ती ।

देव ! त्वदागममहोत्सवलिप्सयामौ

प्रायश्शकुन्तशकुनप्रवणा वनश्रीः” ॥१३३॥

अन्तर्विलासोपवनं चरन्तं वसन्तमालोक्य वनान्तलक्ष्मीः ।

भवन्तमायान्तमवेक्ष्य मौलौ धत्तेऽञ्जलिं कोरककैतवेन ॥ १३४ ॥

सविनयं सप्रभयं निवेदितवती । एष्यमन्यत् । वरवाणिनी हरिद्रा, (हरिद्रा वरव-
णिनीत्यमरः) तस्याः संचयः स्वोमः पर्यायो येषां तादृशाः पक्काः शरास्तृण-
विशेषा यस्मिन् सः सर्वलोचनभाग्यभूतमवद्रूपसखाजः सामन्त इव माण्ड-
लिकराजैव वसन्तः निर्णिमेपानि विरुचानि यानि स्थलनीरजानि सान्धेवेक्षणे
यस्य सः । त्वां प्रतीक्षते । शिष्टं निगदध्याख्यातम् ।

प्रत्यग्रेति । हे देव, अग्रे वनभोर्वनलक्ष्मीस्त्वदागममहोत्सवस्य तवा-
गमनमहामहस्य लिप्सया लब्धुमिच्छया प्रसंगाः नवा ये पूगाः क्रमुद्वाः,
कुदत्यस्वाम्बुलीदलानि कलिकाक्षरूपा अप्रताश्च तेषां वृन्देन कोकिलशिशुं
भृशमर्चयन्ती तोपयन्ती शुभशकुनोत्पादनाय प्रायः शकुन्तैः कृतं यच्छकुनं
यस्मिन् प्रवणा तत्परा वर्तते । वसन्ततिलकम् ॥१३३॥

अन्तरिति । वनान्तलक्ष्मीः काननप्रान्तधीर्विलासोपवनस्यान्तर्विलासो-
पवनं चरन्तं भ्रमन्तं वसन्तमालोक्य भवन्तं चायान्तमवेक्ष्य कोरककैतवेन
मौलावञ्जलिं धत्ते, वसन्तमागतं दृष्ट्वा भवदागमननुप्रेक्षमाणा वनान्तलक्ष्मीस्यं
प्रणमतीतिभावः । उपजातिरूपम् ॥ १३४ ॥

उपवनविहारः] (१५६)

मधुव्रतापादितमन्युरेखा-

स्पन्दा मधुश्रीरधुना विभाति ।

त्वदागमानन्दविशेषशंसि-

भुजापरिस्पन्दमिवोद्वहन्ती ॥ १३५ ॥

तदिदमाकर्ण्य कर्णरसायनं वचनम् अवनपीपतिः आनन्द-परतन्त्रो
यथोचित-पारितोषिक-परितोषित-हृदयाम् अवनतमौलिकाम्
आरामपालिकाम् अनुपदमेवागत इत्युक्त्वा, रागतो विस्तृज्य,
मणिभवनाङ्गणात् परिचारिका-समर्पित-करावलम्बनो निरगात् ।

तिलक-तरु-विलोकनायेव वन-विहरण-प्रमोद-विस्तारित-
लोचनाभिः, प्रिया-पुत्तलिकानन्द-कन्दल-कारण-गानानुकूल-
श्रुति-सहायापेक्षयैव मृगमदालेप-परिमलाकारित-मधुकराभिः,
चम्पक-कलिका-कदम्बक-सम्पादनायेव कुङ्कुम-वत्रवल्ली-समुल्ल-
सित-मुखरागाभिः, सहकार-तरु-कुसुम-वितरणायेव पाणि-

मधुव्रतेति । मधुव्रतेरापादितो मन्युरेखानां वृक्षविशेषप्रेरणां स्पन्दः
संचलनं यस्या तादृशी चैत्रलक्ष्मीरधुना त्वदागमानन्दविशेषशंसिनं भुजा-
परिस्पन्दमुद्वहन्तीव विभाति ॥१३५॥

तदिनि । रागतः प्रेम्णा । स्पष्टमन्यत् ।

तिलकेति । प्रियाया राजमहिष्या याः पुत्तलिकाः शालभञ्जिकास्तासामानन्द-
कन्दले श्रीङ्गनप्रारम्भरुगाङ्गरे सति गानानुकूला या धृतिः धवलं
गानाकर्णनमिति यापत्, तस्य सहायापेक्षयैव मृगमदालेपेन (स्वाज्ञेपु) यः
परिमलस्तेनाकारिता मधुकरा यागिस्ताभिः । अयमाशयः-राजमहिषी पुत्त-
लिकानां नर्तनं कुर्यात्तत्र तत्सख्यस्तालिनी द्युस्तम्ब विना गान-
मसंभवीति गायका मधुकरास्ताभिरुत्कार्यन्तेति । चम्पककलिकानां ये कदम्बाः
शुद्धास्तेषां सम्पादनायेव कुङ्कुम-वत्रवल्ली-समुल्लसित-मुखरागाभिः, सहकार-तरु-कुसुम-वितरणायेव पाणि-

कमल-वद्ध-कङ्कणाभिः, नमेरु-कुसुम-विकासयेव विसृमर-
नासा-मौक्तिक-विमल-कान्तिमिपेण दर्शित-दर-दसित-पर-
स्थान-विधाभिः, वञ्जुल-तरु-मञ्जरी-समर्पणाथेव चरणाञ्जल-
समन्वित-मञ्जीर-माणिक्य-महः-फलिकाभिः, कुरवकालिङ्गन-
तरलतयेव गमनवशेन कम्पित-कुच-कुम्भाभिः, वकुल-मुकुलो-
द्भेद-निदान-मधु-संग्रह-प्रयत्नेनेव नासा-चम्पक-संत्रासित-केली-
कमल-कुडूर-वपाभिः, कर्णिकार-कुसुम-सञ्चय-सञ्जीवनाथेव
व्यञ्जितान्योन्य-वचन-माधुर्य-सुधाभिः, अभिमत-सिन्धुवार-
समागम-चापलेनेव त्वरित-गतागत-पयोधर-भार-श्रम-निश्चसि-
ताभिः, शम्भर-शासन-विजय-पताकाभिरिव सञ्चारिणीभिः,
मोहनशक्तिभिरिव मूर्त्तिमतीभिः, सङ्केतशालाभिरिव शृङ्गार-
देवतानाम्, मञ्जूषिकाभिरिव सौभाग्यमखीनाम्, मधुराला-
पाय विजितशारिकाभिः परिचारिकाभिः, विहित-सारल्यो-
ल्लासि-भवनमिव लतिकानाम्, गीतशालामिव पट्टदानाम्,

चम्पकस्तवकरचना तासां मुखपत्रवह्नीभिः सदृशी श्यादिरापी ताभिर्मुखाणि
पत्रवह्नीभिरभूषन्तेत्यर्थः । श्यामतस्मञ्जरीदानायेवावद्धः करे कङ्कणो
याभिस्त्राभिः, प्रत्यर्पयिता हि दानाय दीक्षां शृङ्गण करे प्रतिसरं बध्नाति ।
नासामौक्तिकं नासाभूषणमौक्तिकम् । दसितस्य परसुन्दरं स्थानमवस्थानं तस्य
विधा प्रकारो याभिस्त्राभिः । वञ्जुलो वेतसतदः । नासैव चम्पकश्चाभ्येवं तरुत्वेन
संत्रासितं यत् केलीकमलं तेन हेतुना तत्र कमले जातं यत्कुडूरं तदेव वपा
विवरं वासु ताभिः । केलीकमलकुडूरेषु मन्ये ताभिर्वकुलमुकुलोद्भ्रमो निदानं
यस्य तादृशं मधु संग्रहणे, “ वपो विवरभेदसो ” इति धरण्यामरौ,
सिन्धुवारो (सिन्धुवारः) निर्गुणो । स एवाभिमतः प्रियः, तेन समागमो
मेतन्नम् । गुणनिकाऽऽशृत्तरधीतपाठसरणं तस्य निश्चय उद्देशः । तरुणेषु

उपवनविहारः] (१५६)

मधुव्रतापादितमन्युरेखा-

स्पन्दा मधुश्रीरधुना विभाति ।

त्वदागमानन्दविशेषशंसि-

भुजापरिस्पन्दमिबोद्धहन्ती ॥ १३५ ॥

तदिदमाकर्ण्य कर्णरसायनं वचनम् अवनपीपतिः आनन्द-परतन्त्रो
यथोचित-पारितोषिक-परितोषित-हृदयाम् अवनतमौलिकाम्
आरामपालिकाम् अनुपदमेवागत इत्युक्त्वा, रागतो विस्मय,
मणिभवनाङ्गणात् परिवारिका-समर्पित-करावलम्बनो निरग्नात् ।

तिलक-तरु-विलोकनायेव यन-विहरण-प्रमोद-विस्तारित-
लोचनाभिः, प्रिया-पुत्तलिकानन्द-रुन्दल-कारण-गानानुकूल-
श्रुति-सहायापेक्षयेव मृगमदालेप-परिमलाकारित-मधुकराभिः,
चम्पक-कलिका-कदम्बक-सम्पादनायेव कुङ्कुम-व्रत्रवल्ली-समुल्ल-
सित-मुखरागाभिः, सहकार-तरु-कुसुम-वितरणायेव पाणि-

मधुव्रतेति । मधुव्रतेरापादितो मन्युरेखानां वृक्षविशेषप्रेणीनां स्पन्दः
संचलनं यस्या तादृशी चैत्रलक्ष्मीरधुना त्वदागमानन्दविशेषशंसिनं भुजा-
परिस्पन्दमुद्धहन्तीष विभाति ॥१३५॥

तदिनि । रागतः प्रेम्णा । स्पष्टमन्यन् ।

तिलकेति । प्रियाया राजमहिष्या याः पुत्तलिकाः शालमञ्जिष्ठास्तासामानन्द-
रुन्दले श्रीधनप्रारम्भरूपाङ्कुरे सति गानानुकूला या श्रुतिः धवणं
गानाकर्णनमिति यावन्, तस्य सहायापेक्षयेव मृगमदालेपेन (स्याद्गेषु) यः
परिमलस्त्रेनावरिता मधुकरा यामिस्ताभिः । अयमाशयः-राजमहिषी पुत्त-
लिकानां नर्तनं कुर्यात्तत्र तरुण्यस्तालिनीं दनुस्तथ विना गान-
मसंभवीति गायका मधुकरास्त्राभिराकार्यन्तेति । चम्पककलिकानां ये कदम्बाः
गुच्छास्तेषां सम्पादनायेव कुङ्कुमपत्रादिना समुल्लसितो मुखरागो याता ताभिः,

कमल-वद्ध-कङ्कणाभिः, नमेरु-कुसुम-विकासोयेव विसृमर-
 नासा-मौक्तिक-विमल-कान्तिभिषेण दर्शित-दर-हसित-पर-
 स्थान-विधाभिः, वञ्जुल-तरु-मञ्जरी-समर्पणायैव चरणाञ्जल-
 समन्वित-मञ्जीर-माणिक्य-महः-रुत्तिकाभिः, कुरबकालिङ्गन-
 तरलवयेव गमनश्रेण कम्बित-कुच-कुम्भाभिः, वकुल-मुकुलो-
 द्वेद-निदान-मधु-संग्रह-प्रयत्नेनेव नासा-चम्पक-संत्रासित-केली-
 कमल-कुहर-वपाभिः, कर्णिकार-कुसुम-सञ्जय-सञ्जीवनायेव
 व्यञ्जिताम्योन्य-वचन-माधुर्य-मुधाभिः, अभिमत-सिन्धुवार-
 समागम-चापलेनेव त्यरित-गतागत-पयोधर-भार-श्रम-निश्वसि-
 ताभिः, शम्बर-शासन-विजय-पताकाभिरिव सञ्चारिणीभिः,
 मोहनशक्तिभिरिव मूर्ध्निमतीभिः, सङ्केतशालाभिरिव शृङ्गार-
 देवतानाम्, मञ्जूषिकाभिरिव सौभाग्यमणीनाम्, मधुराला-
 पाय विजितशारिकाभिः परिचारिकाभिः, विदित-सारल्यो-
 ल्लासि-भवनमिव लतिकानाम्, गीतशालामिव पट्टदानाम्,

चम्पकस्य चरचना तासां मुखप्रवल्लीभिः सदृशी स्यादित्येव ताभिर्मुखाणि
 प्रवल्लीभिरभूष्यन्तेत्यर्थः । आत्रतहमञ्जरीदानायेवावद्धः करे कङ्कणो
 याभिस्ताभिः, प्रत्यर्पयिता हि दानाय दीक्षां पृष्ट्वा करे प्रतिस्तरं बध्नाति ।
 नासामौक्तिकं नासाभूषणमौक्तिकम् । हसितस्य परमुच्छ्रितं स्थाननवस्थानं तस्य
 विषा प्रकरोते याभिस्ताभिः । वन्जुलो वेतसतदृः । नासैव चम्पकस्याम्भेयं तच्छलेन
 संत्रासितं यत् केलीकमलं तेन देतुना तत्र कनले जातं यत्कुहरं तदेव वस
 विवरं वासु ताभिः । केलीकमलकुहरेषु मन्ये ताभिर्मुकुलमुकुलोद्गमो निदानं
 यस्य तादृशं मधु संग्रहणे, “ वयो विवरभेदसो ” इति धरण्यमणै,
 सिन्धुवारो (सिन्धुवारः) निर्गुण्यो । स एवाभिमतः प्रियः, तेन समागमो
 मेतन्म् । गुणिकाऽऽहस्तरधीतारठस्तरणं तस्य निदानं उदयः । तदेषु

पुष्पावचयवर्णनम्] (१५८)

सञ्चरणाङ्गुलिभिव समीरकिशोरकाणाम्, गुणनिकायमिव
कोकिलानाम्, तरुण-तरु-लता-प्रतानाभिराममाराममयासीत् ।
समेत्य तं सागरमेखलेन्द्रो व्यराजि राजीवविलोचनेन ।
सोऽयं वसन्तो वनदेवताभिः स्वयं वपुष्मानिव सञ्चरिष्णुः १३६

दीव्यत्पयोधरवरं बलदुत्तरीयं

शिञ्जानकाञ्चीशिथिलालकसन्निवेशम् ।

कौतूहलादुपनमत्कुसुमापचाय-

मातन्वते तरलहारमलीकमध्यम् ॥१३७॥

अभिनवकुसुमापचायपराणां युवतीजनानामभवन्नुप-
वन्विहारालु रूपाः परस्परमालापाः ।

तरुण लता (वनिता) भिर्यत् प्रतानं परिवृत्तिस्तेनाभिराममाराममयासीत् ।
समीरकिशोरकाः बालवाताः । परिचारिकाभिरित्यस्यामे सहेति शेषो द्रष्टव्यः,
अन्यथा वनदेवताभिरित्यायुच्यमानामिमिच्छेकोपमा न घटेत् । सरलमन्यत् ।

समेत्येति । सोऽयं सागरमेखलाया भुव इन्द्रो भर्ता तमारामं समे-
त्योपेत्य राजीवविलोचनेन कमलसदृशनयनेनौपलक्षितः वनदेवताभिः सहितो
वपुष्मान् वसन्त इव व्यराज्यशोभिष्ट ' राजीवविलोचनेन ' इत्यत्र
' अट्टाभिरतापस ' इत्यादिवद्रुपलक्षणे तृतीया । उपनातिः ॥१३६॥

दीव्यदिति । (अथ युवतयः) दीव्यन्ती पयोधरी यत्र तदथा स्वात्तथा,
बलज्जमनोपमने भजदुत्तरीयं यत्र ततथा, शिञ्जाना काञ्ची यत्र तत् तथा शिथि-
लोऽलकसन्निवेशश्चूडावन्धो यत्र तत्, अलीको मिथ्याभूतो मथ्यो मध्य-
भागो यत्र तत्, नमनकाले तस्याः प्रत्यक्षायमाणत्वात् । तरलो हारो यत्र
तत्, सर्वाणीमानि क्रियाविशेषणानि, कौतूहल-दुपनमतां मूर्धन्यालम्बमानानां
कुसुमानामप(च)चायं विचायमातन्वते (युवत्य इति कर्तृपदं शेषः) । वसन्त-
तिलकं वृत्तम् ॥१३७॥

पश्याति ! बालप्रसवमदातुकामां भवतीमवेक्ष्य ।

इयं लतापल्लवतल्लजान्तानान्दोल्य किं नः प्रतिपेक्षतीव ॥ १३८ ॥

आरामकामास्त्रनिकेतनेऽस्मिन्

अस्मासु सर्वायुधहारिणीषु ।

चूताङ्कुरं तस्य पिकाः प्रियास्रं

चञ्चौ निघायेव समुचलन्ति ॥ १३९ ॥

अयि ! निशामय विशालाक्षि ? परिचलदलिपरिपदपाद्भ-
विन्यासैः पश्यति पुत्रागे लज्जयेव कुसुमभरेण नग्रीभवति
नवमालिका बालिका ” । “ सुतनु !-मापचिनु कुसुमानी-
मानि, साभिलापमुपलालिताया यदस्या लतिकायाः पुरत एव
पञ्चशरदेवतोपहारतया प्रार्थितानि प्राथमिकानि ” “ अयि !
तव नितम्ब कुचकुम्भस्याभिवृद्धिसंपदितोऽपि परिजृम्भतां
यद्गुरातिशयनिर्भराकुञ्चितायां त्वयि चरणञ्चलाधारतया

मिथस्तासामित्यं प्रससुरालापाः-पश्येति । हे श्याति ! परय भवतीं
स्वकीयं बालप्रसवमादातुकामामवेक्ष्येयं लता प्रससुरकिसलयग्रन्तान्
ग्रान्दोल्य किं नः प्रतिपेक्षतीवेति ? उपजाति वृत्तम् ॥ १३८ ॥

आरामेति । आराम एव कामास्त्रनिकेतनं तस्मिन् अस्मिन् उद्यानेऽ-
स्मासु सर्वायुधहारिणीषु सतीषु तस्य कामस्य प्रियास्रं चूताङ्कुरं पिकाश्री
'तन्मा हृते'तिमनीषयेव निघाय समुचलन्ति पिकाश्चूतमङ्गुरास्वादयन्तीति-
भावः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ १३९ ॥

अर्पीति । परिचलन्ती अमरपरिपदेवापाद्भविन्यासाः कटाक्षाः तैः पुरत
एव प्रपमत एव । प्रार्थितानि संकल्पितानि । तव नितम्बयोः
कुचकुम्भयोः आभिवृद्धिसंपदितोऽपि परमानावेक्ष्यदाप्यधिकं परिजृम्भतां वर्द्धता-

निशेषितानि मया निरुपमानि कुसुमानि । अविरतमकरन्द-
स्यन्दतम्बालितेऽवनितले मा कलय पदकमलम् । “अयि !
गदिराक्षि ! किं सहसे कुचाञ्चलोत्क्षेपणम्” । अयि कलकण्ठ !
तिलके किल केन निमित्तेन निपात्यते न त्वया दृष्टिः, किमु तव तरु-
विटप-मञ्जरी-मकरन्द-निष्यन्दैरविमृष्टं मृगमद-तिलकमस्तीति” ।
अयि प्रियतमालि तमालिपल्लवमपि न किमु प्रधायते हृद्यायते
किमु कुशलं कपोलकुङ्कुमतमालपत्रमिति ” ।

एवंविधैर्नर्मवचोविलासैः सखीजनस्य श्रवणातिथेयैः ।

अज्ञातपुष्पावचयप्रयासा देवी तदा कम्पगतैरचारीत् ॥१४०॥

कल-निन्द-मणि-प्रलय-मनोहारिणा पाणिकिललेन
विसृमर-सौरभ-भराधिवासित-दिशावकाशानि निवासकुसुमानि
अपचेतुमभिलपन्त्याः कस्याश्चित् ज्ञान्ततया क्षणान्तरायकरणाय
समुद्भवयन्निव चञ्चलेन गरुदञ्चलेन किञ्चलक-पराग-
पुञ्जपदसीय-पतनकातरतया गुकुलिमानमुपजग्मुपी निजपरि-

मिलाशीः, यतो येषां भरातिशयेन विनप्रायां त्वयि सर्वां चरणान्बल्ल
चरणप्रान्तस्थाधारतया तव दिनताया उपर्यरुहेत्यर्थः । मया कुसुमानि
निःशेषमाह्वानि । कुचाञ्चलयोरुत्क्षेपणमुत्थापनकेशम् । तिलके तन्नात्रि
वृद्धके । हृद्यायते आयते हृदि विशाले हृदयभागे इत्यर्थः । स्पष्टमितरदिति ।

एवंविधैरिति । देवी चरवाम्बिका सखीजनस्यैवंविधैः श्रवणयोरा-
तिथेयैरिति किष्कांतिथ्यनिपुणैर्यचोविलासैरज्ञातपुष्पावचयप्रयासा कम्पैः
कमनीयैर्गतेर्गमनैरचारीत्तस्मिन्नुपाने विहरति स्म । उपजातिः ॥१४०॥

फलैति । कलोऽनिन्दो यस्य तच्च तन्मणिवलयं तेन मनोहारिणा करपल्लवेन
निवासकुसुमानि (भ्रमरस्य) वसतिरूपाणि पुष्पाणि क्षणमन्तरा यस्य विप्लस्य
करणाय विधित्तया गरुदञ्चलेन पद्मपुटप्रान्तेन चक्षुपी (प्रतीतिशेषः),

भवपुपी कञ्जलमलिनवपुपी चक्षुपी प्रकटित-मङ्कार-हुङ्कार-
मुच्चलति स्म कश्चन पट्चरण-तरुणः ।

निजवन्धुतया नवं प्रवालं परिरच्युं किल पाणिरुद्यतोऽस्याः ।

कुसुमस्तवकं कुचस्तथैव स्वयमाप्तुं नमति स्म किं मुदत्याः १४१

कस्याश्चिदासाद्य करान्तरालं

गलत्कलाऽलिस्वनगर्ववादः ।

नवप्रवालो नलकान्तियोगात्

प्रपद्य लज्जामथ पाण्डरोऽभूत् ॥ १४२ ॥

कयाचन कुच-जयत-भर-स्तम्भितारम्भ-संरम्भया निज-
मनसा कृत्वसुमनोरक्षेण पुनरसरन्ती कापि कुसुमचापचरणो-
परि दत्तरापयापि प्रसभेन तत्प्रसूनमवचिन्वती व्याधूत-

चक्षुपुङ्गुमुदिरयेतिशब्दः, स्वस्य मधुकरस्याभिप्रेतेन प्रकटितमङ्कारहुङ्कारं
यया स्यात्तथा चलति स्म कश्चन पट्चरणतरुणः । सर्वमन्यस्त्वष्टम् ।

निजेति । नवं प्रवालं परिरच्युनस्थाः पाणिर्निजवन्धुतयोपतीऽभूत् ।
एवमेव कुसुमस्तवकमातिक्लितुं किं कुचोऽपि नमति स्मेति सर्वं मुस्यम् । श्रीप-
ट्चन्द्रसिकं छन्दः ॥ १४१ ॥

कस्याश्चिदिनि । नवप्रवालः कस्याश्चित् करान्तरालमासाद्य, गलत्
कलेर्ननोरमैरलिस्वनैर्गर्वस्य वादरुवं कृत्वा घोषणा यस्य स तादृशः सन् नल
कान्तीनां करनखप्रभायां योगावलज्जां प्रपद्याथानन्तरं पाण्डये निर्वणो
मलीमश्रद्धान्तिरभूत् । पल्लवस्थिता मधुघटा हस्तसंपर्के सस्युद्धृष्टिरे प्रवालरच
महापरदण एव निष्प्रभोऽभूदतीत्यं हेतुप्रेक्षा । वपजानिहृत्तम् ॥ १४२ ॥

कयाचनेति । कयाचन कुचप्रपनमारोण स्तम्भितो दद आरम्भस्य
संरम्भः पुष्पावचयप्रपनावतार एव यस्यात्तया निजमनसा कृत्वा सुमनसा

विलुलितस्य मधुव्रतस्य सन्तत-मधुरसास्त्राद्-सौहित्य-विरचिताम्
अरुचिम् अधरसुधामाधुरीभिरपनोदयन्ती सपदि समासदत्
तादृशनिजोदण्डताफलम् ।

कयाचिदाकुञ्चितमुक्तशास्त्ररुः प्रसूनान्यवित्तीयं पूर्वम् ।

वयस्य परचादिय साजुतापस्तीत्रानुरागं हि तनोत्युपेक्षा ॥१४३

अतनु-निगम-परम-रहस्य-विद् अपरैरपि सुदृशां गणैः
आशु-केलिका-निकायः सहकारानोकहः तदीय-कर-तामरस-
सङ्कोत्तरङ्गित-कुसुमैश्वर्य-विचित्रतया पात्र-विशेष-स्पर्श-महिमान-
मिव आवेदितवान् ।

पुष्पाणो रक्षा येन तादृशेन मनसा यता पुनरसरन्ती, कापि च पुनः पुष्प-
धन्ननः पदाकालभ्य कृतशपथापि प्रसभेन स्वशपथोपरि बलात्कारेण तदेव
प्रसूनमचिन्वती यती व्याधुत्स्यात् एव विलुलितस्य पतितस्य मधुव्रतस्य
सन्ततं मधुरसास्त्रादेन यत् सौहित्यं तृप्तिरेतेन विरचितामरुचिमधुरसुधा-
माधुरीभिरपनोदयन्ती, प्रकम्पिततरुशाखानिषातेन कुड्कोऽनवहितमनाः पुष्प-
रसेनावृत्तो मधुकरो धरण्यामपतत् । तत्त्वोद्गीयासी तदधरदंशोपदेशेन स्वा-
रुचिमपनीय सपदि तादृशवाह्यस्याः पातनोद्दण्डतायाः फलं प्रतिददे ।

कयाचिदिति । कयाचित्पूर्वमाकुञ्चिता पथान्मुक्ता च शाखा यस्य तादृश-
रुः पूर्वमाकुञ्चनकाले प्रसूनान्यवित्तीयं पथात्परित्यागमरुपोपेक्षाकाले साजु-
तापः साजुशयः सन् वर्ष, हि यतः ('हि देतावपधारणे' इत्यमरः) उपेक्षा
तीयानुरागं तनोति जनयति । उपजातिवृत्तम् ॥१४३॥

अतन्विति । अपरैः सुदृशां लसनानां गणैः आशुकैलिरचलुर्मुद्रितोऽमु-
द्रितादिरूपा शीघ्रतावती कीडा तस्याः निकायः संकेतस्थानीकृतः । "निकायः
समुष्ये संदृष्टानां निलये परमात्मनीति मेदिनी ", सहकारानोकहरचूतरुः,
योऽतनोः कन्दर्पस्य निगमस्य परमरहस्यवित्मन् तदीयकरतामरसङ्गनोत्तरङ्गितं
वुसुमैश्वर्यं यस्य तस्य भावस्तथा तथा पात्रविशेषस्पर्शमहिमानमगच्छमाचचञ्च ।

संप्रत्यहं पुष्पवतीति घात-

व्याधूतपल्लवकराञ्चितचेष्टितेन ।

मा मां स्पृशेति सहसैव निवारयन्तीं

वासन्तिकामलिभियोपगता न काचित् ॥१४४

मरुत्किशोरेण विकीर्यमाणैर्मरन्दपुरैर्महितैश्च पुष्पैः ।

कृतोपहारेषु लतागृहेषु विशालनेत्रा विद्वति व्यतानीत् ॥ १४५ ॥

अम्भोरुद्वाणामपमारयन्ति शोभाममूनीति सरोजवन्धुः ।

करैःकरोति स्म रूपेव तीव्रैःकान्तानि कान्तानननरङ्गजानि ॥१४६ ॥

स्थितां पुरस्तादतिदूर एव

क्रमेण च स्वस्य वशं प्रपन्नाम् ।

सम्प्रतीति । अहं संप्रति पुष्पवती रजस्वला चेति हेतोर्वातेन, व्याधूतानां पल्लवरूपाणां कराणामन्वितेन स्पृहणीयेन चेष्टितेन मा मां स्पृशेति सहसा निवारयन्तीं मधुकरपिङ्गान् प्रतिपद्यन्तीं वासन्तिकं काचिदल्लिभिया मधुनतप्रातदंशभयेन नोपगता । वासन्तिकलकं वृत्तम् ॥१४४॥

मरुदिति । मरुदेव वायुरेव किशोरस्तेन विकीर्यमाणैर्मरन्दपुरैः पुष्प-रसोपैः महितैः पुष्पैश्च कृतोपहारेषु लतागृहेषु विशालनेत्रा विद्वति विद्वारं व्यतानीदकार्षीत् । उरेन्द्रवज्रा ॥ १४५ ॥

अम्भोरुद्वाणामिति । अमूनि कान्तामुत्तरङ्गजानि अम्भोरुद्वाणां शोभां हरन्तीति हेतोः रूपेव तीव्रैः करैस्त्वामितां नीतैः रश्मिभिः (न ज्ञान्तानि करोति किन्तु) कान्तानि करोति स्म । अयं भावः भगवानंशुमाली स्वपदवद्मलजयीनि कान्तामुत्तानि संतापयितुं तीव्रीकृतेरपि किरणैर्न तानि तथा कर्तुं पारयति प्रभुन 'रम्याणां विहृतिरपि श्रियं तनोति' इति न्यायेन रमणीयानि विदधाति । उपजातिः ॥१४६॥

स्थितामिति । पुरस्तात् प्रथममतिदूरमवस्थितां क्रमेण च पुनः स्वस्य

वोढा नवोढामिव सानुराग-

श्लयायां तरुः क्रोडगतमतानीत् ॥ १४७ ॥

आक्रामता स्वामपि वारिसीमा-

मुष्णेन रोधोन्तरमूर्च्छितेन ।

कृत्याथ कुच्छ्रादपि हीनसन्धि

शीतं वतालम्बत कीर्तिमेव ॥ १४८ ॥

अथ विविध-कुसुम-केसर-सुरभि-केशपाशम्, अलघु-निदाघ-सलिल-सिक्त-निटिल-सक्त-चूर्ण-कुन्तलम्, अभिनव-पराग-पतन-जनित-नयन-कोण-शोषिमोन्मेषम्, आविष्कृत-चतुर-वचन-दानम्, विगतादर-विन्यास-विषंसमान-संव्यानम्, अलस-गमन-वशात् अनति-शिञ्जान-चरण-मञ्जरीकम्, अवा-

वशं प्रपन्नामुशागतां छायां तरुः कश्चिद्विदपी सानुरागो वोढा नवोढामिव, शनः शनैः क्रोडगतमतानीद् वक्षता परिरंभे, मध्यादे वृक्षस्य क्रोड एव छ यासीन्नान्यत्रेति भावः । उपजातिवृत्तम् ॥१४७॥

आक्रामतेति । रोधान्तरे तीरान्तराले मूर्च्छितेन समुच्छितेन स्वां वारिसीमामपि आक्रामता उष्णेनोष्मत्ता मीष्मातपेनेति यावत्, अथ कुच्छ्रादपि (अविच्छन्नपीतिभावः) जलाधोभागेन सह सन्धि कृत्यापि 'भक्षितेऽपि लघुने न शान्तो व्याधि'रिति न्यायेन शीतं कर्तुं, वनेषु हर्षे, कीर्तिमेवालम्बत शीतस्य जलाधोभागे स्थितेः प्रसिद्धिमादाय तत्कीर्तिप्रसिरिह निरूपिता । यद्वा, बतेति रेतदे, हीनेन सह संधि विधायापि कीर्तिमेवालम्बत, नामशेषमेवाभूत् सर्वलोकेन तस्याननुभूयमानत्वात् । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ १४८ ॥

अथेति । कासारं वर्ययति-अपावनीपुरन्दरस्यान्तःपुरनितम्बिनोऽकदम्बं केलिसरः परिसरमाद्यदित्यन्वयः॥नितम्बिनोऽकदम्बमेव विशिनष्टि-अलघु महत् । निदाघसहितं प्रस्रेदः॥चूर्णकुन्तलाः थलक्षः । विगतादरं विन्यासेन विषंसमानं

रित-परस्पर-कलह-लम्पट-कुच-युगलान्तर-कान्त-केसर-
 कुसुम-मालिकम्, अविरत-निःश्वसित-भर-दर-धर्म-जल-पङ्किल-
 कुङ्कुमानुलेपमवनीपुरन्दरान्तःपुर-नितम्बिनी-कदम्बम्, अम्बु
 विहार-लालस-मानसम्, आसदत्, केलीसरः-परिसरम् ।
 तादृशां नृगदृशां समागमं संसृतोत्तरकया सरःश्रिया प्रेक्षणाय
 बहुशो व्यराजियुः प्रेरिताः परिजना इवोर्मयः । आसाद्य,निर-
 विशाय-निदाघ-निरसदृश्यावगाढमिव कृपीटसंभवमम्मसि प्रति-
 विम्बित-तटविटपि-पल्लवनिवदम् आवहन्वम् कृत्तिसन-मूर्त्य-
 न्तरस्य निजाम्भसो विजृम्भमाणतर-तरङ्ग-संघातैरङ्ग-कलित-
 मुजङ्ग-मुङ्गव-हार-शङ्कामङ्कुरयन्तम्, कूलङ्कप-विलोक्य-वन-
 प्रभा-विभवतया जलदेवता-तरङ्ग-कर-संघटित-कङ्कणापहरण-

संध्याने यस्य ततादृक्कदम्बम्, नवारितं परस्परं कलहे कली लम्पटं सालसं
 यङ्कुचयुगलान्तरं तत्र सन्ता केसरकुसुमानां मालिका यत्र तद्, अविरतं
 निःश्वसितभरेण दरंतनूभूतं यद्दर्मजलं तेन पङ्किलः कुङ्कुमानुलेपो यस्य तद्,
 निःश्वासशुच्ये हि सर्वं शुभं भवेत्तथा तु नास्ति । अल्पश्वासव्यजनेहि
 स्वल्पमेव धर्मजलं शोध्यत इति क्रोधः शिष्यत इति ।
 व्याख्यानपेक्षमन्यद् । तादृशां नृगदृशां समागमं प्रतिप्रेक्षणाद्य सरःश्रिया
 बहुशः प्रेरिता ऊर्मयस्तादृशाः परिजना इव व्यराजियुः । क्रीदशी सरःश्रीरभूदि-
 त्याह-संसृतमुत्तरलं यस्या तादृशेति । आसाद्य च परिसरं जलप्रतिविम्बित-
 नवदल-व्याजेन निदाघोष्माणमसादिष्पुशशुशुक्षिर्धनरसे प्रविष्ट इत्यशाधि
 नितम्बिनीभिः । कृपीटसंभवो वडिः कृत्तिर्धनं यस्य च भगवान् शशिखण्ड-
 शिखण्डलस्य मूर्धन्तरन्मूर्त्यष्टकान्तःपातित्वात्सलिलस्येत्यर्थः । जलमूर्ती
 शशाङ्केश्वरे पक्षगभूषणताडवर्यं स्यादिति रिङ्गतरङ्गेषु साऽऽरोपिता । कूलङ्कपं
 विलोक्य च यदने जलं तस्य प्रभा सैव विभासस्य भावतता तथा । तरङ्गेषु

जलकेलिवर्णनम्] (१६६)

लम्पट-पवमान-पाटशर-सुरंगायमाण-मीन-विवर्तितानर्त्यावर्त्त-
बलयम्, शीतल-जलाभिलाप-निपदातप-ताप-तृपित-शरद्भू-
खण्डमिव विकच-पाण्डुर-पुण्डरीकवनं दधानम्, रिरंसु-कल-
हंस-संसदुत्तंसित-कमलिनीकम्, उल्ललदूर्मि-हिन्दोलन-चतुर-
चक्रयाक-सन्दोहम्, इन्दीवरलोचनाजनः कासारमासादितवान् ।

निरन्तरेन्दिन्दिर-सन्दोह-भङ्गार-सीत्कारा, समुदञ्चित-
याल-मुकुल-भिषेण संकुचितपाणिः अधिगत-कण्टक-श्रेणिरम्बु-
जिनी-परिपद्म्बुशैत्यभारेणैव समीरणवशेन समालम्बत कम्पम् ।
अनन्तरमनुपन-मणिमय-मेखला-दृढ-नियमित-नीवि-वसनाः,
सरभसमितरेतर-सन्दानित-वेणिसन्तानाः, कर-कमल-बल-
कलित-कनकशृङ्गाः मकरन्द-रस-पूरित-लाक्षा-शरद्व-मण्डलाः,
प्रमद-वन-विहरणानीत-मृदुल-स्तवक-किसलयोपकरणाः, समुद्-
द्योतमान-जलयन्त्र-नाली-पालीक-लोचनाः सलिल-कैलि
समारभन्त ।

कण्टकत्वम् पवमाने वायौ पाटशरत्वम् मीनविवर्तिते नानर्तिनो नर्तनशीलाः
य आवर्त्तस्तेषु सुरङ्गायमाणत्वमारोपितमिति विकच पाण्डुरे कमलवने
च शरद्भूखण्डत्वमारोपितम् पकसस्यसंपकत्वेन शरद्भूखण्डस्य पाण्डुरत्वं
संभावितम् । एतेन इन्दीवरलोचनाजनः कासारमासादितवानित्यन्तः सन्दर्भो
व्याख्यातो वेदितव्यः ।

निरन्तरेति । अम्बुजिनीनां कमलिनीनां परिपत्, मधुकरनिनदैरेव
सीत्कारैः, निर्गतर्वालमुकुलैरेव संकुचितपाणिभिः कमलरोमभिरेव पुलक-
कण्टकैर्युक्ताऽभूदतिरौत्येनेत्यर्थः एवं तैव समीरणशतकम्पमप्यालम्बतेति । अन-
न्तरं दृढपरिधानं यथा स्यात्तथा नीवी बद्ध्वा, परस्परमन्योन्यस्य वेणिसन्तानं
संयम्य द्वेषु शृङ्गोपानादाय करकलितपुष्परसकरिदिकाः मृदुलपुष्पस्तव-

सोपानवीथीषु हरिन्मण्डानां सर्वत्र शैवालितमंशुजातैः ।

सरो विभाव्य स्वसुखायदारमार्गाकुलाऽपश्यदिति स्म काचित् ।

अपरा शिशिरपयसि कलितसंचारां कांचिदकिञ्चनोद्गी-
कराञ्चलतरलीकृतेन लहरीभरेण सोपानपयादवतरन्तीम्
अभिकिरन्ती तदीय-कृचारफालन-रभस-परावृत्तेन तेनैव सन्ता-
डिता सदा निजाविनीविफलं नियतमनुभूतवती ।

विकीर्य पायो वदनारविन्दे

कस्याश्चिदन्तःकृतमञ्जनायाम् ।

तद्वक्त्रबुद्ध्या कमलै पयोन्या-

ऽक्षिपत्प्रतीकारविधित्तयेव ॥ १५० ॥

कादिसहिताः समुद्योतनानानि जलयन्त्राण्येव नास्तीपात्यो नलिद्यमागा येषा
तादृशनालीकप्रदृशानि लोचनानि यासां तादृश्यःशिश्रयःप्रलिलकेशि समारभन्तेति ।

सोपानेति । हरिन्मण्डानामिन्द्रगीलमण्डानां सोपानवीथीषु जलावता-
रेषु सर्वत्रांशुजातैः शैवालितं सरो विभाव्य विचार्य स्वस्य सुखेनावतरणमार्गस्य
ज्ञाने पर्याकुला सती कांचिदिति पूर्वोद्गमपश्यत् । हेमति पदपूर्तिमात्रप्रयो-
जनम् । उाजातिः ॥ १४९ ॥

अपरेति । अपरा च शिशिरसलिले प्रविष्टा सती काविल्लतनां करा-
शलाभ्यां तरलितेन पारिप्लव्यकृतेन जलवीचिनिचयेन सोपानमार्गादवरोहन्ती-
मभिकिरन्ती तदीयकुचयोरास्फालनमभिघातस्त्रेण रभसाद् वेगात् परावृत्तेन
दीचिनिचयेन सन्ताडिता सती स्वस्याविनम्रस्य फलनन्यमश्नत् ।

विकीर्येति । कस्याश्चिदञ्जलनायां कस्याश्चिद् वदनारविन्दे पायो जलं विकीर्य
क्षिप्यऽन्तः कृतमञ्जनायां जलमन्दायां सती सोद्विता याता कमलोपरि
जलोदणं चक्रे । तत्कमलं कृतोदणायामा मुखनिशमिनि मन्यमानेति याताया
सुगयातं व्यञ्जितम् । स्वयमन्शु । उपजातिः ॥ १५० ॥

जलकेलिचर्चनम्] (१६५)

कुचशैलक्षीम्नि देव्याः

कीर्णं विमलाम्बुमेदिनीन्द्रेण ।

जर्जरितं परिमाणुव-

दधहत तद्ददनचन्द्रिकारूपम् ॥ १५१ ॥

मुहुः सरोवारिषु केलिलोला-

निमज्जनोन्मज्जनमाचरन्ती ।

बलाहकान्तः परिदृश्यमाना

सौदामिनीवाजनि चञ्चलाक्षी ॥ १५२ ॥

अपनीतेषु कुरङ्ग-नयनाञ्जन-रागेषु पुनरपाङ्गान्, चालि-
तेषु दशान-वसन-रञ्जनेषु परिहृतवासनां धुसृण-रस-रञ्जनां,
निपतित-सरसिज-वर-कलिकासु तनु-वल्लरी-पुलक-कलिकां,
निमृष्टेषु निदाघ-विन्दु-निकरेषु कासार-शीकर-प्रकरानपि संघ-
ट्टयन्, प्राचीमेव श्रियं प्रपञ्चयति स्म विस्मयनीयप्रकारो

कुचेति । मेदिनीन्द्रेण देव्याः कुचशैलप्रदेशे कीर्णं विमलं जलं
परमाणुवज्जर्णं सत् तद्ददनचन्द्रस्य कान्तिच्छटाटोपरूपतामापदित्यर्थः ।
एतेन तत्कुचयुग्मद्विभक्तिमिष्यज्यते । आर्या वृत्तम् ॥ १५१ ॥

मुहुःरिति । क्रीडापर क्वपि तरुणमणिः सरोवारिषु मुहुर्मुहुर्मज्जनो-
न्मज्जनमाचरन्ती सा चपलनयना बलाहके चञ्चन्ती विद्युदिवाभाति स्मेति ।
उपजातिः ॥ १५२ ॥

अपनीतेष्विति । इतोऽप्यवारिविहारेण यदेवापहतं तदेव प्रकरान्तरेणापितमपीति
वर्णयति । अपनीतेषु नयनाञ्जनरागेषु अपाङ्गरागान् कटाक्षवीक्षणान्यानु-
रागान् दशनवसनमपरोत्तरोष्ठद्वयम्, धुसृणं कुङ्कुमम्, पतितानां सरसिज-
कलिकाणां स्थाने पुलकावलिकलिकाम् । अत्र सर्वत्र संघट्टयन्नित्यनेनान्वयः
करुणायौ द्वितीयान्तपदानाम् । निदाघविन्दवः प्रस्वेदाभ्भावि । प्राचीं प्राकृतनी

यारिविहारः स्तिमितार्धोरुक-दुकूल-संसक्ति-व्यक्त-संहरयमान-
 प्रभा-भासुर-बन्धुरोरु-युगल-निगलित-विरल-मृत्पङ्क-मिलित-
 मेदुर-कदली-काण्ड-कान्ति-सम्पद्ः, संकुचित-रसाद्रै-संख्यानो-
 भ्रामि-पुलक-कुच-फलश-वादित-शत-हस्त-स्वस्तिकाः, नितम्ब-
 विम्ब-लम्बमान-वेणी-निष्यन्दामन्द-विन्दवः, शिशिर-पीत्कार-
 कम्पित-विम्बाधरा नितम्बिनीजनाः पुरः पुरः सद्भक्तिसंघालु-
 गामिन्यो निराक्रामन्नुपवन-सरसस्सखीजन-कृत-सारस्याः ।

निर्गत्य तस्मात्सरसो रमण्यः

प्रसाधिताङ्गयः परिकर्मभेदैः ।

अमन्दलीलाविलमभ्यु मुक्त्वा

सरःश्रियस्तीरगता इवासन् ॥ १५३ ॥

ज्ञानात्पूर्ववर्तिनीं श्रियं शोभाम् स्तिमितमाद्राभूतं यदर्धोदकमधोवस्त्रं दुकूलं
 प्राक्षरत्वयोः संसङ्गिरङ्गाश्लेषत्वेन च्चक्रे संहरयमानं यत् प्रभया भासुरं बन्धुरं
 रम्यं चोदुगलं तेन निगलिताऽपहृता, विरलमृत्पङ्केन मिलिता सहिता या
 मेदुरा मांससा पीवरा कदली तस्याः काण्डः लम्बलस्य कान्तिसम्पद् वैश्वे ।
 संकुचितं रसेन जलेन चाद्रै यत् संख्यानमुत्तरीयं तदुभ्रामिनो ये पुलकाः
 कुचफलशाश्व तैः वादितं संजातनादं शतहस्तस्वस्तिकं गणनविशेषो वैश्वे ।
 विम्बफलवदधरं येषां ते नितम्बिनीजनाः पुरः पुरः सती भङ्गी रचताप्रकारे
 यस्य स वासा संघस्तदनुगामिनो भवन्तः सखीजनानां कृतं सारस्यं सरसता
 वैश्वे तादृशाः । उपवनकेलितडागान्निराक्रामन्नुदगुस्त्विर्यः । स्पष्टम् ।

निर्गत्येति । परिकर्मणामङ्गसंस्कारणामलङ्काराणां च भेदैः प्रसाधि-
 ताङ्गयो रमण्यस्तस्मात्सरसो निर्गत्यामन्दया बहुतरया लीतयाऽऽविलमालो-

सन्ध्यावर्णनम्] (१७०)

समं मृगाद्या सरसीविहारं समाचरन्तं नृपतिं समीक्ष्य ।
स्वयं प्रतीच्यापि विहारकांक्षी खरांशुरागादपराम्बुराशिम् १५४

छाया प्रवासचलितेन दिवाकरेण
साकं स्वयं च पुरतः पुरतस्समेत्य ।
प्राचीगृहं प्रतिविष्ट्य ययौ विष्टया
मध्येपर्यं स्थितवतेव दृढोपगूढा ॥ १५५ ॥

पथिकोपरि-कोप-दीपित-रूपेण प्रसवघापेन निजकोपा-
रोपित-पाथकतयेव शान्तेषु सहस्रकरकान्तेषु कठिनातपक्लान्ति-
वशेन परिहृतपूर्वद्विभागपतितैश्चकोरैराकर्षणादिषु छायासु
भृशमायामवतीषु, पार्ष्णिमाह-तिमिरानीक-धाटीबिलोकनायेषु

द्वितमनच्छमम्बु (कर्मभूतं) मुक्त्वा तीरगताः सरःधियः सरौऽधिदेवता इव
वभुरित्यर्थः । उपजातिः ॥ १५३ ॥

सममिति । मृगाद्या समं सरसीविहारं समाचरन्तं नृपतिं समीक्ष्य
स्वयमात्मना रविरपि प्रतीच्या दिशा विहारकाङ्क्षी खरांशुस्तिग्मदीधिति-
रपराम्बुराशिमागादुपागमत् ॥ १५४ ॥

छायेति । छाया अनातपः प्रवासार्थं चलितेन दिवाकरेण साकं, न
केवलं सदैव, किन्तु स्वयं पुरतः पुरतश्च समेत्य मध्येपर्यं मध्याह्ने आकाश-
मध्यमधिहृदय स्थितवता सूर्येण दृढोपगूढा, संप्रति विष्टया सती प्राची
दिगेव गृहं तत्रप्रतिपिश्य ययौ परावृत्ता ॥ १५५ ॥

पथिकेति । कोरेण दीपितं शौद्राकारं रूपं यस्य तेन । प्रसवः पुण्यं फलं वा तदेव
बाधो यस्य तेन मग्मयेन निजकोपप्रवेशितपक्षितयेव शान्तेषु सूर्यमन्तमण्डिषु,
परिहृते पूर्वस्या दिशो भागे पतितैः स्थितैश्चकोरैराकर्षणादिषु भृशमायाम-
वतीषु छायासु सतीषु पार्ष्णिमाहः पृष्ठम आत्मनश्चापी परिवन्धी तदूर्ध्वं सतिमिरं

समारूढ-शिखरि-शृङ्गेषु प्रद्योतन-किरण-भङ्गेषु, मदिरेक्षणा-
वदन-पंकजेषु कमल-विकास-सर्वस्व-संगोपनायेव प्रविष्ट-प्रासाद-
पश्चिम-गवाक्ष-मार्गेषु भार्गव-निरर्गल-तपः-फल-वितरणायेव
चरम-गिरि-शिखरमवातरत् प्रसादशाली किरणमाली ।

अपर-गिरि-तरक्षोरातपच्छायलेशै-

ह्रित-मालिन-वर्णैरञ्चितस्यांशुमाली ।

कवलित-दिनधेनोः कण्ठरङ्गेन रक्तं

विस्तृमर-निज-पादैः श्मश्रुलं प्रोथमासीत् ॥१५६॥

अलसम् दलवदातपखण्डाः

केसरा इव कराश्च विशीर्णाः ।

तस्यानीकस्य घाटी युद्धयात्रा तस्य विलोकनायेवेत्यर्थः । प्रद्योतनी मालेशब्दः ।
कमलानां विकासस्य यत् सर्वस्वं तस्य संगोपनाय प्रविष्टः प्रासादस्य पश्चिम-
भागस्थो गवाक्षमार्गो यैस्त्रेषु मदिरेक्षणामुलकमलेषु सूर्यास्त्रमयसमर्प प्रतीक्ष-
माणाः द्वियो जालगयाक्षेषु स्थित्वा पश्चिमाशां दिशि दृष्टिं ददुरित्यर्थः ।
भार्गवस्य शुक्राचार्यस्य निरर्गलं यत्तरस्तत्फलवितरणायेव प्रसादशाली
पश्चिमान्तलचूतामालम्बतेत्यर्थः । १२४मन्यत् । शुक्राचार्यस्याश्रमः पाश्चात्पश्चि-
सानुमतिवर्तत इति पुराणवेदिनः ।

अपरेति । अंशुमाली सूर्यः । अपरगिरिः पश्चिमसानुनान् स एव
तरक्षुर्मुगादनस्तस्य ह्रितमालिनवर्णैरातपच्छायलेशैरञ्चितस्य किर्मरितवर्ण-
यतः सतः इत्यर्थः, कवलिता या दिनरूपया धेनुस्तस्याः कण्ठरङ्गेन रक्तं
शोणवर्णं विस्तृमरैर्निजपादैर्मयूषैः कृत्या श्मश्रुलं च प्रोथमासीत् सुखतामा-
पेदे । अत्र पर्यतस्य तरक्षुत्वं, सूर्यकिरणानां व्याप्रसुत्तरमश्रुपत्वम्, अंशु-
मात्तिनश्च मुखरूपत्वं प्रोक्तमत एवांशुमालीति पदस्य प्रोथपदेन भिन्नलिङ्ग-
त्वेऽपि वेदाः प्रमाणमितिबन्धव्य इति बोध्यम् । मालिनी वृत्तम् ॥१५६॥

सन्ध्यावर्णनम्] (१७२)

कर्णिकेव समलक्ष्यत विन्वं

प्रावृद्धम्बुजगतेरहिमांशोः ॥ १५७ ॥

चटुल-नटन-विजृम्भमाणार्द्ध-नारीश्वर-दक्षिणेत-र-चरण-
कञ्ज-रञ्जनाय किञ्चिदाच्छिन्न-कोष्ठां वर्तुलालकक-वर्तिकाम्
अनुवर्त्तमाना, चरम-जलधि-चलाचल-धीचि-भस्त्रिका-सुम्बि-
तेनार्द्धभागेन 'काम-काण्डीर-काण्ड-करण-कृतोपक्रम-काल-
कारक-सन्दीपित-इसन्तीमुखमुपहसन्ती मन्दं मन्दमपरदिग-
राजत, तत्कुहरकूपमवागाहत च मण्डलं पुण्डरीकरमण्यस्य ।

अत्रसन्निति । प्रावृषि जातस्याम्बुजस्य गतिरिव गतिर्यस्य तस्य
तत्सदृशात्येवार्थः । अहिमांशोरातपखण्डा आतपच्छेदा दलानीव जीर्णपर्णानीवा
सतन दूरीभूयुः । कातरव केसरा इव किञ्चलका व्यर्थार्यन्त एवमहिमांशो-
र्विम्बं कर्णिकेव सरोजस्य धीजकोश इव ('कर्णिका कर्णभूपणे बीजकोशे
सरोजस्य करमध्याङ्गलावपी'ति हैमः) समलक्ष्यतादृश्यतेत्यर्थः ।
सरागता वृत्तम् ॥१५७॥

चटुलेति । चटुलं यन्नटनं सत्र विजृम्भमाणो गोऽर्द्धनारीश्वरस्तस्य
दक्षिणेत-र-चरणकञ्जं पार्वतीचरणकमलं तस्य रञ्जनाय, किञ्चिदाच्छिन्न-
स्त्वुदितः कोष्ठो मस्यास्तारशां वर्तुलालककवर्तिका सूर्यहपामनुवर्तमाना
दधाना अपि च चरमे जलधौ चलाचलाश्चपलतरा इति यावथा धीच्यो
लहर्हस्ता एव भस्त्रिका तथा सुम्बितेनार्द्धभागेन । काम एव काण्डीर इपुरार-
स्तस्य यत् काण्डकरणं बाणनिर्माणं तत्र कृतोपक्रमो यः काल एव कारक-
स्तेन सन्दीपिता या हसन्ती अङ्गारसकटी तस्या मुखममभागमुपहसन्ती
मन्दं मन्दमपरदिगराजत । तत्कुहरकूपं कृपाकारं कुहरं च पुण्डरीकरमण्यस्य
मण्डलमवागाहतेत्यर्थः । १५८म् ।

अरविन्दबन्धुकुरुविन्दविधाने

चपलेन बालशाशिना व्यपनीते ।

धुसृष्टं वियन्मघवनीलकरण्डा-

द्रलितं यथा घनमदृश्यत सन्ध्या ॥ १५८ ॥

सागरोदरशयस्य सुरारेः कञ्चुकीव विलसत्करदण्डः

इन्दिरां युमणिरम्बुजगेहादात्मनैव सह नूनमनैपीत् ॥१५९॥

त्रिजगद्विजयोत्सवं विधातुं स्मरदेवस्य समुद्यतः प्रदोषः ।

स्फुरदिन्दुकरान्तरापदेशाद्दुदयस्तम्भमलम्भयत्पताकाम् ॥१६०॥

अरविन्देति । अरविन्दबन्धुर्भास्कर एव कुरुविन्दस्य पद्मरागमणैः
विधानं (दक्कन इति भाषा) तस्मिन् चपलेन बालशाशिना शशिहरेण व्यपनीते
सति वियदेवाकाशमेव मघवतो नीलकरण्डस्यस्यद्रलितं धुसृष्टं कुड्मं यथा
भवति तादृशी सन्ध्या पर्नं निविडमदृश्यत । अत्र विधति करण्डत्वम्,
कमलिनीनाथे विधानत्वम्, शशिनि बालत्वम्, सन्ध्यायां धुसृष्टत्वञ्चारोपित-
मिति बोध्यम् । अत्र पद्ये कुटुम्बासिंहनादोपनामकं कलहंसवृत्तम् “ तजया
सगौ च कथितः कलहंसः ” इत्येतल्लक्षणात् ॥ १५८ ॥

सागरोरेति । सागरस्योदरं मध्यभागस्यत्र शेते इति तादृशस्य सुरारेः विलसन्तः
करा एव दण्डा यस्य स इति सूर्यपद्येऽर्थः । कञ्चुकिपद्ये तु विलसन् करे दण्डो
यस्य सः तादृशो युमणिः सूर्योऽम्बुजगेहादिन्दिरामात्मना सहैव नूनमनैपी-
दित्युत्प्रेक्षा । अत्र कमलानां लक्ष्मीगवन्त्वं प्रसिद्धम्, तानि मुकुलीभवन्ती-
त्यपि च । एवं सति यदा भातुः कञ्चुकी पश्चिमपयोधिं गच्छति तदा कमल-
भवनस्यां रमाऽपि पितृगृहात्सन्ध्यामिव पतिगेहं स्वप्रभुरादमूर्त्तं प्रापयत्यत एव
कनकानि मुकुलितानि भवन्ति । स्वागता वृत्तम् ॥ १५९ ॥

त्रिजगद्विजयः । स्मरदेवस्य त्रिजगति विजयोत्सवं विधातुं प्रदोषः समुद्यतः ।
एव स्फुरतामिन्दुकरान्तराणामरदेशाद्दुदयाच्चलस्तम्भे पताकामलम्भयत्पारोपय-
दित्यर्थः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ १६० ॥

अतिवेलमनाहता द्विरेफाः कमलालया मुकुलीकृताब्जमुख्या ।
प्रतिकारधियाऽभजन् कलङ्कन्यपदेशात्तदमित्रामिन्दुविम्बम् १६१
वेलातिपातेन पयःपयोधि ज्योत्स्नासमुद्रः सुतरां विजित्य ।
अपूपुरञ्जैत्रशशाङ्कशङ्खं प्राप्तश्च ताराघनपुष्पवृष्टिम् ॥१६२॥

पुष्पेपोर्जयसम्पदं निरुपमां पाणौ महीतुं मुदा

निर्यातस्य शशाङ्कमण्डललसद्भृङ्गारकावजिता ।

पादञ्चालननव्यदुग्धलहरी प्राचुर्यतो वेलया

सर्वत्र प्रकटीकृता कुवलये चन्द्रातपच्छयना ॥१६३॥

ततः क्रमेण समेधमानामोद-कुमुदिनी-वन-मधुरिम-रसा-

स्वादन-वैवश्य-विशलय-पक्ष-निष्पन्द-मूकेषु मधुकरानीकेषु,

अतिवेलमिति । मुकुलीकृतमब्जमेव मुखं यस्यास्तया कमलालया
द्विरेफा अतिवेलमनाहताः सन्तस्तस्याः कमलभ्रेण्या अमित्रमिन्दुविम्बं
कलङ्कन्यपदेशात्प्रतिकारधियाऽभजन्निव्युत्प्रेक्षा । औपच्छन्सिकं शृतम् ॥ १६१ ॥

वेलेति । ज्योत्स्नैव समुद्रो वेलातिपातेन वेलातिकमयेन पयःपयोधि
पीरान्धि सुतरां विजित्य वैत्रं जयशीलं शशाङ्करूपं शङ्खमपूपुरत्तया तारा-
रूपेण घनां पुष्पाणां वृष्टिं च प्राप्तः । अन्योऽपि विजितो दक्षां नादयति
पुष्पैश्चाकीर्यते । अत्र घनपुष्पशब्देन जलप्रहरणं न कार्यं तस्यार्थस्याप्रासं-
गतत्वात् । उपजातिवृत्तम् ॥ १६२ ॥

पुष्पेपोरिति । निरुपमां जयसम्पदं पाणौ महीतुं मुदा निर्यातस्य
पुष्पेपोः शशाङ्कमण्डलमेव लसद् भृङ्गारकं मनोहरं जलपात्रं तस्मादावजिता
सुहृत्पादञ्चालनाय या नव्या दुग्धलहरी, वेलया सान्ध्यसमयेन, सर्वत्र प्राचु-
र्यतश्चन्द्रातपच्छयना ज्योत्स्नानिकरव्याजेन प्रकटीकृता सती न प्रकाशते
शार्दूलविह्वीडितम् ॥ १६३ ॥

तत इति । ततः समुदितामोदस्य कुमुदिनीवनस्य मधुरिम्यो रसस्या-

शर्वरी-रमण-किरणाञ्जल-पर्व-वर्षण-निर्वृति-समुदञ्चितचञ्चु-
विकारेषु चकोरेषु समुन्नत-चन्द्रकान्त-सौधजाल-प्रणालिकान्तर-
कन्दलदमल-सलिल-सन्दोह-धारानुकारिणीषु चन्द्रिकासार-
णीषु, नरपालक-लोक-यामि-स्तम्बेरम-कुम्भान्तर-शयित-
निपादिगण-कृतानुकरणेषु नितम्बिनी-कुव-कुम्भान्तर-शाधि-
सरुणेषु विरचित-विविधोपचार-संविधानं विहारसदनमासाद्य
पुरन्दर इव पुलोमजया वरदाम्बिकया सह वसुन्धरापति-
रविन्दत सन्दर्शितमिथःप्रणयरसोपहारं विहारम् ।

अविदितदिवसत्तपाचपाया-

ननुपमसान्द्रपरस्परानुरागान् ।

कविचम दिवसानसावनैपीत्

सममनया सचिवावधार्यकार्यान् ॥ १६४ ॥

कालाद्बहोर्धिसुमतीकमितुर्मृगाक्षी-

श्रीवेङ्कटाद्रिपतिसेवनपुण्यपाकैः ।

स्वादनवैवरयेन विश्रुया ये पञ्चालेपां निष्पन्दतया मूक्येषु मधुन्नतसैन्येषु किरणा-
यत्तरूपाणां पर्वणामिन्द्रदण्डप्रस्थानां यच्चर्वणं तेन निर्वृतिः सुखम् । सारण्यः
सुन्नतयः यामिनः प्रतियामं यातायातकारिणः । निपादिनो हस्तिपदाः । शायिनः
शयनशालाः । उपहारः प्रागृतम् । शिष्टं स्पष्टम् ।

अविदितेति । असावच्युतउपभूरः सचिवैरवधार्याणि कार्याणि
उज्यम्बतिकण येषु तान् कतिचन दिवसाननेकविशेषणविशिष्टाननैपीदिति
स्पष्टम् । पुष्पिताप्रावृत्तम् ॥ १६४ ॥

कालादिति । बहोः कालाद्बहुसमयानन्तरं वसुन्धराकमितुर्मृगणीजाने-

वरदाम्बिकागर्भः] (१७६)

चन्द्रान्वयाभ्युदयहेतुमघत्त गर्भ—

मानन्दकन्दलममेयमिवात्मविद्या ॥ १६५ ॥

उत्पलदृशो गर्भवर्तिनश्चक्रवर्तिनः कुमारस्य समुद्रिक-
सत्वगुणोन्मेषविशेषेणैव शनैः पाण्डिमानमपुपद्वपुराखिलम् ।
कुमारोदय-कुशल-सूचन-तमाल-दल-शेखरित-मुख-शातकुम्भ-
कुम्भ-संभावनां कुशेशयदृशः कुचकलशौ मेचकचुचुकावपूपु-
रताम् । इन्दिरासरस्वत्योः पुरस्तादेव वसुमत्या, भर्ता ममैवायमिति
गर्भगतं सुतं प्रति विस्तारिता हस्तवल्लीव रोमराजिरराजीत् ।

अमृतरसातिशायिभिरर्भकगुणाद्भुतैरात्मावितेव वस्तुपु
न केषुचिद्वहद् अभिलापम् ।

आपन्नसत्वामवगत्य धात्री—

मुखान्मृगाक्षीं मुदितः क्षितीशः ।

अतन्वनीदभ्युदयाय कर्मा—

ययनुक्रमात्पुंसवनादिकानि ॥ १६६ ॥

भार्याऽऽरमविद्याऽऽनन्दकन्दलमिव गर्भमधोत्पत्त्यादिस्पष्टम् । वसन्ततिलका
दृत्तम् ॥ १६५ ॥

उत्पलदृश इति । उत्पलदृशो वामनयनाया वरदाम्बिकायाः । तस्याथ
नीलचूपुको खनौ मङ्गलतमालदलरोखरितमुखानां शातकुम्भकुम्भानां
संभावनामपूपुरताम् । इन्दिरासरस्वत्यासुभे अपि तं गर्भगतं दृष्टिं स्वयंवरपति
धिकीर्षाचक्रगुणयोः प्रागेव वसुमती तमवरिष्ठ रोमराजिरूपहस्तवल्ली-
समुद्व्यनव्याजेन ।

आपन्नसत्वामिति । स्पष्टमुपजातिदृत्तम् ॥ १६६ ॥

अंशुमालिनमिवादिमा दिशा

दुग्धसिन्धुलहरीव कौस्तुभम् ।

वासरे वरमुहूर्त्तरालिनि

प्रासविष्ट वरदाम्बिका सुतम् ॥ १६७ ॥

कुमार-समुदय-समय-समुदयदमेयामोदो मेदिनीपति-
राकलितानेकविध-महोत्साह-विशेष-विधिः, ईप्सितातिशायि-
विश्राणित-विहृति-विमोचित-वसुमती-लेखर-याचक-भावो
निर्माय जातकर्मादीन् विधीन् निरवधिकमुन्मनास्वमात्मजन्मा-
नमवलोक्य सफलजन्मानममन्यतात्मानम् ।

श्रीवेङ्कटाद्रीशवरप्रसादा-

ज्जातं कुमारं जगतीसुधांशुः ।

अमुं हरेरंशुभवं विदित्वा

नान्ता व्यतानीचिनवेङ्कटाद्रिम् ॥ १६८ ॥

भुवि भवान्तरसंचरणेन मुवनचक्रमभातिक्रमम्, अनवरत-
पटित-दृढ-मुष्टितया समाश्रित-त्राण-दृढ-मुष्टिताम् अनिदान-

अंशुमालिनिति । आदिमा प्राची दिशाशुमालिनमिव वरदाम्बिका सुतं
प्रासोष्टेति सर्वं स्पष्टम् । स्वागतावृत्तम् ॥ १६७ ॥

कुमारेति । ईप्सितातिशायि यद्विश्राणितं तद्रूपवा विहृत्या लीलया विमो-
चितो वसुमतीलेखराणां भूमिदेवानां याचकभावो येन सः स्पष्टमन्यत् ।

श्रीवेङ्कटाद्रीति । स्पष्टम् । उपजातिवृत्तम् ॥ १६८ ॥

भुवीति । भुवि जगति भवान्तरेषु जन्मान्तरेषु भिन्नभिन्नजगत्सु च संच-
रणमुपगतिस्तस्य क्रमेण मुवनचक्रस्य समाप्तिः सम्यक् प्राप्तिस्तस्य क्रमं

यौवराज्यवर्णनम्] (१७५)

हसित-कणिकाभिः अतीत-वसुमती-पतीनामपहसनम् अत्य-
न्ताहण-चरण-पाणि-किसलयेन, उपगत-धरणी-रमण-परि-
त्राणानुरागयोगम्, क्रोडन-समय-विकर्ण-पांसुतया नैकविधा-
नीक-पराग-योगेन निखिल-लोक-ज्योद्योगमपि विद्योतयन्
कण्टिककङ्कणीक-चक्रमणतया प्रतीप-भूमीपाल-मौलि-भाग-प्रघाण-
पदार्पण-विभ्रममिव विभावयन् आनन्दपरतन्त्रम् अवनी-
न्द्रम् अतनुत-विरचित-शैशवोचित-विधिधविहारः कुमारः ,
आलोकनैरमृतवर्षिभिरेप पित्रो-

राशीर्विशेषवचनैरवनीसुराणाम् ।

आनन्दसंततिभिरप्यखिलप्रजाना-

मभ्येति वृद्धिमनघश्चिनवेद्वटादिः ॥ १६६ ॥

अनन्तरमच्युतमहीमहेन्द्रो घाल्य एव समुल्लसद्साधार-
णानुभावं नारायण-चरणारविन्द-निषद्ध-भावम् अत्युदारम्,
कुमारम्, आलोक्य साकमभात्यगणेन सकल-महीतल-
सन्त्राण-धुरम्, अवतार्य शुभंयुनि दिने नरेशो दिदेश शाश्वतं
युवराजपदम् ।

विद्योतयन्निस्त्रयेऽन्येति । एवमपेऽपि । एतमुचिता विद्योतयन् अनिदानं निष्कार-
णं हसितस्य कणिकाभिर्लेशरपहसनमुग्रहगनं वा विद्योतयन्नायर्थः । नैक-
विधानामनीधानां परागवद रजसो योगेन प्रघाणो बहिर्द्वारप्रकोष्ठकः । शिष्टं स्पष्टम् ।

आलोकनैरिति । अमृतवर्षिभिः पित्रोरालोकनैरवनीसुराणामराशी-
विशेषवचनैरखिलप्रजानामानन्दपदंतिभिर्गानन्दपरम्परामिरपि अनघश्चिन-
वेद्वटादिर्द्विमभ्येति । अगन्तविसकं इति ॥ १६६ ॥

अनन्तरमिति : एवं एतम् ।

अत्यादरादच्युतदेवरायं वरेण्यशीलां वरदान्विकां च ।

श्रेयोनिधानं चिनवेङ्कटाद्रिं श्रीवेङ्कटेशश्चरकालमभ्यात् ॥१७०॥

इत्येकवाराकर्णनमात्र-दृढावधारित-नव्य-काव्य-नाटका-
लङ्कार-पुराणागम-रहस्य-सारस्यानुबन्ध-समिन्धान-स्वाभाविक-
प्रतिभानुभावया, विद्या-विशेष-निरवद्य-विद्वद्वर-सकल-कविकुल-
श्रवणानन्द-चिन्तितानन्ताभीष्ट-कलाश्रयण-विप्राणन-काम-
गवीभवदशेष-भाषा-विषय-सविशेषोन्मेष-चतुरिम-गर्भित-सरस-
प्रबन्ध-सन्दर्भया, विविध-विद्या-प्रगल्भ-राजाधिराजाच्युतराय-
सार्वभौम-प्रेम-सर्वस्व-विश्वास-मुक्ता, निरुपाधिक-महोपकार-निर्मा-
ण-धर्म निर्मल-हृदयया, निखिल-लिपि-विलेखन-नियत-वितरण-
कृतदृष्ट-इस्वारविन्दया, विरिञ्च-वञ्चल-नयना-नखाञ्चल-
समुदाञ्चित-विपञ्ची-प्रपञ्चित-पञ्चम-मधुरिमोदञ्चन-विकस्वर-

अत्यादरादिति । अत्यादरात् श्रीवेङ्कटेश्वरेऽत्यन्तानवधिकभक्तिहेतो-
धिनेवेङ्कटाद्रिं वरेण्यं वरणीयमनुकरणीयं शीलं यस्मास्तां वरदान्विकां च श्री-
वेङ्कटेशश्चरकालमभ्यादिति । उपजातिरुतम् ॥ १७० ॥

कविपरिचयो ग्रन्थसमाप्तिरच—

इतीति । तत्तदहस्येषु सारस्यानुबन्धः सरसतानुपद्वलौन समिन्धानोऽनु-
भावो यस्यास्तया । विद्याविशेषेषु विद्याधिक्येन निरवद्याः । सन्दर्भविशेषणमिदम्
विद्वद्वराणां वैवाकरणां सकलकविकुलानां श्रवणेनैवानन्ददाः, चिन्तितान्य-
मन्तान्यभोग्यानि च याति कलानि तेषामाश्रयणे स्वीकरणे विप्राणने परेभ्यो
दाने च कामगवीभवन्तः कामपेनूमाः, अशेषामु भाषासु (अशेषेषु) विषयेषु
च सविशेषमुन्मेषो येषां ते, चतुरिमणा गर्भितारच ये सरसाः प्रबन्धसन्दभा
निबन्धरचना यस्यास्तया, उपकारनिर्माणमुपकारविधानमेव धर्मः । लिपि-
लेखने नियमेन दाने च कृतदृष्टं चापुरीचणं इस्वारविन्दं यस्यास्तया,

कविपरिचयः] (१००)

कण्ठस्वरया, विपुल-तलातल-विहार-विनोद-साकारावतीर्ण-
शतपर्णासन-वरवर्णिनी-मति-निर्णायिकया नानादेश-प्रतिष्ठिता-
नेक-विरचित-वाजपेय-पौण्डरीक सर्वतोमुख-महाध्वर-द्विजवर-
वितीर्थमःणाशीर्विशेष-परिपोषित-भाग्य-सौभाग्यया, नियत-
रचित-कवि-कुटुम्बया, तिरुमलाम्बया निर्मितं वरवाम्बिका-
परिणयनाम चम्पूकाव्यम् आचन्द्रतारकम् अभिवर्द्धताम् ।

[परिशिष्टम्]

अथ राजाच्युतरायप्रशस्तिः ।

स्वामिन्नच्युतराय भूपितमहासिंहासनं त्वामह-

र्नाथं प्रागचले किलेद्य सहसा नन्तुं नरैन्द्रैर्भुवि ।

विन्यस्ता मुकुटाश्चकासति भवदोःसारमायाविदा

शत्रुश्रीकुलभीरुमन्तरायितुं सौवर्णपाण्यस्तताः ॥ १७१ ॥

नखाचलेर्नेखप्रान्तेः समुद्रदिता वादिता विपची वीणा। विकखरो भास्वरः ।
विपुले तलातले पातालविशेषे विहार एव विनोदस्वसौ साकारावतीर्णा
या शतपर्णासनस्य ब्रह्मणो वरवर्णिनी जाया सरस्वती तस्या
भतेर्निर्णायिकया, तां दृष्ट्वा लोकानां साक्षादियं सरस्वतीति बुद्धिरुद्भनति स्मेति-
भागः । नानादेशेषु प्रतिष्ठिता अनेके ये द्विजवराः, स्पष्टमन्यत् । नियतं रचितः
पालितः कवीनां कुटुम्बो यया तया कविकुलाधितयेत्यर्थः । व्याख्यानवेद्य-
मन्यत् ।

स्वामिन्निति । हे स्वामिन्नच्युतराय ! भूपितमहासिंहासनं त्वामह-
र्नाथमिव प्रागचले उदयाचले एष्य (आ ईदय) दृष्ट्वा नरैन्द्रैर्भुवि नन्तुं
विन्यस्ताः मुकुटास्तताः विस्तारिताः, सौवर्णपाण्य इव चकासति विद्योतन्ते
किमर्थं मुकुटस्त्वा निर्मिता इत्याह—भवतो दोःसरो याहुयलमेव माया-

चित्ते श्रीहरिभक्तिमद्विण करुणां शृङ्गे भुजस्य क्षमां
 वक्षसीन्नि रमां वहन्नविरवं वक्ष्ये च वाग्देवताम् ।
 मत्सक्तोऽप्यमिति प्रसादनवती मां नैव धत्ते तनौ
 केनेत्यच्युतराय मन्तुमिव ते कीर्तिर्दिगालीः श्रिताः ॥१७२॥
 बलगादिकरिवर्गकर्कशागिरावस्थानवित्रासिनी
 द्ध्वेदञ्जालमिलत्फणीश्वरफणाशाखाधिरोहासहा ।
 निर्यन्निर्मरपिच्छिलाचलनिराधारा धरा संप्रति
 त्वारुह्यांसलमंसनच्युतमहारायस्य विश्राम्यति ॥१७३॥
 त्वदुपकण्ठगतं सितचामर—
 द्वितयमच्युतराय ! विराजते ।

वित्तेन शत्रुशिवमेव कुलगाहनामन्तरयितुमिति । (भीष्मः स्यात्कारतरे नार्या-
 मित्यमरः) । शार्दूलविकीर्णितम् ॥ १७१ ॥

चित्त इति । मत्सक्तोऽप्ययं मां तनौ नैव धत्ते, अन्या मदपेक्षया न्यून-
 प्रेमपात्रायपि ललना धत्ते, तत्कस्य हेतोरिति मन्तुमवबोधयितुमिव कीर्ति-
 दिगालीः दिशासलीः समाधिता, यतस्ताः राजानं मदर्थमनुहन्त्युः, मदप-
 राधमेतत्कारणं वा विज्ञाय ज्ञपयेशुरिति, शिष्टं स्पष्टम् । शार्दूलविकीर्णितम् ॥

चन्द्रादिति । वङ्गतां भ्रमतां दिङ्करिणा कर्कशाभिर्गिराभिर्वेन स्वस्या
 अवस्थाने सत्तायां वित्रासशीला तथा फणाश्वरफणाशाखेष्वारोहमसहमाना
 निर्यद्भिर्निर्मरैः पिच्छिला ये अचलास्तेभ्यः पतनमिया निराधारा धरा
 संप्रति तु अच्युतरायस्वांसलं मांसलमंसं भुजशिरोदेशमाहस्य विधाम्यति
 विभ्रमं लभते मोदते च । शार्दूलविकीर्णितं छन्दः ॥ १७३ ॥

त्वदिति । हे राज्ञश्च्युतराय ! तवोपकण्ठमभ्यर्णं गतमुपागतं सित-
 चामरद्वितयं, महोदयवति दानजलाणवे ध्रुवनकेलि तरणकीर्णं जुपते सेवते

ग्रन्थसमाप्तिः] (१२)

तव महोदयदानजलाणव-

8716

प्लवनकेलिजुपो यशसो भुजौ ॥ १७४ ॥

* * * *

‘करकृतमपराधं चन्तुमर्हन्ति सन्तः’

अक्षरं यत्परिभ्रष्टं मात्राहीनं तु यद्भवेत् ।

चन्तुमर्हन्ति विद्वांसः क्षमा हि विदुषां धनम् ॥

इति तस्य तव यशसो भुजौ यथा स्यातां तथा विराजते प्रकाशते प्रतीयते ।
द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ १७४ ॥

* * * *

अतिमान्निविशीर्णवर्णमान्नां

कुटिलार्था कलिनां समासनालैः ।

गिरिधारिपदानुसारिकारि—

हरिरेतां व्यचरिष्ट मृष्टचम्पूम् ॥

कलये किल लक्ष्मणस्वरूपे

बुधरूपे बहुशो नमःशतानि ।

यदनुप्रदसख्यभान्वचोभि—

मेयि मन्देऽपि समुद्यमोदयोऽयम् ॥

रामप्यारी यस्य माता भीमसेनः सुधीः पिता ।

हरिस्तेनेयमाख्याता व्याख्या विख्यातु भूतले ॥

अस्मत्प्रकाशिताः केचन छात्रोपयोगिनो ग्रन्थाः

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः सटिप्पणं सुपरिष्कृतं शुद्ध-
तमं विशिष्टं संस्करणम् । श्रीमद्भट्टोजीदीक्षितविरचिता वैया-
करणसिद्धान्तकौमुदी श्रीमद् वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचि-
तया सुप्रथितया बालमनोरमाख्यया व्याख्यया, स्वरवैदिकी-
भागे श्रीमज्जयकृष्णकृतया सुबोधिण्या, लिङ्गानुशासने भैरवी-
व्याख्यया च समलङ्कृता शिक्षागणपाठघातुसूत्रगणोखादि-
शिक्षावार्तिकादिपरिशिष्टैश्च संबलिता मुद्रिता राजते । सा
चेयं लखपुरीयप्राच्यमहाविद्यालयप्रधानाध्यापकैर्महामहोपा-
ध्यायश्रीमन्माधवशास्त्रिभाण्डारिमहोदयैरपूर्वाभिष्टिप्पणीभि-
र्धिभूषिता लेखकादिपरम्परागतान् दोषानपाकृत्य सम्यक्
परिष्कृत्य च संशोधिता ।

उद्देशा सर्वार्थसुन्दरा द्विसद्वन्न (२०००) पृष्ठपरमिता सुचि-
कणपत्रेषु निर्णयसागरीयायसाक्षरैर्मुद्रिता पट्येष्टकयोष्टिता सर्व-
सामग्रीसम्भृतापि केवलं प्रचारभावमवलम्ब्याष्टाभिः) रूप्यकै-
र्वितीर्यते विद्यार्थिभ्यश्च पञ्चभिरेव५) रूप्यकैर्वीर्यते इति भूयान् हर्षः

प्राहकमहाशयाः सप्रथयं प्रार्थयन्ते यदनर्घस्यास्य ग्रन्थरत्न-
स्य चराटकमूल्यं विभाव्य दैनंदिनं विक्रयमत्यधिकं घटते । तद्-
भवद्भिर्द्वितीया वृत्तिर्यथा न प्रतीक्ष्या तथाऽविलम्बं त्यर्यताम् ।
प्राहकसौकर्याय भागशोऽर्द्धेन साद्वैरूप्यकद्वयेनापि विक्रीयते ।

प्रतिमानाटकम्—नाट्यकलापारावारीखेन महाकविना
श्रीमता भासेन प्रणीते नाटकमूर्धन्यमृतमिदं नाटकं व्याख्या-
नेन विना छात्राणामतीव दुरुद्धमासीदिति कृत्या व्याकरण-
साहित्याचार्येण ब्राह्ममहाविद्यालयभूतपूर्वाध्यापकेन श्री-
शीतलासंस्कृतमहाविद्यालयाध्यापकेन नैकटीकाकर्त्रा श्रीधरा-
नन्दशास्त्रिणा रचितया संस्कृतव्याख्यया हिन्दीरूपान्तरेण
च सहितं प्रकाशितम् ।

अथ संस्कृतव्याख्याने कोशव्याकरणध्वन्यालङ्कारमाया-

शयप्रकाशनेन, प्रामाणिकैरादर्शैर्मूलपाठसंशोधनेन, हिन्दी-
रूपान्तरेण, श्लोकानुक्रमणिकया, सुभाषितसंग्रहेण च निरति-
शयो गुणातिशयः सम्पादितः । तदिदं सर्वाङ्गसुन्दरं २०० पृष्ठ-
परिमितं बहुमूल्यपत्रेषु निर्णयसागरीयायसाक्षरैर्मुद्रितं
सार्द्धरूप्यकेण १॥) प्रहीतुं शक्यते ।

नाट्यकथामञ्जरी—अस्यां स्वप्रवासयद्वा-मालधिका-
सिमित्र - विकमोर्वशी - प्रियदर्शिका-नागानन्द-महाधीरचरित-
शुन्दमालाऽभिज्ञानशाकुन्तलोत्तररामचरित-वेणीसंहार-रत्ना-
वली-मुद्राराक्षसप्रभृतीनां नाटकानां कथाः संस्कृतगद्ये परि-
णतास्त्वन्ति । संस्कृतसाहित्ये प्रथम एवायं प्रयासः । पत्रादि-
कञ्चातिरम्यमस्ति । पञ्चाशदुत्तरं चतुरशतं पत्राणां
सार्द्धरूप्यकद्वयेनैव दीयते ।

वाग्भटालङ्कारः—इदञ्च पुस्तकं श्रीप्रेमनिधिशास्त्रिभिः
सौभाग्यविमलाख्येन व्याख्ययाद्वयेन सहितं प्रश्नाचलीसंचलितं
विद्यार्थिनामत्यन्तमुपकारकम् । मूल्यं द्वादशाणकाः ।

वृत्तरत्नाकरः—लवपुरीयप्राच्यमहाविद्यालयाध्यापकैः
श्रीरामचन्द्रशास्त्रिभिर्निर्मितया चालबोधनीनाम्न्या व्याख्यया
समुपेतमिदं पुस्तकं छात्राणां कृतेऽत्यन्तमुपयुक्तम् ।
मूल्यं द्वादशाणकाः ।

नागानन्दम्—लवपुरीयप्राच्यमहाविद्यालयस्य प्रधाना-
ध्यापकानां महामहोपाध्यायपरिहत्तशिवदत्तशास्त्रिणामनुमत्या
डी. एम्. कालेजे संस्कृताध्यापकेन परिहत्तसुन्दरदासशास्त्रि-
णा विरचितया दधिमयीसंज्ञया संस्कृतव्याख्यया हिन्दी-
भाषानुवादेन च समुपेतम् । मूल्यमेका मुद्रा ।

सर्वविधसंस्कृतहिन्दीपुस्तकानां प्राप्तिस्थानम्—

मोतीलाल बनारसीदास

अप्यक्ष—पञ्जापसंस्कृत पुस्तकालय, सैदमिठ्ठा बाज़ार, लाहौर